

**АНТОЛОГІЯ
ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ**

КЛАСИЧНА ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

**Іван ОГІЄНКО
Григорій ВАЩЕНКО**

УСЕ ДЛЯ УКРАЇНИ

АНТОЛОГІЯ ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ

Класична педагогічна спадщина України

**Іван ОГІЄНКО,
Григорій ВАЩЕНКО**

УСЕ НА СЛУЖБУ УКРАЇНІ

**Упорядник
Людмила Огнєва**

**Всеукраїнська культурно-освітня
асоціація Гуманної Педагогіки
2020**

АНТОЛОГІЯ ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ
Класична педагогічна спадщина України

**Іван ОГІЄНКО,
Григорій ВАЩЕНКО**

УСЕ НА СЛУЖБУ УКРАЇНИ

Редакційна група:
Бак Вікторія, Огнева Людмила,
Первак Майя, Салієнко Ніна

Упорядник та перекладач
Огнева Людмила

Коректор
Первак Майя

Комп'ютерний макет та художнє оформлення
Огнева Людмила

ОГІЄНКО Іван, ВАЩЕНКО Григорій. УСЕ НА СЛУЖБУ УКРАЇНИ / Упорядкув., прим. Л. Огнева. /
– Всеукраїнська культурно-освітня асоціація Гуманної Педагогіки/ – Дніпро: ТОВ «Домінанта
Прінт», 2020. – 108 с.

До збірки «Усе на службу Україні» ввійшли окремі розділи творів українських професорів, які вимушені були покинути Україну, – Івана Огієнка та Григорія Ващенка.

Наскрізною, об'єднуючою ідеєю всіх текстів є гасло «Шануймо своє рідне!», яке народилося на чужині в результаті болісного споглядання за тривожними процесами, що посилювалися з кінця 20-х років XX століття на теренах радянської України – русифікація, у самій діаспорі – асиміляція українців. Це гасло є особливо актуальним в Україні сьогодні.

Для старшокласників і студентів, учителів і викладачів, усіх, кому небайдужа ідея національного відродження.

ІВАН ОГІЄНКО

Усе – на службу Україні,
Чи то за сонця, чи в негоду,
Чи то за щастя, чи в руїні...

Прод. І. Огієнко

Лавриненко Надія¹
Феномен Івана Огієнка

Іван Огієнко – видатний український державний, громадсько-культурний діяч, мислитель, просвітник, педагог.

Феноменальна постать видатного Педагога, який творчо відроджував скарби народної педагогіки, досліджував могутній виховний потенціал українознавства і обґрунтував ефективні шляхи розвитку національної системи освіти і виховання, і сьогодні становить великий інтерес.

Виходець із сім'ї українських селян, він успішно закінчив фельдшерську школу, склав іспити та вступив до Київського університету, де близько сходиться з такими українськими вченими як Є.Тимченко, Б.Грінченко, М.Грушевський. Після закінчення університету І.Огієнко засновує у своєму рідному Брусилові Вищу початкову школу. Молодий Огієнко працює викладачем, незабаром його обирають професором університету Св. Володимира у Києві. Пізніше стає членом Ради Міністрів Освіти України. Справі розбудови Української держави І.Огієнко віддає всі сили й знання. Після поразки українців у боротьбі за самостійність у 1920 році професор змушений був залишити Батьківщину і оселитися в Західній Україні, яка знаходилася в складі Польщі. З 1924 р. викладав українську мову у Львівській учительській семінарії У 1926—1932 рр. — професор церковнослов'янської мови на богословському факультеті Варшавського університету. Неможливість проживання на рідній землі спонукали І.Огієнка прийняти у жовтні 1940 року сан монаха і в пам'ять про київського митрополита XI ст. Іларіона наректись його ім'ям. А в 1947 році він емігрував до Канади на запрошення української громади собору Св. Покрови у Вінніпезі. У цей період він уже був відомий як науковий і культурний діяч із сформованим світоглядом, глибокими енциклопедичними знаннями різних галузей гуманітарної та педагогічної науки.

Перу І. Огієнка — видатного вченого-мовознавця, філолога, перекладача та історика — належить понад 300 творів. Він переклав 44 назви релігійної літератури. Його переклад Біблії українською мовою Британське біблійне товариство визнало одним із кращих у світовій історії.

Величезний вклад вніс І.Огієнко в розбудову національної педагогіки. Широке поле інтересів педагога охопило проблеми гуманізації навчально-виховного процесу початкових і середніх шкіл, дерусифікації навчальних закладів, поширення української мови і правопису, формування національно свідомих кадрів учителів. На посаді міністра освіти УНР І. Огієнко зробив великий внесок у справу становлення української національної школи, забезпечення її кадрами учителів та навчальними посібниками. Над проблемами навчально-виховного процесу йому довелося працювати й у вигнанні: в Польщі, в Канаді.

І.Огієнко залишив помітний слід у розвитку педагогічної науки. Він відповів на ряд найважливіших і в наш час питань: якою повинна бути система навчання та виховання у національній школі, якими шляхами і засобами втілювати її в життя, як досягти високої результативності на уроках. Тож давайте вивчати твори великого педагога, звертатись до спадку, залишеного великою людиною, видатним педагогом Іваном Огієнком.

Українська літературна газета. №24 (186), 9 грудня 2016

¹ Лавриненко Надія – вчитель-методист гімназії «Ерудит», м. Київ

Педагогічні ідеї Івана Огієнка і сучасні концепції національного виховання

Досить часто, з'ясовуючи актуальність тієї чи іншої освітньої проблеми, ми звертаємося до досліджень зарубіжних учених, безпідставно забуваючи про величезну вітчизняну наукову скарбницю. Доречно згадати про деякі аспекти виховання дітей на сучасному етапі і простежити, як воно трактувалося видатним українським мислителем Іваном Огієнком на початку ХХ століття.

Іван Іванович Огієнко дав настанови, як треба здійснювати національне виховання підростаючого покоління: прищеплювати любов до свого народу, народної творчості, рідної мови. *«В самій мові нашій одбився дух нашого народу, по коренях слів можна довідуватись і про культуру нашу»*, – писав він. Заслуга Івана Огієнка полягає і в тому, що він розкрив основні засоби здійснення національного виховання підростаючого покоління. За твердженням педагога, *«мова нерозривно пов'язана з народом та його історією, і коли ми мусимо любити свій народ, то тим самим мусимо любити і берегти й свою рідну мову, бо без мови народ не може існувати»*. Спираючись на власний досвід, Іван Огієнко доводить, що «безмовний народ – не народ». Спілкування з дітьми своєю мовою веде до підвищення свідомості, формує гідність, високі моральні якості. *«Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу, бо рідна мова – то основа нашої історії, як душа цього народу»*. На думку Івана Огієнка, мова – це найкращий вихователь, бо завдяки їй формуються основи духовного світу дитини, тільки вона (мова) може забезпечити повноцінне життя особистості.

Пріоритетну роль у формуванні особистості Іван Огієнко відводить родині, яка є, на його думку, джерелом національного духу, високої свідомості й моралі. *«Чого батько і мати навчать у родині, з тим і в світ піде дитина»*, – вказував педагог. Дослідниця просвітницької та педагогічної діяльності Івана Огієнка А. А. Марушкевич зазначає, що основними засобами родинного виховання мислитель вважав мову, материнський і батьківський вплив, рідномовне оточення, етнічне середовище. Крім того, учений підтримував думку про виховання в дітей поваги до моральних законів свого народу, яка виробляється в родині, насамперед прикладом батьків, старших братів і сестер, інших осіб. Батько і мати повинні докласти зусиль для забезпечення дитині рідномовного оточення, щоб не сталося пізніше відокремлення її від української нації. Відчуження від своєї нації Іван Огієнко розглядав як скривдження людини на все життя, забуття нею духовних заповітів предків. Батьки, як перші педагоги, покликані створити умови для повноцінного фізичного та психічного становлення особистості, сформулювати активне, зацікавлене ставлення до навколишнього світу. Сім'я несе повну відповідальність за розвиток, виховання і навчання своїх дітей. Ніяким соціальним інститутом не можна замінити рідне родинне оточення, яке забезпечує входження дитини у великий життєвий світ. Саме в сім'ї малюк здобуває початкові знання, вміння та навички, засвоює норми і правила поведінки, здобуває певний соціальний досвід.

Особливу увагу як засобу виховання, вважав Іван Іванович Огієнко, потрібно приділяти рідній природі. *«Пишна природа чарівного краю нашого сама нахилиє своїх мешканців до замилювання у всякім мистецтві»*, – писав він. Природа рідного краю є основою матеріальної і духовної культури народу. Природні фактори, що зумовили національні особливості українців, формують у дітей чуття єдності, гармонії людини й природи. Дитяче чутливе сприймання природи як живого організму, зустріч її з таємницями, прагнення досягнути їх породжує любов до природи, екологічне світобачення.

² Лохвицька Любов - кандидат педагогічних наук, доцент Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

На думку Івана Огієнка, важливе місце в системі національного виховання займає історія, тобто реальні події, факти про виникнення, становлення і розвиток свого рідного народу і нації. Він вважав, що знання з історії свого краю містять високий виховний потенціал і сприяють формуванню національного світогляду, свідомості, самосвідомості й духовності. Погляди Івана Огієнка на роль історичних фактів у виховній роботі простежуються в багатьох його працях. Педагог-мислитель застерігав від «перекручування» історичних фактів і подій. Він наголошував на тому, що кожен вихованець повинен знати з дитинства шляхом навчання, що український народ *«має свою довгу історію»*. Рідна історія дає знання про виникнення, становлення й розвиток свого народу. У дітей пробуджують розуміння історії та інтерес до неї, духовність, історичну пам'ять, усвідомлення себе як частини народу. У доступній формі дітей знайомлять із сучасними соціальними процесами національного відродження.

Іван Огієнко великого значення надавав ознайомленню дітей з національними звичаями та обрядами. Учений доводив необхідність формування в підростаючого покоління поваги до звичаїв свого народу. Звичаї він поділяв на родинні (домашні), релігійні, загальнонародні. Іван Огієнко орієнтував на прилучення молоді до дотримання обрядів свого народу, оскільки вони поєднують у собі багато естетичного, морального, етичного, історичного і філософського. Звичаї та обряди об'єднують минуле і сучасне, свідчать про наявність етнічної спільності людей. *«У який бік не поглянемо, скрізь бачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український»*, – зазначав великий мислитель. Підтвердження цих думок знаходить своє відображення і в сьогоденній практиці навчально-виховної роботи з дітьми. Жодна родина, жодний заклад освіти не має обходитися без використання народних традицій, звичаїв та обрядів. Це той фундамент виховання, що переходить і передається з покоління в покоління. На основі народних традицій у дітей формуються норми й правила моральної поведінки, світосприймання. Традиції – це живий пізнавальний, емоційний, зрозумілий зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім народу. Прилучаючись до традицій, наслідуючи їх, діти вбирають їх пізнавальний, психологічний, моральний, естетичний зміст.

Іван Огієнко наголошував на великому виховному змісті народного календаря – системи історично обумовлених дат, свят, подій, традицій, звичаїв та обрядів, які в певній послідовності відзначає весь народ протягом року. Педагоги повинні зосередити свої зусилля на вивченні дітьми народного календаря, розумінні його виховного значення, духовного потенціалу і змісту. Свята, фольклорно-календарні традиції, звичаї українців вказують на їхній високий культурний рівень, ступінь талановитості, глибокий гуманістичний потенціал. *«Народний календар прилучає дітей до живої енциклопедії побуту й дозвілля народу. У могутньому гармонійному комплексі емоційно-естетичних засобів виховання дитина формується як представник певного етносу. У дитячому садку та початковій школі народний календар є природовідповідною програмою національного виховання. Традиції і обряди притаманні кожному святу, пов'язані з природою рідного краю, природою самої людини, трудовою діяльністю народу в різні пори року. Вони поглиблюють емоційні зв'язки дитини з життям, працею, красою рідного народу»*, – писав Іван Огієнко. У процесі підготовки до свят, календарних дійств та під час проведення їх у дітей пробуджуються, поглиблюються і закріплюються найкращі якості особистості: творче ставлення до дійсності, кмітливість, працьовитість, ініціативність, діловитість, підприємливість, а головне – любов до рідного народу, до батьківщини.

Не менш важливу цінність має і народне мистецтво. Українці, вважав учений, мають багату спадщину національного мистецтва. На його думку, виховання засобами народного мистецтва – *«глибоко змістовне»*, *«пристойне»*. Мистецтво, сконцентроване в естетичній формі, матеріалізує національний дух народу в проявах його творчості. Твори українських скульпторів, художників, народних митців яскраво відбивають риси

національного характеру і відображають життєвий уклад, історію й культуру народу України. Народне мистецтво в його різноманітних видах і жанрах формує в дітей естетичні смаки, відчуття багатства, краси національного духу. Народна творчість виявляє у дітей потяг до прекрасного, породжує бажання розвивати традиційні форми мистецтва. Мистецькими традиціями мають бути просякнуті всі сфери життя дітей.

Особливого значення Іван Огієнко надавав вихованню піснею. *«Пісню утворив наш народ такою, як ніхто з інших народів... Наші пісні – це тихий рай. Це привабливі чари, ті чари, що всім світом признано за ними»*. Вони впливають на формування гордості за свій народ, його минуле, спонукають дітей прилучатися до цього виду народної творчості. Засвоєння національної музичної культури дітьми зумовлене національним музичним генотипом. Це вироблена поколіннями сукупність музичних структур і засобів, які передаються, закріплюються спадково і забезпечують природне органічне сприймання та переживання. Органічність сприймання і переживання фольклорного музичного мистецтва зумовлюються вродженою готовністю дитини до сприймання інтонаційного багатства рідної національної музики й мови, особливостей їх ритмічного інтонування тощо.

До цінних джерел національного виховання вчений відносив фольклор – *«найкращий здобуток старовини, що має вплив на стару й нову українську літературу»*. Виховання засобами фольклору впливає на розвиток емоційної сфери дитини, сприяє формуванню глибоких духовних почуттів піростаючої особистості, *«допомагає відтворити картину світу в традиційних для народного світогляду формах: казках, прислів'ях, приказках, забавлянках, колисанках, мирилках, потішках тощо»*.

Іван Огієнко наголошував також і на виховному значенні рідного побуту. На його думку, діти повинні знати глибокий смисл і значення оформлення житла в національному дусі, елементи національного одягу тощо. *«Ми бачимо орнамент на кожному кроці життя селянського: малюнки криють сволюки й комини, містяться над дверима та вікнами, по стінах хат, оздоблюють дерев'яний посуд, широко розкинулись по скринях, мисниках, речах свіцьких...»*, – писав мислитель. З дитинства в малюках формується *«доречне й естетичне»* використання елементів українського національного побуту, *«розуміння їх краси й моралі»*, тобто відчуття своєї етнічної належності, ставлення до свого народу.

Як можна бачити, переважна більшість ідей Івана Огієнка з питань виховання дітей переплітається із запитамі і завданнями педагогіки сьогодення. На часі проблеми реалізації національної системи виховання в практиці роботи дошкільних закладів та шкіл.

Засоби, запропоновані видатним українським мислителем Іваном Івановичем Огієнком, – рідна мова, природа рідного краю, історія, звичаї, обряди, народний календар, мистецтво, українська народна пісня, фольклор та побут – мають місце і в сучасних концепціях.

<https://mala.storinka.org/іван-огієнко-національне-виховання.html>

КОЖЕН НАРОД — ОКРЕМЕ ЗАКІНЧЕНЕ ЦІЛЕ

Українська культура

I.

Свої лекції я хочу почати вступним нарисом, де розкажу вам про все те, що утворив народ український за довгі віки свого існування. Тепер, коли ми творимо самі своє вільне життя, коли питання про нашу автономію поставлено руба, коли це питання набуло собі такої гострої форми, якраз дотепер буде спинитись, озирнутися назад, кинути оком на той довгий шлях, що його ми перейшли.

Чи ми ж справді маємо право на вільне життя, чи ми маємо право на ту автономію, якої так настирливо домагаємось ось уже більше двох віків? Чи народ наш — окремий народ, чи він же має свою культуру, — культуру оригінальну, своєрідну? Чи в минулому єсть у його своя історія, своє життя? Чи справді нам потрібні окремі школи з нашою мовою, окремі університети, чи, може, це тільки наші вигадки, як про все це тепер кажуть несвідомі люди?

От на всі ці питання я й хочу одповісти вам на перших своїх лекціях, хоч, власно кажучи, про це я мушу нагадувати вам протягом всього свого курсу. Бо коли ж наша мова має свою довгу історію, коли про цю історію можна викладати цілий курс університетський, то значить це єсть справжня мова, а **коли єсть окрема мова, то єсть і окремий народ.**

Я вам розкажу про українську культуру, про віковічну культуру нашого народу як нації, про ту культуру, до якої він дійшов довгим шляхом. Шлях той не вів тихим гаєм, не йшов квітчастими луками, — шлях нашого народу завше був тернистим шляхом, важкою хресною путтю, тим шляхом, що вів окривджений народ наш на Голгофу. Це про наш народ співає пісня:

«Ой горе тій чайці-небозі,
Що вивела діток при битій дорозі»...

Недоля рано спіткала народ український. Якраз тоді, коли заклалась була велика держава, коли сподіватись було кращого життя, татари вкрили наш край і підрізали крила народу-орлу. І ця татарська неволя навіки важким тягарем лягла нашому народові, навіки наклала йому болюче тавро... А там за татарами пішла Литва, а за Литвою Польща, а за Польщею Москва — так Україна спадала з обіймів в обійми, йшла без спочивку, йшла без змоги спинитись і утворити собі по серцю вільне життя...

Земля, що її з давніх-давен запосів український народ, була надзвичайно родючою, була землею надзвичайно багатою, і вона стала народові нашому на щастя й на нещастя, — вона завше муляла очі ворогам нашим і вабила їх до себе.

Проте ж земля ця дала родючі соки народу-велетню, тому народові, що виріс тут своєрідним, великим та дужим, талановитим та тямучим. І не дивлячись на всі перешкоди, що завше горою ставали йому на дорозі, народ український утворив своє власне життя, утворив велику своєрідну культуру. І можна тільки дивуватись, дивуватись і благоговіти, як це народ наш незвичайно тернистим шляхом досяг такої великої культури.

Український народ з давніх-давен запосів собі велике, просторе місце, куди тепер належать ось такі губернії: Київська, Подільська, Волинська, Херсонська, Катеринославська, Полтавська, Харківська, сливе вся Чернігівщина, значні простори в губерніях Люблінській, Сідлецькій, Гродненській, Мінській, Бессарабській, Таврії (без Криму), частки Курської, Вороніжської, Чорноморської, Ставропольської, частки області Донської й Кубанщини. В Австрії українці живуть в східній Галичині і в Буковині, а в Венгрії — в північно-східних комітатах. Крім цього, багато українців живе в Сибіру та Америці. Всіх українців тепер налічується більше 35 ¹/₂ мільйонів: 28 міл. в Росії, в Австрії — коло 4 міл., в Венгрії — коло ¹/₂ міл., та коло 3 міл. по всяких інших колоніях.

II.

У який бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український. Скрізь, на всьому поклав цей народ свою ознаку, ознаку багатой культури й яскравої талановитості! Візьмімо його пісню: її утворив народ наш такою, як ніхто з інших народів, і хіба тільки серби мають таку ж саму пісню. Наші пісні — це тихий рай, це привабливі чари, ті чари, що всім світом признано за ними.³

Народ український, утворивши власну свою музику, утворив своє самостійно музичне знаряддя; згадаймо нашу ліру, кобзу, торбан і т. ін.⁴

III.

Або ось погляньмо на український орнамент. Пишна природа чарівного краю нашого сама нахилиє своїх мешканців до замилювання у всякім мистецтві. І ми бачимо орнамент на кожному кроці життя селянського: малюнки криють сволюки й комини, містяться над дверима та вікнами, по стінах хат, оздоблюють дерев'яний посуд, широко розкинулись по скринях, мисниках, на речах свіцьких і церковних. Вироби з скла та глини, плетіння, ткацтво, різьба на дереві, наші всім відомі писанки, наші вишивки, що оздоблюють все: сорочки, очіпки, каптурі, хустки, рушники, фартухи, навіть задки на чоботях, наші плахти та килими, — все це свідчить про талановитий народ, що і тут утворив оригінальну культуру.

Подивіться на одіж українську, — на вбрання дівоче чи парубоче, на вбрання жіноче та чоловіче: скільки там своєрідної краси, тої краси, що йде поруч з нашими пишними ланами та привабливою піснею...⁵

Наше будівництво ще мало досліджене, але й те, що вже зроблено, свідчить і тут про оригінальність. Старі наші церкви з їх пишними іконостасами, скажемо, такими, як в Києві, в воєнному соборі, старі наші церкви самі голосно розказують про талановитість народу, що їх будував. На жаль тільки, ще р. 1800 цар Павло I заборонив нам будувати церкви українського стилю, з трьома банями...

Український народ витворив і своє оригінальне право, те право, що його не змогли знести ніякою російською нівеліровкою. Ще в XI віці народ наш склав уже і перший писаний збір законів під назвою «Руська Правда».⁶

Народ український утворив свою церкву, і вона в старі віки дуже відрізнялась од церкви московської, — відрізнялась службою, відрізнялась обрядами та звичаями.⁷

А гумор український всьому світу відомий; наша народна література знає з цього боку найкращі світові зразки.

В давні часи Україна витворила свою власну форму письма. В найстаріші віки київський устав, а потім й півустав був найкращою формою письма. А коли витворилось скорописне письмо, то українське письмо було далеко кращим од письма московського, — наш скоропис був своєрідним.⁸

В старі часи Україна знає пишну оздобу своїх книжок. ... І з цього боку Україна має світові шедеври; пригадаймо хоча б нашу славну Пересопницьку Євангелію 1556 року, — її пишна оздоба відома всьому світові.⁹

IV.

Народ український утворив свої звичаї, як от — родини, хрестини, похорон, свої вірування й переконання, утворив свої обставини життя, зачісування кіс («хохол» чи «оселедець»), свій музичний інструмент (бандура, ліра, торбан), свої страви, свій танок, — і

³ Огієнко І. "Українська культура", Вінніпег, 1970. с. 3-5.

⁴ Огієнко І. "Українська культура", Вінніпег, 1970. с. 10

⁵ Огієнко І. "Українська культура", Вінніпег, 1970. с. 10-12.

⁶ Огієнко І. "Українська культура", Вінніпег, 1970. с. 12, 16.

⁷ Огієнко І. "Українська культура", Вінніпег, 1970. с. 17.

⁸ Огієнко І. "Українська культура", Вінніпег, 1970. с. 18.

⁹ Огієнко І. "Українська культура", Вінніпег, 1970. с. 21.

все таке, що надає йому оригінальності і одріжняє од інших народів; було колись, у нас був навіть свій календар, і рік наш не припадав до московського.

В самій мові нашій одбився дух нашого народу, по коренях слів можна довідуватись і про культуру нашу. Давне слово наше «дружина» (супруга) ¹⁰ яскраво показує про стан нашої жінки, про те, що вона друг своєму чоловікові, тоді як загальнослов'янське «жена» значить тільки «рождающая».

Або наш вираз: ми кажемо «одружитися з нею», або «оженитися з нею»: тут жінка зразу стає рівноправно поруч з чоловіком; цей вираз — «оженитися з нею» далеко культурніший од московського: «жениться на ней».

А візьмімо духовні вірування нашого народу: скільки тут оригінального, своєрідного, такого, чого не стрінемо у інших народів. Візьміть віру наших сектантів і порівняйте її з вірою московських старовірів: у нас ви побачите високий дух, глибоке релігійне почуття, болюче шукання правди Божої, тоді як у старовірів перше над все панує буква і обряд...

А наша мова українська, чарівна наша мова, всім світом вже признана за одну з найзвучніших, наймелодійних мов. Серед слов'янських мов наша мова найбагатша на лексику, найвиразніша на синтактику. Синоніміка нашої мови найбагатша, і ми маємо деколи на один вираз десятки слів.¹¹

VII.

І коли ми читаємо українські книжки XVII-го віку, нас дивує величезна ерудиція її авторів, дивує справжній науковий метод, дивує чистота логіки думок. Українські письменники XVII-го віку мали звичку зазначати свої джерела на полях книжок, — от ці зазначення і показують нам, що читали у нас на Україні. І коли скупчити все, що, скажемо, читав Іоаникий Галятовський¹², то просто диву даєшся, як багато книжок закордонних було у нас тоді на Україні.

Нахил до науки, терпимість до ворогів, яскрава талановитість, логічність в думках — це звичайна прикмета освіченого українця-письменника XVII-го віку. Україна дала тоді силу книжок зо всіх боків науки і займала по своїй культурі друге місце серед всього слов'янського миру, — уступаючи перше місце тільки полякам.¹³

X

Українська наука в той же час досягла великої міри. На Україні написано було багато книжок, що стали науковими підвалинами не тільки в самій Україні, але й по всьому слов'янському миру. «Синопис» 1674 р. Інокентія Гизеля¹⁴ перейшов і на Москву, мав великий вплив на історіографію XVII та XVIII віку і був там підручною шкільною книжкою до самого XIX віку і мав незчисленну силу видань аж до 60-х років минулого століття.

Українці здавна любили філологію і кохалися в мовознавстві. Перші граматики нашою мовою з'явилися дуже давно — це були віленська грамика 1585 р., та львівський «Адельфотес» 1591 р. А р. 1596 вийшли українською мовою грамика та словник Лаврентія Зизанія: того ж року і того ж автора була надрукована і найперша наша Азбука.¹⁵

Року 1619 вийшла в Евю славна грамика Мелетія Смотрицького, придбала славу своєму авторові, була перекладена майже на всі слов'янські мови і видержала силу видань... І з середини 17 віку на Москві запанував правопис український і держиться там

¹⁰ Слово «супругъ» перше значило пара волів, що вкупі запрягають.

¹¹ Огієнко І. "Українська культура", Вінніпег, 1970. с. 21-22.

¹² І. Галятовський (рік нар. невідомий — помер 12 січня 1688 р.) — український письменник, суспільно-політичний і церковний діяч XVII ст.

¹³ Огієнко І. "Українська культура", Вінніпег, 1970. с. 34-35.

¹⁴ Інокентій Гізель (1600 (?) — 18 (28) листопада 1683) — український православний діяч німецького походження. Вчений-богослов, філософ, історик. Ймовірний автор «Київського Синописа», першого підручника з історії України. 1645–1650 — професор і ректор (з 1646 р.) Києво-Могилянської Колегії.

¹⁵ Огієнко І. "Українська культура", Вінніпег, 1970. с. 50.

майже три століття і оце тільки тепер Москва скасовує старий правопис, що найбільше їм дав українець Смотрицький...

В той же час у Києві повстає велике наукове огнище — славна Могилянська Академія. І до нас у науку посилають своїх кращих синів всі православні слов'янські й не слов'янські землі — їдуть серби, болгари, їдуть румуни, їдуть з Москви. Значіння Академії було незмірним, бо вона пробуджувала культурні й наукові поривання. Такою вона була в XVII віці, такою ж осталась і в віці XVIII-му, коли вона притягувала до себе всіх, хто шукав науки.

Цар Петро I посилав у науку до Києва. Р. 1698 він наказував патріарші: «Священники у насъ ставятся, грамотъ мало умѣють... и для того въ обученіе хотя бы послать 10 человек в Кіевъ въ школы». Згадаймо, що у нас в Києві учився і славний М. Ломоносов. ...¹⁶

За довгі віки свого існування народ український натерпівся муки, набрався горя та лиха, і проте, перегорівши як криця, як золото в огні, вийшов чистим із мук та неволі, вийшов міцним та дужим, талановитим та тямучим...

Український народ — це той казковий велетень, що коли його рубали надвоє — то й сили ставало вдвоє, коли рубали його далі — то сила все росла та росла, все на ворогів з боєм йшла...

Тернистим шляхом, згинаючись під важким тягарем чорної недолі, утворили ми свою велику культуру... І який би бік життя ми не взяли, ми скрізь побачимо, що народ наш виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою.¹⁷

Бережися почуття меншовартості

Життя на чужині винародовлює. Життя серед іншонаціональних та іншовірних завжди сильно впливає на нас — впливає чуже оточення і його інше життя. І легко веде до винародовлення, яке занапащає нас як члена певної нації, якщо ми не противимося тому.

Кругом нас чужі люди — з іншою культурою, з іншою мовою, з іншими звичаями, з іншою, чужою нам, вірою. А сучасна людина — твір ідейно наскрізь національний. Як же їй застосуватися до нових обставин? Чи безборонно потопати в чужому морі, чи рятувати свою окремішність — свою національність, свою віру, цебто, свою істоту?

Навіть дерево, пересажене на іншу землю, часто не приймається, і треба належно плекати його, щоб воно не всохло. Так і людину треба належно берегти, щоб вона не втратила своїх кращих якостей окремих народів чи націй. Кожен народ — окреме закінчене ціле. І в тому й краса Всесвіту, що народи зберігають свою окремішність, як на пишній луці кожна окрема квітка має свій окремий колір і запах.

Українець має чим погордитися, і тому нема жодних підстав, щоб до нього вчепилася тяжка хвороба еміграції — почуття меншовартості. Нагадаю хоч дещо з того, чим українець може гордитися перед чужинцем.

1. Найперше, наша віра православна — віра з апостольських часів. Власне, православ'я зберегло Христову науку повно й найчистіше від усіх інших вір. ...

2. Наша українська історія — це історія окремого народу. Була в нас довга княжа доба, коли Україна була незалежною. Була в нас і доба славних гетьманів, що життя своє клали за повернення цієї незалежності. Та й тепер український народ невпинно бореться за свою державну незалежність і видає славних героїв. А крім того, Україна завжди була тим муром, який боронив Європу від навали диких татар.

3. Мова українська — це окрема мова в родині слов'янських мов. Мова літературно вироблена, соборна для всіх своїх земель. А коли ти не знаєш мови того народу, серед якого живеш, то це не твоя меншовартість. У всьому світі, звичайно, так, що людина знає головню одну мову свого народу. Коли, скажемо, англієць попав би в Україну, то він напевно не знав

¹⁶ Огієнко І. "Українська культура", Вінніпег, 1970. с. 52, 53.

¹⁷ Огієнко І. "Українська культура", Вінніпег, 1970. с. 263.

би української мови. І пам'ятаймо, що ми маємо рукописні пам'ятки вже з X віку, чого не має Європа.

4. Батьківщина наша Україна має землю надзвичайно родючу, а народ плідний. Ми маємо все для хорошого життя, багато народів заздують нам. І глибоко віримо, що історія повернеться щастям і до нас.

5. І численно наш народ перевищує 40 мільйонів, цебто він сильніший від багатьох інших народів.

Тут можна було б багато ще подати такого, чим може гордитися українець і що свідчить, що почуття меншовартості мусить бути чуже йому. Так, великі історичні події змусили нас покинути свою Батьківщину, але ми покинули її не назавжди. Ми свято віримо, що вернемось в Україну, а коли не ми, то вернуться діти наші! Вернемось в Україну вільну й велику.

Ось тому почуття меншовартості — воно не для українця!¹⁸

ШАНУЙМО СВОЮ ІСТОРІЮ

Історія — то основа нації

Кожен народ глибоко шанує свою історію, бо вона — душа його, серце його. Історія — це основа нації, бо на ній же зростає народ. Усі народи шанують свою історію, як зіницю ока, як матір свою рідну.

Українська історія оживляє нас, українців, і дає нам цілющу силу прямувати до тієї правди, якої ми прагнемо всі. Це вона одна воскрешає український народ, це вона одна кличе скидати з себе кайдани неволі, в які закували Україну вороги.

А українська історія — це й історія Української церкви, цебто православ'я. І не можна безкарно фальшувати чи перекирчувати цих історій, бо історія помститься на нас, як на тих, що не шанують її.

Хто перекирчує українську історію, цебто фальшує її, той нівечить душу України, той отруює синів її, той обезсилює Україну, той не дає нації розвиватися нормально!¹⁹

Туми завжди валять Україну.

У XVI-XVII століттях ті, хто служив татарам, звалися т у м а м и . З часом цих зрадників-тумів ставало в нас усе більше та більше, туми руйнували Україну і ставали їй юдами. Вони вірно служили татарам, полякам, москалям, туркам, але не Україні. Туми були слухняні й старанні під рукою кожного чужака-пана, але не під рукою українця: у себе були вони руйніками.

Ось такі туми не вивелися в нас іще й досі. Вони сильно руйнують наше життя, як це було, скажімо, на Волині за останньої польської займанщини, коли тамошні туми під плащиком українства робили шкідливу Україні польську роботу. Дійшло аж до того, що ці волинські туми разом з польською поліцією ходили по православних церквах і скрізь забирали й нищили богослужбові книжки в перекладі проф. Ів. Огієнка...

Зрада — найбільший гріх супроти свого народу й своєї віри, і весь народ мусить пильнувати, щоб до останку вивести тумів із свого оточення. Сам Христос наказав: «Стережіться фальшивих пророків, що приходять до вас в одежі овечій, а всередині — хижі вовки!» (Матвія. 7.15).

¹⁸ Огієнко І. Книга нашого буття на чужині». Вінніпег, 1956. - С. 15-17.

¹⁹ Іван Огієнко (митрополит Іларіон) . Рятуння України / Упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. - К.: Наша культура і наука, 2005. — с. 418.

Як багато в нас українців поза своєю Українською церквою: вони переповнюють церкви російські, повно їх по молитовних домах усяких сектантів. Росіяни часто виступають проти українців взагалі, а особливо проти Української церкви. Це вони роблять і за допомогою тих українців, що ходять до російських церков. Те саме треба сказати і про всяких сектантів²⁰ ...

Чому Українська держава не могла відразу вдержатися?²¹

Одною з головних причин, чому Українська держава таки не могла відразу вдержатися на своїй рідній землі, безумовно, було те, що початкова Українська революція пішла без своєї церкви, не звернула на неї належної уваги. Український народ у своїй істоті релігійний і міцно прив'язаний до православної церкви. Нашу церкву сильно хитали й не визнавали російські соціалістичні партії, а за ними ці ж партії й українські. І треба ствердити, що початкова революція в 1917-1919 роках все сильно й руїнно виступала проти церкви й непокоїла її. Через це і Українська революція 1917-1918 років буяла без церкви, навпаки — часто виступала проти неї. Церква й народ були в руках духовенства, а революційна інтелігенція була проти духовенства.

Українське духовенство було цим сильно вдарене й розгубилося... Його більшість в Україні була таки своєю, національною, хоч не вся політично свідомою. Ця більшість відразу приставала до своєї національної ідеології, але її саму «не приймали»... Рідне духовенство було ніби чуже в перетворенні України, а це було тільки комуністичним насиллям!..

Власне це було найбільшою недостачею Української національної революції.

Національне духовенство було свідоме своїх національних завдань, але свого національного проводу й організації не мало. Проте молоде духовенство в масі своїй було в нас національне — принаймні, воно починало вже розуміти українську національну ідеологію.

По вибуху революції в Київ року 1917-го приїхав із Росії архієпископ калужський Олексій Дородниця, свідомий українець. Стрівся я з ним і познайомився в бібліотеці Києво-Печерської лаври. Він мене шукав, а в Лаврі я часто бував. І він відразу став говорити зо мною про українізацію церкви — ця тема тоді вже була найпершою, а я якраз працював над нею. Я довго говорив архієпископу Олексієві про необхідну якнайскорішу потребу національної організації духовенства, бо церква мусить торувати в Україні. Архієпископ Олексій у всьому зо мною погоджувався. Тоді скрізь панували «ради», і я говорив, що духовенству треба неодмінно закласти Церковну Раду, і нехай вона бере в свої руки справи Української церкви, адже єпископат цього не зробить, бо мало розуміє справу і в більшості він не з нами.

Початки Церковної Ради в Києві саме вже зачиналися, і архієпископ Олексій багато в цьому допоміг. Церковна Рада склалася, але працювала несміло й мало, єпископат був проти неї.

Жив я тоді, року 1917-го, в Києві, на вулиці Дорогожицькій 21. У грудні цього року завітали до мене троє осіб, усі члени Церковної Ради, посланці від неї: архієпископ Олексій Дородниця, о. Макарій Крамаренко і один диякон. Вони повідомили мене, що Церковна Рада виставляє мою кандидатуру на генерального секретаря церковних справ до Центральної Ради. Чи я згоден зайняти цю посаду?

За звичаєм, я перше відмовлявся, але вкінці погодився. Умовилися, що завтра вони відвідають Голову Центральної Ради проф. Михайла Грушевського і будуть просити його запровадити в Центральній Раді окремий Секретаріат сповідань з професором Іваном Огієнком на чолі його.

²⁰ Іван Огієнко (митрополит Іларіон) . Рятуння України / Упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. - К.: Наша культура і наука, 2005. — с. 448-449.

²¹ Іван Огієнко (митрополит Іларіон) . Рятуння України / Упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. - К.: Наша культура і наука, 2005. — с. 177-182.

Другого дня ці три особи були в мене знову і з великим сумом розповіли таке:

— Були ми сьогодні на прийнятті в Центральній Раді, у проф. М. Грушевського. Довго ми просиділи в почекальні, він нас усе не приймав. Нарешті прийняв. Говорили йому ми всі троє, доводили, що в Центральній Раді повинен бути Секретаріат (Міністерство) сповідань, і на його голову вони в імені Церковної Ради виставлять кандидатуру професора Київського університету Івана Огієнка.

Голова Центральної Ради, проф. М. Грушевський, тоді офіційно вже був членом соціал-революційної партії, що церкви не визнавала. Він уперто мовчав і слухав... Нарешті коротко відповів:

— Обійдемося без попів!..

І знову мовчав... Ми йому сильно доводили, що церква — душа українського народу, що український народ церковний, що при допомозі церкви піде легше відродження України...

А Грушевський уперто мовчав, і говорити з нами більше не захотів...

Не витримав архієпископ Олексій і перервав свою розмову рясними слізьми...

Відходячи від мене, всі троє ще раз сказали мені:

— Обійдемося без попів!..

Старий архієпископ пильно поглянув мені в очі і запитав:

— Чи ж обійдемося?..

Я відкрито й свідомо відповів:

— Ніколи!..

І це «Обійдемося без попів!» пішло по всьому Києву...

Якраз тоді в Києві відбувався церковний Собор, і його президія, на прохання духовенства, запросила мене прочитати під Новий рік, 13 січня 1918 року, ввечері на Соборі доклад про Українську церкву. Я погодився зробити виклад на тему «Відродження Української церкви».

На виклад я прибув своєчасно. Величезна зала Собору переповнена духовенством. Було, як у вулику. Спереду сиділи три архієреї, з головою, архієпископом Євлогієм. Я зайняв місце на окремій високій катедрі — молодий (35 літ мав тоді), енергійний, говорити вмію. На два боки обклався стародруками, вірними свідками нашої старої правдивої Української православної церкви.

Це був мій один з найкращих і найсильніших викладів. Я давав численні факти і доводив тут же відповідним стародруком. Мій виклад звався «Відродження» Української церкви, а не запровадження її. «Нічого нового я не пропоную — хочу повернення України до того, що було вже в нас, але росіяни помалу нам вивели його...» Виклад був державного характеру.

Спочатку духовенство сприймало мій виклад спокійно, а трохи пізніше почало радісно реагувати сильними оплесками... Дві години я викладав і свого повно досяг: ясно показав, що Українська православна церква була, новин ми не заводимо!..

Закінчив я під бурю оплесків духовенства... Всі встали, встали й єпископи, й усі оплескували...

І раптом група українського духовенства почала співати український гімн "Ще не вмерла Україна"... Спочатку несміливо й не однодушно, але за хвилину вся зала загриміла, і з зорями в очах підхопила гімн!.. Це була найрадісніша хвилина всього мого життя!..

Усі відчували: історична хвиля в Українській православній церкві!

Три єпископи підійшли й поцілувалися зо мною...

У своєму викладі я пильнував бути державником, а не революціонером!

Архієпископ Євлогій голосно проказав, що він годиться на такий проект відродження Української церкви!

Виклад мій був вдалий і плідний. Архієпископ Євлогій запросив мене стати членом Собору, в секції Богослужбових книжок. Я погодився.

Виклад цей дав високо добрі й основні наслідки, бо показав відразу й ясно головну дорогу нашої церковної праці: відродження церкви, а не творення нової, не українізація церкви, а її відмосковлення...

Це відразу вибило ґрунт з-під ніг тим крикунам, що скрізь кричали «українізація», звучи її неканонічною!.. Я показав у викладі, що обмосковлення Української церкви було неканонічне!..

Наші назви: Русь — Україна — Малоросія²²

Найстарша назва українського народу і його першої держави — Русь. Так звали ми себе довгі віки, так звали нас сусіди й чужинці. Назва ця не нашого походження — її принесло нам одне шведське, варязьке плем'я Русь, що захопило в IX ст. владу над східними слов'янами й заклало тут першу державу. Що Русь — це справді були варяги, найсильнішим доказом цього є те, що й тепер західні фіни Швецію звуть Ruotsi. Крім цього, в давній Україні було чимало імен варязького походження, наприклад: Рюрик, Олег, Ігор і т. ін., може, й Володимир (у нас українізоване), багато варязьких прізвищ згадує наш Початковий Літопис; у давнину Дніпрові пороги мали й варязьку назву поруч нашої. Додам до цього, що грек Костянтин Багрянорідний у X ст. ясно відрізняє в своїм творі русів від слов'ян.²³

Варяги скоро в нас зовсім українізувалися й перестали бути чужинцями. А сама назва Русь спершу зацепилася тільки на племені полян, а вже від тих вона поширилася на всю державу. Що назва одного племені передається всьому народові, всій державі, це в історії звичайне явище. Так, назва «слов'яни» була спочатку назвою тільки одного малого племені, а пізніш стала назвою всіх подібних близькомовних племен. За болгарами й уся їх держава, навіть слов'янська, була названа Болгарією.

Отож Русь — це перше назва самих полян, а потім всієї наддніпрянської держави. Назва ця панувала головню на півдні, а на півночі вона рідка й мало знана. Русь спочатку й у нас — це головню Київська земля (Ключевський, I, 126); але наші племінні назви незабаром призабулися, й уся південна держава стала зватися Руссю.

Іпатіїв Літопис ясно свідчить, що на півночі росіяни відділяли себе від Русі: «Ростовці, і суздальці, і переяславці з'їхалися к Володимеру (на Клязьмі) і ріша: Князь наш убьєн, синок єго мал в Нові Городі, а братья єго в Русі» (с. 404), — тут ясно виділяється Русь від північних країн.

Назва Русь з центру посунулася по всіх окраїнах і міцно там зацепилася, наприклад, у Галичині, на Закарпатті, де вперто тримається ще й сьогодні.

Князі Рюрикової династії, а також українська колонізація рано занесли назву Русь і на північ (пор. Старая Русса в Новгородщині), де вона спочатку мало зацепилася й була чужою. За XIV—XVII віки під словом «руський» часто розуміються українці й білоруси, а в XVI-XVII віках словом білоруси часто звали українців.²⁴

²² Іван Огієнко. Історія української літературної мови. 2001 р., сс. 98-105

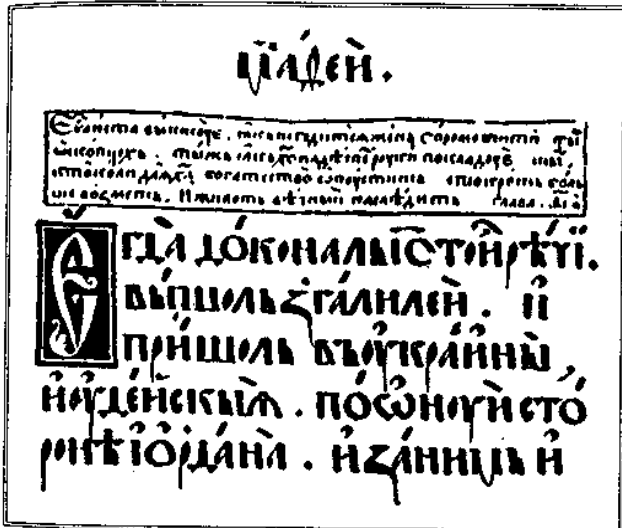
²³ Але багато вчених не приймають цієї варязької теорії походження слова Русь, виставляючи теорію слов'янську: слово Русь місцевого дуже давнього походження, пор. наше русий, або назву річки Рось. Варяги, прийшовши на Київщину, до полян, застали вже там Русь, і незабаром і самі стали русами, як їх звуть греки. Уже Густинський Літопис XVII в. твердить, що назва Русь походить «от рѣки, глаголемыя Рось». Були варяги й на півночі, в землі Новгородській, а проте та земля за давніх часів Руссю ніколи не звалася, а це переконлива ознака, що назва Русь пристала до варягів на Київщині. Самої Руси в скандинавських сторонах і досі не відшукано. Ось тому й Іпатіїв Літопис під 898 роком рішуче заявляє: «а словѣнскъ языкъ и рускый — один». Багато доводів проти норманської чи варязької теорії подає проф. М. Грушевський в своїй «Історії», т. I, вид. 3, 1913 р.

²⁴ Див. мою монографію: «Розмежування пам'яток українських від білоруських», 1934 р.

Сусіди й чужинці, наприклад, греки, араби й інші вже з VIII-IX віків звуть полян або всю центральну Київську землю Руссю. Так само наші князі, пізніш князі литовські, звуть себе князями руськими.

На півночі, в Московії, назва Русь, Росія зацепилася головно за часів Петра I (1672-1725)²⁵, в чому цареві допомагали вихідці з України.

Слово Україна, що заступило в нас Русь, відоме з давнього часу. Спершу визначало воно пограниччя (див. Іпатіїв Літопис, с. 439, 447, 490, 586); так само україною звали пограниччя поляки й росіяни. Коли українська земля, головно Київщина, стала небезпечним пограниччям з татарами, назва Україна зростає й міцніє, як окреслена назва.

Пересопницька Євангелія
1556-1561 років, рукописна,
Матвія розділ 19.

Іпатіїв Літопис під 1187 р. з приводу смерті князя переяславського Володимира Глібовича додає: «Плакашася по нем всі переяславці, бі бо князь добр і кріпок на раті, і мужеством кріпком показася, всякими добродітелми наповнен, о нем же Україна много постана». В якому саме значенні вжито тут слово Україна, трудно сказати, — може, так названо граничну Переяславську землю; але не виключено, що тут це назва й ширша — й землі Київської. Взагалі в давнину слово «Україна» визначало якусь землю, сторону, край.

Другу згадку про Україну цей же Літопис подає під 1213 роком, розповідаючи, що князь Данило «прия Берестий, і Угровеск, і Верещин, і Столпе, Комов і всю Україну». Тут Україна визначає

певне окреслений край.

Значачу ще, що церковнослов'янське «прииде в предѣль (грецьке 'ορια = краї) іудейскія» Пересопницька Євангелія 1556 р.²⁶ перекладає: «пришол в україни иудейския».

Тут слово «україна» — земля, край, область.

Ось тому нема підстав звати стародавню нашу державу конче тільки Руссю, а мову нашу тільки руською, коли вже тоді була й друга назва, Україна, що пізніш запанувала над іншими. Наприклад, росіяни пишуть по своїх наукових працях: «Русская історія», або «Исторія Россіи», зовсім відкидаючи, що аж до Петра I їх держава звичайно звалася Московією. В праці М. Грушевського «Історія України-Руси» слово «Руси» було безумовно недоречне й зайве, й воно викликало немале баламутство в назві нашої землі, бо за Грушевським довго робили й роблять те саме й інші.

За пізніших часів вживання слова Україна в розумінні всієї української землі стає все частішим, цебто назва малої місцевості перенеслася на всю країну, що в історії явище звичайне. За Богдана Хмельницького²⁷ ця назва часта вже й по офіційних актах. Починаючи з XVII ст., чужинці дуже часто звуть нашу землю Україною. Так наприклад, французький інженер Боплан²⁸, що 17 літ (1630-1647) прожив на нашій землі, зве її завжди Україна, а

²⁵ Петро I (1672-1725) — російський цар (з 1682 р.). Проводив активну політику щодо обмеження прав України, а згодом і справжнього терору проти козаччини.

²⁶ Пересопницьке Євангеліє — визначна пам'ятка української культури, перший переклад Святого письма «простою» народною мовою.

²⁷ Хмельницький Богдан (бл. 1595-1657) — гетьман України (1648-1657).

²⁸ Боплан Гійом (бл. 1600-1673) — французький інженер і військовий картограф.

народ її українським. Так само звать нас в віках XVII-XVIII і різні інші чужинці: посли, подорожні, купці й т. ін. Цікаво, що в Галичині та в Закарпатті часто звали Наддніпрянщину також Україна, українці, а себе звали русинами; видно, нова назва не швидко ширилася по окраїнах нашої соборної землі. На старих мапах XVII ст. все маємо Україна.

У наших народних піснях, особливо дуже давніх, а надто з віку XVI-XVII, часто вживається слово Україна, але звичайно як назви Землі Київської чи Землі Козацької. Наприклад, у Галичині співають:

Ой Морозе, Морозенку,
Ти преславний козаче,
Гей, за тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче!

Те саме й по багатьох інших піснях, напр.:

Козаче-соколе, візьми мене з собою
На Вкраїну далеку.

Але вже з XIX століття, з початком нашого національного відродження, слово Україна заціплюється все міцніше й глибше, і тепер тільки деякі закарпатські українці ще вперто звать себе карпаторусами. Зміна назви Русь на Україна не проходила в нас легко й викликала помітне баламутство (наприклад, спочатку стояв за вдержання слова Русь навіть М. Драгоманів²⁹).

З XIV ст. входить в ужиток нова назва нашого краю, Мала Русь, Малоросія. Постановля цієї назви приписується грекам, які знали вже дві Русі, північну й південну, й стали Україну звати Малою Руссю, Mikra Rosia, цебто Русь старша, початкова, основна, давніша, бо Русь північна була для них новою. Уже Юрій II († 1340 р.), князь Галицько-Волинський, підписувався: «З Божої ласки природжений князь усея Маля Росії» (Аркас, с. 89). На грамоті 1335 р. він підписався: Dux totius Russiae Mynoris. У грамотах царгородських патріархів, починаючи з 1347 р., Галицько-Волинське князівство часто зветься Малою Росією, в протиставлення московським землям. Така термінологія була добре знана греками, бо в них були Мала й Велика Азія, Мала (на Балканах, стара) й Велика (в Італії, нова) Греція.

По 1654 р. Росія часто зве вже нас Малою Росією; трохи пізніше ця назва заціплюється за Гетьманщиною, а польське Правобережжя зветься по-давньому Україною. Звичайно, в цей час уже забулося, що **слово «мала» визначає старіша, основна, початкова, як прототип.**

Отож, наша мова здавна звалася мовою руською, тепер ми її зовемо українською. Назви Малоросія, малоруський, малорос теперішній українець сприймає як образливі для себе.

Північно-східні слов'яни, як казав я вище, за старих часів часом також звали себе Руссю, але це була для них чужа, не істотна, з півдня занесена назва. Тут скоро постала назва — Московія, народ московський. Місто Москва вперше згадується в Літопису в 1147 році. І з того часу Москва все розростається, стала сильним князівським уділом, а пізніше й великим князівством. І, власне, коли розрослася Москва, то вона накинула свою назву всій півночі, всім тим уділам, які попідбивала під свою владу. І вже в XVI-XVII-XVIII віках чужинці — посли, подорожні, купці й ін. — завжди звать цю державу Московія, а її мешканців — московіти, але Подніпров'я вони звать Руссю або Україною. У південних слов'ян ще з давнього часу закоренилося «москова», «московец», у турок «москов» (Пипін, Етногр., III, 306).

І тільки з Петром I помалу змінюється стара назва Московія на стару українську назву Росія, в чому допомагало Петрові його українське оточення. З XVIII ст., з часів цариці

²⁹ Драгоманов М. П. (1841-1895) — видатний український громадсько-політичний діяч, учений і публіцист, приват-доцент Київського університету (з 1864 р.), звільнений за «сепаратистську діяльність».

Катерини II ³⁰, ця назва Росія, руський, російський, росіянин уже сильно закріпилася й стала вседержавною.

Росіяни здавна звали українців по-різному, найчастіше русами, руськими; пізніше, в XVI-XVIII віках звали малоросіянами, черкасами («черкасішки»), а то й білорусами, а з часу Петра I звали згідливо й хохлами — від того чуба, що його козаки, наслідуючи давніх монахів, носили на виголених голові. По повстанні гетьмана Мазепи ³¹ 1708 р. росіяни стали звати українців мазепинцями, а українці росіян — кацапами, цебто різниками (від татарсько-арабського *kassab* — м'ясник, різник). Поляки звичайно звали українців русинами. Часте в українській мові москаль визначає не тільки московця, але й військового, солдата українця; а це свідчить, що українці впізнали росіян головню через їхніх вояків.

Доісторичну назву нашого краю Сарматія в XVII віці воскресили були турки, називаючи Юрія Хмельниченка ³² князем сарматським. В XVII ст. не рідка була й назва Роксоланія.

В науковій російській літературі звали Україну ще південно-західний край, або край південно-руській.

ЗАВЖДИ БУДЬМО УКРАЇНЦЯМИ

Бережімо рідні звичаї

Наші рідні звичаї, в яких ми виростили й виховувалися довгими віками, мають велике значення, — бо це ж вони основа нашої культури, це та підвалина, на якій стоїть наш народ як окрема нація...

Закон народу — це його віковічні звичаї, це цілий уклад його звичаєвого життя, це все йому рідне, своє, це — вся його душа...

Більше того, — зветься проклятим народ, який не знав свого Закону, цебто не береже своїх рідних звичаїв: «Проклятий народ, що не знає Закону!» (Ів. 7. 49). Так говорили за часів Христа, так позосталося й навіки.

Шануймо ж і ми звичаї свого рідного українського народу, шануймо й заховуймо їх, як Закон свого народу! Завжди міцно пам'ятаймо, що звичаї народні — це його прикметна ознака, яка робить його окремим народом, окремою нацією, і береже його від розтоплення в морі інших народів, цебто береже його від винародовлення. ³³

Не міняймо свого імені на чуже

Йосип і Марія назвали Дитятко ім'ям, як було прийнято в їхнього народу. Не перекручували ім'я на чужий лад, не цуралися свого. Бо то вже початок винародовлення, коли ти міняєш своє ім'я й прізвище на чужий лад.

Чи ж наші українські імена гірші від інших?

А в нас на чужині то нерідко ведеться, що наші українці люблять міняти рідне своє ім'я та своє родове прізвище на чужинне. Це вже початок винародовлення, і цього не треба робити. Є довгий список православних імен, і батько-мати можуть легко вибрати для своєї дитини те ім'я, яке їм подобається. Але не чуже!

І в родині своїй завжди називайте свою дитину тільки своїм українським ім'ям, — нехай звикне до цього, як до свого рідного, то й виріши, не стане міняти його на чуже.

Міцно бережімо все своє рідне! ³⁴

³⁰ Катерина II (1729-1796) — російська імператриця (з 1762 р.). За її вказівкою в Україні було ліквідовано гетьманство (1764), зруйновано Запорізьку Січ (1775), знищено рештки політичної автономії.

³¹ Мазепа Іван (1644-1709) — гетьман України (1687—1709), великий будівничий Української державності.

³² Хмельницький Юрій (бл. 1641-1685) — гетьман України (1659-1663).

³³ Огієнко І. Книга нашого буття на чужині». Вінніпег, 1956, с. 23, с. 26.

³⁴ Огієнко І. Книга нашого буття на чужині». Вінніпег, 1956, с. 24-25.

Шануймо свій національний одяг

І одяг належить до свого, рідного, до того, що кожен мусить любити й берегти. Кожен народ має улюблену одіж, в якій він кохається, в яку він найрадніше вбирається. Свое, рідне завжди веселить наше око, як рідна пісня веселить наше вухо, а всі разом веселять нашу душу. Христос зодягався завжди так, як зодягався його рідний народ.

А в нас часто люблять вбиратися в чужу одіж. І то тільки тому, що чужа вона, хоч вона й ока не веселить нам і серця не гріє. Святе Письмо рішуче *наказує нам* берегти й свою рідну одіж. Господь устами пророка Софонії (1.8) заповідає: «Покараю Я всіх, хто зодягає одіж чужинну!»

Тож не кидаймо звичайної одіжі народу свого і не міняймо її на чужу! Світ Божий, як та лука барвіста й широка, квітами покрита, — і кожна квітка хороша, і кожна зокрема веселить наше око і теплом вкриває нам душу. А всі разом вони становлять одну прекрасну, барvistу луку, Богові й людям на втіху.

Значення рідного одягу глибоко розумів православний буковинський митрополит Євген (Гакман), що жив у ХІХ столітті. Походив він із бідної української селянської родини. Коли відбувалася його інтронізація, до його катедрального собору в Чернівцях зібралося багато панства і всі вітали його. Підвели до митрополита і його стареньку матір, але перебрану в панську одіж. Митрополит не дав їй благословення й сказав: «Це не моя мати... Моя мати зодягається по-українському...» Мусили переодягнути стару матір в українське. Тоді митрополит радісно пізнав її і поблагословив...

Отож бережімо всі свій рідний одяг! Кожна людина найкраще виглядає тільки в своїй рідній одіжі, що завжди для нас гарна, бо гарна одіж — то та, до якої звикаємо ми й звикає народ.

Так, на чужині ми позмінювали своє вбрання на практичніше європейське, але й свого не забуваймо.³⁵

Оздоблюймо по-українському свої мешкання

«Покараю Я всіх, хто зодягає одіж чужинну!» — наказує усім Господь через пророка Софонію (1.8). Тут під «одіжею» треба розуміти не саму одіж, але все своє, рідне: мову, звичаї, а також і провадження свого дому.

Національна краса свого дому має велике й основне значення у вихованні всієї родини, а особливо дітей, молоді взагалі. Це обов'язок наших батьків, а найперше — кожної матері.

Ти, мамо, завжди мусиш дбати, щоб дім твій оздобу своєю виглядав по-українському. Українські вишивки нехай прикрашують усе, як було в нас у рідному краї: наш одяг, постіль, подушки, стовбу білизну й т. ін. А на стінах мистецьки повишивані рушнички, як краса на ікони, на портрети наших славних людей і т. ін. І писанок не забуваймо.

Треба конче давати багато вишивок на одіж наших дітей, особливо дівчаток, — щоб вони ще з дитинства не тільки звикли до всього свого, рідного, а й полюбили його всією душею своєю, щоб воно стало істотою душі їхньої. Щоб вони глибоко зрозуміли Господній наказ: «Покараю Я всіх, хто зодягає одіж чужинну!» Треба цього наказу, як основу нашого національного українського життя, зрозуміти, пережити і цілою душею сприйняти!

Нехай кожна мати напише цього Господнього наказу не тільки в душі своїй, а й на гарній картці, належно приоздобить її й повісить на видному місці. Нехай частіше вияснює своїм дітям його глибоке значення. Основне значення національного життя!

Це обов'язок кожної матері по-українськи провадити свій дім на святах — на Різдво, на Великдень і на інші свята. І нічого не забути зо свого національного, щоб свято справді

³⁵ Іван Огієнко (митрополит Іларіон) . Рятуння України / Упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. - К.: Наша культура і наука, 2005. — с. 429.

заговорило по-рідному теплом до всієї родини, а особливо до молоді. На святах ми національно зростаємо.

А вже писанки позостаються прикрасою українського дому назавжди, на цілий рік. І завжди дбайте, щоб були вони в вашому домі.

Кожен зо свого досвіду знає, як смакує нам наша українська їжа, наші національні страви. Смакують нам, бо це наше, рідне, до якого ми позивали ще з дитинства. Ми ці національні страви сприймаємо не самим тільки язиком та шлунком — і душа наша радіє, і серце тепліє власне від них! Бо через це згадуємо все своє, рідне.

Отак само сильно підносить нам духа вся українська о з д о б а нашого мешкання: ікони, картини, одяг, писанки, вишивки на всьому, вишиті рушнички, убрання постелі, убрання стола й т. ін. У цьому піднесенні духа і значення їх — вони овівають душу родини теплом та спокоєм. А спокій — то правдиве щастя. Розумна й свідома мати, яка ревно пильнує за всім цим, скоро бачить наслідки такого національного провадження дому — родина її міцна, а діти свідомі свого. А це — найбільше й найперше щастя для кожної матері!

Ніколи не забуде кожна українська мати належно розвісити ікони в своєму помешканні і то по всіх кімнатах. Іконопочитання — це догмат православної віри, і про нього ніколи не повинно забувати. Звичайно, ми шануємо не саму матеріальну ікону, а тільки ту особу, яка намальована на ній. Тій особі кланяємось, ту особу цілуємо.³⁶

Виховуймо так і ми своїх дітей

... Син Божий подав і нашим сучасним родинам великого й глибокого прикладу, бо він показав, як ми всі маємо виховувати своїх дітей, щоб вони стали правдивими синами свого українського народу. Ми тепер так багато нарікаємо, що наша українська молодь ніби винародовлюється, забуває українську мову і ніби мало національна. І все це сильно всіх нас непокоїть за нашу будуччину.

Дорогі батьки і матері, — ми самі найперше в цьому винні! Діти завжди будуть такими, якими ми їх виховаємо в своїй родині. І наш найперший обов'язок — належно виховати своїх дітей. Це святий обов'язок кожної родини — дати своїй дитині все потрібне, щоб вона стала православним українцем, а не ким іншим. Ніхто інший цього обов'язку, крім родини, не виконає.

А виховувати своїх дітей треба в повній батьківській любові, з повним терпінням. Світ іде вперед, а з ним і діти наші потребують поступу. І їх треба в цьому зрозуміти. Апостол про це навчає: «Батьки, не дратуйте дітей своїх!» (Єфес. 6.4). Любячи дітей своїх повною батьківською любов'ю, ми легше виховаємо їх, як виховати повинно.

Найперше батько й мати повинні навчати своїх дітей ще від малечку своєї української віри, цебто віри православної. Повинні навчати дитину належно молитися, привчати її до церкви Божої й любити її, завжди водити її на Богослужби. Недільна й рідна українська школа, а найбільше церква, доповнять усе це і допоможуть родині закінчити релігійне виховання дитини. Без *належного* релігійного виховання ніхто повновартісною людиною ніколи не буде.

По-друге, кожна родина зобов'язана дотримуватись своїх рідних, українських звичаїв у святах, у календарі, у житті, в убранні мешкання, в одязі і т. ін. Нехай ваша дитина всього цього навчається в своїй рідній хаті, у своїй рідній родині, від своїх рідних батька й матері, тоді ці звичаї справді будуть для неї рідними, своїми, українськими. Тільки родина, тільки батько-мати можуть прищепити своїй дитині свої українські звичаї, а тим зробити її українцем. Поза родиною ніхто цього не зробить.

По-третє, у кожній нашій родині мусить бути в хаті тільки своя українська мова. Не

³⁶ Іван Огієнко (митрополит Іларіон) . Рятуння України / Упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. - К.: Наша культура і наука, 2005. – с. 430-432

забуваймо того, що наказує нам Святе Письмо: «Щоб кожен чоловік був паном у домі своїм і говорив мовою свого народу!» (Естер, 1.22). Цебто, саме Святе Письмо наказує вам, батьки й матері, щоб ви говорили в домі своїм тільки українською мовою. Дорогі матінки! Починаючи від колиски, найперше ви говоріть до своєї дорогої дитини тільки українською мовою. Так само й далі весь час говоріть до неї тільки українською мовою, щоб ця мова стала дитині вашій справді «матірньою» мовою.

І ще від колиски співайте дітям тільки наших українських пісень. Ти, мати, найбільше прищепи своїй дитині свого рідного і ти перша виховаєш її на українця.

Ми так часто шукаємо винного: чому наші діти не говорять по-українськи? І все складаємо вину — на школу, на церкву. Та це зовсім не так; винний у цьому перший ти, батьку, винна в цьому найперше ти, мамо!³⁷

Мішане подружжя приносить нещастя

Пам'ятаючи про свій рідний народ та свою рідну культуру, не вступаємо в мішані подружжя. Коли чоловік і жінка різної віри, а до того ще й різної нації, така родина ніколи щасливою не буде. У такій родині не буде ідейної спільноти, яка одна цементує її. Для чоловіка й жінки в мішаній родині все буде різне: різні обряди, різні звичаї, різна мова, різні свята, різний календар... А це все веде до пекла в хаті, яке й бачимо, звичайно, по всіх мішаних родинях. І нещасливі не тільки батьки, нещасливі й діти, а й діти дітей...

Іще в давнину, року 1587-го, відомий наш письменник Герасим Смотрицький, перший ректор Острозької академії, у своєму творі «Ключ Царства Небесного» яскравими фарбами малював те пекло, яке постає в родині мішаного подружжя на основі різниці хоча б одного календаря. Він писав:

«Ось вам чоловік та жінка. Сам Бог звелів першому наказувати, а другій слухатися та коритися.

У Божих молитвах, у постах та святах вони мають бути, як одне серце й одні уста. А новий календар залізає туди, де побралися православний та католичка. Бо ж коли одному з них буває середопістя, то другому — запусти. А потім одному Страсті Христові, а другому веселий Великдень... Так само й усі свята рокові треба б святкувати радісно, з дітками та з слугами на хвалу Богу, а в мішаному подружжі мусять святкувати різно, від чого певно одному буває маркотно, а другому неміло...»

Статистика розводів показує, що при мішаних подружжях їх буває до 20 відсотків, а при однонаціональних — тільки 4.

Ні, сильно остерігаймося всі мішаних подруж, бо вони — зрада своєму народові! Мішані подружжя звичайно ведуть до винародовлення.³⁸

НАУКА ПРО РІДНОМОВНІ ОБОВ'ЯЗКИ (окремі розділи)

I. Рідна мова й народ

1. Рідна мова — то мова наших батьків і мова народу, до якого належимо.
2. Рідна мова — то найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу.
3. Ступінь виробленості рідної мови — то ступінь зрілості народу й ступінь глибини його духової культури. Сила нації — в силі її культури, тому треба конче дбати про розвиток і рідної мови.

³⁷ Іван Огієнко (митрополит Іларіон) . Рятуння України / Упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. - К.: Наша культура і наука, 2005. — с. 434-436.

³⁸ Іван Огієнко (митрополит Іларіон) . Рятуння України / Упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. - К.: Наша культура і наука, 2005. — с. 444-445.

4. Культура рідної мови зростає разом із національною свідомістю народу. Працюймо ж для розвитку цієї свідомості нашого народу!

5. Народ, що не розуміє сили й значення рідної мови й не працює для збільшення культури її, не скоро стане свідомою нацією й не стоїть на дорозі до державності.

II. Держава й рідна мова

1. Найголовніший обов'язок кожної держави — всіма можливими силами дбати про якнайкращий розвиток спільної для всіх племен її народу літературної мови як найміцнішої основи для його духового об'єднання.

2. Свої рідномовні обов'язки супроти своєї літературної мови держава виконує через церкву, школу, пресу, письменників, уряди, судівництво, інтелігенцію, театр, кіно, радіо й т. ін., що зобов'язані вживати доброї соборної літературної мови.

Держава зобов'язана пильно й безперестанно дбати про мову своєї еміграції, змушуючи її вживати тільки соборної літературної мови й вимови та соборного правопису й не допускаючи її до мовного винародовлення.

3. Держава, що не об'єднує всіх племен свого народу спільною соборною літературною мовою, завжди наражена й на політичне роз'єднання цих племен.

4. Кожна держава, що дбає про своє майбутнє, мусить давати своїм меншинам повну змогу нормально розвивати свої літературні мови.

5. Мовне винародовлення завжди й конче провадить до морального каліцтва, а воно — найродючіший ґрунт для різних злочинів. Через це для власного добра держава мусить не допроваджувати своїх меншин до мовного винародовлення.

6. Тільки держава, що мало дбає про своє будуче, не дає літературним мовам своїх меншин повної змоги нормального розвитку

7. Жодні урядові перешкоди не в силі спинити розвитку літературної мови меншини-нації, — вони можуть тільки часово задержати цей розвиток

8. Держава, що не дає своїм меншинам змоги нормально розвивати свої літературні мови, робить із них своїх неприхильників, що завжди загрожуватимуть політичній силі її.

III. Найперші рідномовні обов'язки кожного громадянина

1. На кожному кроці й кожної хвилини охороняй честь своєї рідної мови, як свою власну, більше того — як честь своєї нації. Хто не береже чести своєї рідної мови, той підкопує основи своєї нації.

2. Розмовляй у родині своїй тільки рідною мовою. Це принесе тобі правдиву насолоду шляхетного почуття сповнення найбільшого обов'язку супроти свого народу.

3. Хто в родині своїй розмовляє не рідною мовою, той стоїть на дорозі до мовного винародовлення — найбільшого непростенного гріху супроти свого народу.

4. Бережи своє особове ім'я й родове прізвище в повній національній формі й ніколи не змінюй їх на чужі. Найменша тут зміна, — то вже крок до винародовлення.

5. Кожний, хто вважає себе свідомим членом свого народу, мусить пильно навчатися своєї соборної літературної мови.

6. Кожний свідомий член народу мусить завжди допомагати всіма доступними йому способами розвитку культури своєї літературної мови.

7. Кожний свідомий член народу мусить добре розуміти й ширити головне рідномовне гасло: «Для одного народу — одна літературна мова й вимова, один правопис».

8. Кожний свідомий член нації мусить добре знати й завжди виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

9. Де б ти не жив — чи в своїм ріднім краї, чи на чужині, — скрізь і завжди мусиш уживати тільки своєї соборної літературної мови й вимови, тільки одного спільного

правопису. Тим ти покажеш, що ти свідомий син своєї об'єднаної нації.

10. Кожний свідомий громадянин, живучи серед чужого народу, мусить конче вживати своєї рідної мови не тільки вдома, але й скрізь, де можливо.

11. Кожний громадянин мусить добре пам'ятати й дітей своїх того навчати, що наймиліша мова в цілому світі — то мова рідна.

12. Кожний свідомий громадянин мусить щедро підтримувати свої національні періодичні й неперіодичні видання, даючи їм тим змогу нормальніше розвиватися. Добрий стан національних видань — то могутча сила народу й запевнення розвою рідної мови, а висота їх накладу — то ступінь національної свідомості народу.

13. В справах рідномовної політики свого народу мусить бути серед цілого громадянства за всяких обставин тільки однодушний міцний фронт.

14. Рідномовна політика — то найцінніша й найважливіша частина національної політики взагалі; недотримання її нормальних практик сильно шкодить культурі народу й його політичному станові.

15. Кожний свідомий громадянин мусить матеріально й духовно підтримувати свої рідномовні журнали як головні двигуни наукового вивчення й збільшення культури своєї рідної мови. Кожний свідомий громадянин мусить дбати, щоб навіть у найменших оселях закладалися гуртки плекання рідної мови.

IV. Десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина

1. Мова — то серце народу: гине мова — гине народ.
2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ.
3. Літературна мова — то головний двигун культури народу, то найміцніша основа її.
4. Уживання в літературі говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.
5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.
6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.
7. Головний обов'язок кожного свідомого громадянина — працювати для збільшення культури своєї літературної мови.
8. Стан літературної мови — ступінь розвою народу.
9. Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.
10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

XII. Школа й рідна мова

1. Рідна школа — то найсильніше джерело вивчення й консервації своєї рідної мови взагалі, а літературної зокрема.

2. Цілий народ мусить пильно дбати, щоб усі його школи були тільки рідномовні, бо тільки вони виховують свідому націю.

3. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб усі підручники по його школах були писані тільки соборною літературною мовою, і то такою зразковою мовою, щоб на ній мовно виховувалась молодь.

4. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб навчання в його школах провадилось не місцевою, а тільки соборною літературною мовою, бо тільки воно забезпечує народові всі користі від школи.

5. Ціле громадянство мусить добре пам'ятати, що тільки рідна школа виховує національно сильні одиниці й морально міцні характери.

6. Народ, позбавлений рідних шкіл, позбавляється тим найсильнішого двигуна свого духового розвитку й засуджується на культурне й національне каліцтво.
7. Кожна школа мусить закладати серед учнів «Гуртки плекання рідної мови».
8. Кожна школа мусить навчати своїх учнів і рідномовних обов'язків.
9. Кожна школа повинна подбати про зразковий добір книжок для шкільної бібліотеки, оминаючи все, що писане не чистою літературною мовою.
10. Кожна школа мусить конче мати підручну бібліотечку для вивчення рідної літературної мови з необхідними граматиками, словниками, довідковими книжками й мовними журналами.
11. Шкільне діловодство треба вести тільки літературною мовою.
12. Кожна рідна школа на еміграції або на національно загроженій території мусить щороку уряджувати «Свято рідної мови».

XIII. Учитель і рідна мова

1. Кожний учитель — якого б фаху не був він — мусить досконало знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис. Не цільно вчителеві оправдувати свого незнання рідної мови нефаховістю.
2. Як у школі, так і поза нею учитель повинен говорити тільки взірцевою рідною соборною літературною мовою й вимовою, щоб власним прикладом впливати на учнів і на оточення.
3. Учитель, що навчає тільки місцевою мовою, приносить тим велику шкоду єдності свого народу й своєї літературної мови.
4. Кожний учитель, що навчає й мови, мусить конче працювати для наукового вивчення своєї рідної мови.
5. Кожний учитель, особливо ж провінціальної школи, мусить конче збирати діалектологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови.
6. Кожний учитель мусить найдокладніше знати науку про рідномовні обов'язки.
7. Учитель рідної мови в школі мусить навчати тільки сучасної соборної літературної мови.
8. Учитель рідної мови в школі мусить конче навчати своїх учнів про найголовніші рідномовні обов'язки... .
9. Учитель рідної мови мусить бути душею «Гуртка плекання рідної мови» в його школі. Він же уряджує «Свято рідної мови».
10. Учитель рідної мови мусить пильнувати викликати в своїх учнів любов, пошану та зацікавлення до рідної мови, а це приведе їх до глибшого вивчення її.
11. Всі вчителі інших предметів мусять завжди звертати пильну увагу, щоб і на їхніх годинах панувала чиста літературна мова. Бо мало зробить сам учитель рідної мови, якщо його не підтримають і вчителі інших предметів.

XXIII. Позашкільна освіта й рідна мова

1. Добре організована позашкільна освіта — то один із могутніх двигунів розвитку рідної мови.
2. Ціла інтелігенція мусить найпильніше дбати, щоб зорганізувати добру позашкільну освіту для свого народу.
3. Усі позашкільні курси для народу, як і ціла діяльність таких товариств, як «Просвіта» й т. ін., мусять провадитись тільки соборною літературною мовою.
4. Товариства позашкільної освіти конче мусять організовувати популярні курси літературної мови для широкого громадянства.
5. Товариства позашкільної освіти конче мусять засновувати й підтримувати «Гуртки плекання рідної мови».

6. Усі товариства позашкільної освіти конче мусять ширити й плекати в своїй діяльності й головне рідномовне гасло: «Для одного народу — одна літературна мова й вимова, один правопис».

7. Товариства позашкільної освіти, що видають і ширять книжки, написані не літературною мовою, спиняють тим розвиток всенародної свідомості народу.

8. Усі товариства позашкільної освіти мусять конче ширити поміж народом і знання найголовніших рідномовних обов'язків.

Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. — Львів: Фенікс, 1995. — 46 с.

«В УКРАЇНІ», А НЕ «НА УКРАЇНІ» (окремі розділи)³⁹

6. При назвах незалежних держав уживаємо тільки «в», ніколи «на»

Географічна мовна логіка міцно встановила, що в місцевому (на питання де?) чи в знахідному (на питання куди?) відмінках при назвах держав уживаємо тільки «в»: **в Німеччині, в Туреччині, в Росії, в Польщі, в Румунії, в Англії, у Франції, в Швеції, в Бельгії, в Греції, в Японії, у Фінляндії, в Швейцарії, в Італії** й т. ін. І завжди тільки так.

Назви держав — це окреслена границями правна цілість, тому при них місцевий чи знахідний відмінок логічно може бути тільки з «в», ніколи з «на», бо воно при цьому було б мовною нісенітницею. Наприклад: *він живе на Франції* (це визначало б *над Францією*).

11. Час забути недержавницьку форму «на Україні»

Мовні вирази, раз поставши, тримаються довго й сильно. А пізніше так закорінюються в мові, що стають виразами звичайними. <...> Так і з виразом «на Україні». Багато говорять так, зовсім не відчувачи його невідповідності та захватницького імперіалізму, який ховається в ньому, власне в самому значенні «на».

... 1917-го ми здобули собі самостійність, ... а це логічно тягне за собою й зміну традиційного «на Україні» на нове, достосоване до нових вимог «в Україні». Уживали в нас (і без образливого відтінку) і слів «Малоросія», «малоросійський», а тепер ніхто їх не вживає. **Зміна політичних умовин звичайно тягне за собою й зміну окремих мовних виразів.**

Цікаво, що советська влада в Україні дала наказ в жодному разі не вживати форми «в Україні», а вживати тільки «на Україні». І форма «в Україні» зникла з літератури — запанувала етнографічна форма «на Україні»!

Перекладачі М. Гоголя його «в Україні» передали «на Україні». Щоб затерти сліди самостійності!

Таким чином, наші сусіди, поляки та росіяни, не тільки зробили Україну частиною своєї держави, але й міцно прищепили самим українцям до їхньої мови, цебто до народної душі, форму підлеглого панщинного мислення: на Україні. Але про себе говорять по-державницькому: *в Польщі, в Росії, чи в Сове́тах*.

Тепер цю невідповідну й застарілу форму «на Україні» час би вже не вживати!

Закінчую цю свою працю словами П. Куліша, що писав 1882 р. у «Хуторній поезії»:

*О слово рідне, — ти стоїш на чаті
Предковікових пам'яток Святині
В ясній блискучій херувимській шаті
Як меч огнений, в нашій Україні!*

³⁹ Іван Огієнко (митрополит Іларіон) . Рідна мова / Упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. - К.: Наша культура і наука, 2010. - С. 211-227

**ПОЕМА «НА ГОЛГОТІ»
(уривки)**

VI. Воскресла знову Україна!

Гудуть у Києві всі дзвони,
До неба линуть піснопіння:
Господь почув всі наші стони —
Й спинив народів терпіння!

Схиляють всі свої коліна,
І Богу шлють палкі Молитви:
Воскресла знову Україна
Із лап чужинної гонитви!

Найбільше щастя патріоту —
Діждать воскресення народу:
Вінок за зроблену роботу,
Що буде цвісти в рід із роду!

Ярмо душило Україну,
Як коршак пташку ту безсилу,
Й вело обманом до загину
Народ наш тихий й землю милу.

Ой ходить сонечко в просторі
Та й оглядає справи Божі —
І бачить край наш в лютім горі,
І злісні утиски ворожі.

Стогнав в кайданах край наш рідний;
В ворожій корчився неволі,
І ось тепер цей дзвін побідний
Віщує нам початок долі.

І на Софійському майдані
Ревуть, як дзвін, універсали:
Кінець зрадливій всій омані,
Усі тепер ми вільні стали!

І повен люду, повен сонця,
Майдан кипить, як літом рій:
«Тепер ми маєм оборонця!»
І кожен сміло рветься в бій.

Брат брата бачить в фіміамі,
Й блищать в очах перлини Божі;
Як на Великдень в Божім храмі,
Цвітуть у серці вонні рожі!

І кожному зростали крила,
І кожен мріяв в рай летіти,
Почулась всім неземна сила.
І стали всі, як Божі діти.

І всі були, як гусла срібні,
На подих волі мрійно чуйні,
Й пісні, до леготу подібні,
Співали груди алилуйні...

І повні паху душі стали,
А в серці вщерть ясне проміння,
І сяли ясно ідеали,
Немов зірниця та весіння...

І кожен ніс в руках тремтячих
Своє пахке, як рожа, серце,
Й разом з вінком із мрій дитячих
Складав на жертвне озерце...

Універсали били громом,
З них сипались перлини волі,
І опікунка нашим домом
Благала в Господа нам долі.

Над Україною заграла
Веселка красна, знак надії,
І щиро линула похвала
Пречистій матері Марії.

Палкі співаються молебні,
По вінця повно люду в храмах,
Й голубками пісні хвалебні
Несуться в вонних фіміамах.

Як по зимі садки весною
Пишаються пахучим цвітом,
Так встала зіркою ясною
Зболіла мати перед світом!

Народ піднявся скрізь, як зо сну.
Згадали всі колишню славу,
Й творили свято казку млосну —
Свою воскреслу державу.

Багато жертов Україна
За це воскресення взяла,
І кров лилася по коліна
Дзюрком з святого джерела.

Народ розбив ворожі грати.
Розпалась вікова в'язниця,
На волю вийшла скорбна Мати,
Немов ранкова та зірниця.

То не садки цвітуть весною,
То не бринять пахучі рожі —
То творить з радістю ясною
Народ діла свої та Божі!

Ой цілувало сонце в очі
Заснулі квітеньки весняні.
Вони ж, як та красуня ночі,
Розгортались, від щастя п'яні

І показалась Україна
У соняшній своїй красі —
Лелійно біла, як та піна,
Й пахуча, як квітки в росі!

Отак буває: пишні квіти
На ніч красу ховають млосну,
Та перші соняшні привіти
Цілунком будять знов їх зо сну.

Пташки до Бога піснопіння
В подяку слали срібним хором,
А сяйво млосного проміння
Вкривало землю оморфом.

І липи сонні та стрільчасті
Завмерли з ними на молитві,
І легіт тихий ранній пташці
На поміч біг в святій гонитві.

В садках розкохані лелії,
Як цілувалися з росою,
Про волю снили тихі мрії
Й пишались райською красою.

І вся земля, як та бандура,
Чуйна була на легіт волі,
І зла минувшина похмура
Ховалась соромно поволі...

І встала зо сну Україна,
Немов травнева вонна рожка,
І ожила свята руїна,
Як та пахуча квітка Божа!

Віками довгими неволя
По Україні ґрасувала,
Й ворожа варварська сваволя
Гуляла пащею шакала.

І Україна знов воскресла,
І знову в Києві весна
І волю, й радість всім принесла,
Принадна, пишна та ясна

І, мов веселка мерехтлива,
Заграла воля понад краєм,
І розцвіла земля щаслива
Пахучим зіллячком-розмаєм.

Всі працювали над народом,
Немов женці на вонній ланці.
І пахло травами та глодом,
Й в росі купалось сонце вранці.

І падали на землю люди,
І цілували матір вільну,
Вона ж в відплату слала в груди
Цілющі ліки — воннощ пільну.

Бринять піснями храми Божі,
Несеться Великодній дзвін,
У всіх у серці вонні рожі,
В душі до раю мрійний гін.

Несуться Богові кадила,
І линуць в небо піснопіння:
Запала вся ворожа сила,
Кінець вже нашого терпіння!

Усі працюють в серці з Богом,
У всіх в душі молитва Божа,
Й стає Вкраїна всім чертогом,
Як та розквітла вонна рожка.

Росли на силах діти Божі,
І вільно дихали всі груди,
І снились сни, ясні й погожі,
І мрійно ждали щастя люди...

Бринить усюди мова рідна,
Немов ті тихі срібні дзвони,
І скрізь вона, ясна й побідна,
Летить, як вихор, в перегони.

Ця рідна мова, мов по бурі
Те красне сонечко з-за хмари:
Ясніють лиця всі похмурі.
Зникають враз усі примари.

Вона була так довго гнана,
У краї рідному в кайданах,
Тепер усім вона кохана,
Немов гетьмани ті в жупанах.

Бо рідна мова — серце люду,
Без неї він — колода мертва,
Тому за неї в світі всюду
Несеться Богу більша жертва.

Вона, як дзвін той Великодній,
Бринить по-райськи в нашій серці.
Вона як голос нам Господній,
Як тихий легіт на озерці.

Бо рідна мова — пишна рожка,
Травнева райська лелія,
І нею молиться Госпожа,
Пречиста Матінка Марія.

Коли Господь наш на Голготі
Простер свої пречисті длані,
По-рідному в тяжкій скорботі
Він плакав: «Лама савахані!»

А вороги, що довго рили
Нам Україну, як кроти,
Сиділи мовчки, і щосили
Шукали іншої мети.

І ясно всім, що Україна —
 Міцна, нова велика сила,
 Що ця завмерлая руїна
 В собі крицеву міць носила.
 Бо Україна спочивала,
 Немов рілля на яр зимою,
 Тепер же враз, на страх шакала,
 Скінчила з лютою тюрмою.
 Сміється сонце і проміння
 Із неба сипле на наш край,
 Всі повні щастя та радіння,
 У серці кожному — розмай.
 І били дзвони Великодні
 Над всім широким нашим ланом.
 Віщання чулися Господні,
 І пахло всім святим євшаном.
 Як місяць в небі на сторожу
 Посеред зірок впливає,
 Він Україну зорить Божу
 І бачить щастя скрізь безкрає.
 Гудуть у Києві всі дзвони,
 До неба линуть піснопіння:

Господь почув всі наші стони
 Й спинив народові терпіння.
 Схиляють всі свої коліна,
 І Богу шлють палкі молитви:
 Воскресла знову Україна
 Із лап чужинної гонитви!

Сидить Борина скам'янілий,
 А казка крильми йому має,
 І ангол Божий сніжно-білий
 Усе минуле відкриває.
 Таке блакитне це минуле,
 Як небо ранньою весною,
 І серце, на троянди чуле,
 Палає зіркою ясною!..
 Буває казка раз в століття,
 І ми її оце діждали —
 І зашуміли верховіття
 Про горді наші ідеали!
 Була це казка над казками,
 Весняна вонна юна мрія,
 Й цвіла небесними квітками
 Трояндна вікова надія!

VII. Поставить сонце на руїні

Пішов Борина зразу вгору
 І став міністром в Україні.
 Якраз йому робота впору:
 Поставить сонце на руїні.
 Працює він і дні і ночі,
 І мила ця йому робота:
 Відвагою палають очі,
 Й дрижить невольнича темнота.
 В Росії голод був на школи,
 Зате в пошані скрізь тюрма,
 Тому й не сохли тут ніколи
 Сваю дика й щира тьма.
 Працює з запалом Борина,
 Вкладає в працю серце й душу —
 Від праці вищиться людина,
 Як не працює тільки з «мушу».
 Він скрізь заводить рідну мову,
 Яку Москва віками гнала:
 У ній вбачає він основу
 Свого нового ідеала.
 І скрізь росли народні школи,
 Світило сонце на руїні:
 Такого не було ніколи
 У нашій бідній Україні!

І сховався місяць на сторожу,
 І дивувався від видіння:
 Він бачив плідну вонну рожу
 Серед завмерлого каміння.
 Не зависокі мрійні гори —
 То закороткі наші крила,
 Обранець носить в простори,
 Як пах солодкого кадила.
 І сонце сипало проміння
 На всі ті наші рідні школи,
 Здавалось — врешті провидіння
 Нас не забуде вже ніколи!
 На устах всіх Іван Борина,
 Йому росте на дріжджах слава:
 Широкознана він людина,
 І гнеться повна друзів лава.

Але знайшлися й «вірні друзі»,
 Що й на Борину злісно вили,
 Немов вітри холодні в лузі,
 Що на калину дмуть щосили.
 Бо хто сильніше пнеться в плузі,
 Частіше падає той в рів,
 Йому зраджують й вірні друзі,
 Він має повно ворогів.

Багато в нас була завзяття,
Та й краплі карности немає
Тому в нас б'ються й рідні браття,
Й ведуть підваження безкрає!

Нема пророка в краї ріднім,
Нема йому в своїх пошани —
В спокої тихім та погіднім
Собі він частки не дістане...

У нас обранця кожен учить,
Як учить вітчим дівкака,
А не послухає — замучить
Його на смерть сліпа рука...

Зате згадають всі по згоні,
Що славних маєм ми людей,
І знайде той на Божім лоні
Росу для спрагнених грудей...

Уваги вороги не варті,
Їх завжди в тебе повний міх —
Працюй спокійно в силі й гарті,
І не зважай на їхній сміх!

Бо то звичайне — сміх ворожий,
І заздрі видумки, їх суд,
Бо буде інший суд — Суд Божий,
Який оцінить весь твій труд!

Борина працю вів щосили
На користь рідної свободи,
А друзі підступом валили
Й під ноги кидали колоди...

Чому ж, чому, садки зелені,
Ви так спізнилися із цвітом?
Бо дмуть вітри на нас шалені,
І роблять зиму нам і літом...

VIII. Та й вороги тепер не спали

Та й вороги тепер не спали,
Дивились з страхом на роботу
І вили скрізь, немов шакали,
Бо воля нищить їм темноту.

І переляк минався помалу,
Немов розходився туман,
Зростали сили знов шакалу,
Що скрізь пускався на обман.

Ой розцвіли садки весною,
Та й вдарили на них морози —
Покрили люд наш пеленою
Чутки ворожі та погрози....

І вороги тяжкі повстання
Здіймали підступом у нас,
І навіть в Києві від рання
Йшов на сперечки цінний час.

І скрізь по краю колотили
Без того збурений наш люд,
І витрачались кращі сили
На цих ворожих нам прибулуд.

Буває часом так у травні
Спадають на садки морози —
На пишні квітеньки недавні
Летять смертельнії погрози..

Найбільший сором — бити обманом,
Пускати стріли з-за вугла,
Татарським бути скрито ханом,
І не вбачати в цьому зла...

Й обсіли злісні демагоги
Всі наші тихі й темні села
І обіцяли всім чертоги,
Як зникне з овиду омела...

З Москви шипіли шовіністи
Проти нової України:
«А шо Росія буде їсти?
Мазепа пхне нас до руїни!

Вся Україна — твір німецький,
У них нема й своєї мови.
Послать на них би молодецький
Хоча б на місяць полк на влови!..»

Чужинці всюди рили й рили
І густо сіяли бур'ян,
Не бракло грошей їм та сили,
І край туманився з їх оман.

Чужинці скрізь пускали слухи,
Що Україні вже кінець,
І скрізь ворожі, злісні духи
Вели із пімстою танець...

І Україна вже тремтіла,
Немов дерева восени:
Вп'ялися п'явкою до тіла,
Й впилися кров'ю дикуни
І били блискавки заграви,
Страшили землю леви громи,
І добивали рештки слави
На хрест розп'ятої сіроми...

І край наш рідний став конати,
 Текла свята із нього кров:
 Сварилася з донькою мати,
 І син із батьком бився знов...
 Як солодко роса перлиста
 Цілує квітоньки весінні,
 Вітри ж дмухнули — і пречиста
 Ураз розтанула в горінні...
 І шкірила не раз вже зуби
 Борині люта й нагла смерть,
 Та доля берегла від згуби,
 Й завзяття повен він ущерть.
 Надвечір їхав раз Борина,
 І кулі свиснули ворожі —
 І людського палкого сина
 Умент червоні вкрили рожі...
 І кров линула аж до сонця,
 І пурпуром текла з заходу,
 І промінь пестив оборонця
 Свого воскреслого народу...
 Але на смерть його не вбили,
 Стеріг Борину ангол Божий:
 По ранах спали в нього сили
 Й до праці став він менше гожий...
 Ой цілував метелик вранці
 У промінях росисту квітку,
 Та надлетіли птахи-бранці
 Й його ковтнули рано влітку.
 Сидить Борина в кінці столу,
 В душі зболілій крики люті,
 Разками ниже правду голу,
 Думки, мов скупані в отруті:
 «Як ти українець — ніколи спокою
 В житті тобі й хвили не знати:
 Розпне тебе батько своєю рукою,
 Й зцурається рідная мати!
 Як ти українець — готов будь на жертву,
 Готуйся щодня на розп'яття:

Ми духа несемо в колоду півмертву,
 А нам на заплату — прокляття!
 Як ти українець — то станеш ізгоєм
 На власній землі в своїй хаті:
 І будуть сусіди кусать тебе роєм,
 І красти на очах, як таті!
 Як ти українець — не жди собі плати
 Та вперто трудися відрана:
 Як зміг свою ниву щобільше зорати,
 Оце тобі плата кохана!
 Як ти українець — кругом перепони
 І місця на святах немає.
 Та наша душа не летить до мамони,
 Й лиш в праці нам щастя безкрає.
 Як ти українець — готов будь на вколи
 Сусідського дружнього шила,
 Але не зневірюйся, брате, ніколи:
 В терпінні — міцна наша сила!
 Як ти українець — то будуть щохвили
 Тебе на хресті розпинати.
 Та муки за край свій нам солодко милі.
 Й ми знаєм: погинуть Пилати!»

Найбільший гріх на світі — зрада,
 І до чужого скік табору:
 Зненацьке вжалення це гада
 Самому Юді тільки впору...
 А наші вміють чужинцеві
 Служити вірно, як той пес,
 А в себе й рідному отцеві
 Нароблять явно всіх чудес...
 Мигтить в палких думках Борині
 Стара легенда про чужину —
 Вона якраз на часі й нині,
 Хто легко гне в чужинців спину:
 Колись гебрейців до неволі
 Погнано в гордий Вавилон,
 Пішли й царі на ласку долі,
 І занімів святий Сіон.

XII. Заповіт

І ось пронісся ураганом
 Жорстокий німець, як у шалі, -
 Й пішла руїна пишним ланом,
 Все скривавилося від сталі...
 І всіх скайданив ворог лютий,
 Усіх погнав в тяжку неволю —
 І край завмер, в ярмо закутий,
 І занімів увесь із болю...

Та ось зірвався вихор стрічний
 І знов ламав все до основи,
 І меч тяжкий, меч обосічний
 Гуляв як з ворогом у змові...
 І знову люд пішов в вигнання,
 І знов Борина за дрогоми:
 Йому година б'є остання,
 Дійшов останньої вже брами.

І жалить холод спрагле тіло,
І голод іклами кусає,
Та все ж в Борини очі сміло
В будуче дивляться безкрає!..

Таке мультке холодне ложе,
І кості сваряться старечі –
Лежить півмертво і не може
Зібрать думок своїх до речі.
Чи він помер, чи ще притомний...
Вся постать витяглась, як мертва:
Життя кінчить борець бездомний.
За рідний край вечірня жертва...
Летіла пташка в мрійний вирій,
Потерла крильця в дальнім льоті –
Й припало в долі мрії щирій
Зогнить в безпросвітній темноті...
У теплий край вона летіла,
Шукала сонця за морями,
Скінчилась раптом мрія сміла
Біля ясної щастя брами...

Та ось прокинувся він з омління,
Огнем горять натхненні очі.
До Бога лине піснопіння,
І заповіт святий пророчий:
«Найбільше щастя: для народу
Віддати все своє життя,
Покласти душу за свободу,
Прийняти за нього й розп'яття!
Що тяжчий хрест за край свій рідний,
Що більша за народ свій жертва –
Скоріше прийде час побідний,
Й не буде праця наша мертва.
Люби свій край, як любиш Бога,
А свій народ, як Матір Божу,
Тоді розп'яття — в рай дорога
І терні стануться за рожу.
Служити любо Україні,
Хто служить їй увесь свій вік
Не має втоми ані тіні,
І служба ця — цілющий лік.

Блажен, хто жертву вміє нести
За рідний край свій та народ –
Йому нащадки будуть плести
Корону вічну з роду в род.
Не смерть обранцеві Голгота —
Це вічна пам'ять й слава вічна,
А слава земна — обосічна
Й минає скоро, як марнота.
Неси хреста за люд свій рідний,
Й не оглядайся на заплату.
Господь пошле кінець побідний,
Не дасть сміятися Він кату.
Минуть роздори, і настане
В народі нашім люба згода,
Засяє всім тоді кохане,
Правдиве сонечко — Свобода!
Запахне щастя нам небесне,
Засвітить сонечко в імлі,
І Україна ще воскресне
На нашій радісній землі.
Зима змінюється весною,
І квітнуть знову вонні рожі.
І світ ввесь шатою ясною
Засвідчить знов про чуда Божі.
Хай лютий ворог на Голготу
Жене стократ за Україну –
Для неї я свою роботу
Аж до могили не покину!
Коли ж у гробі мої руки
Спочинуть мертві та безсилі,
Роботу Божу враз онуки
Від мене візьмуть і в могилі.
І замість мене стануть сотні –
І воскресять святу руїну:
Душею, юні та охотні,
В огонь підуть за Україну!»

АРХАЇЗМИ В ЦІЙ ПОЕМІ

Блаженний — щасливий
Вонний — пахучий

ГРИГОРІЙ ВАЩЕНКО

(23.04.1878 – 02.05.1967)

*У змаганні народів, як показує
історія, висока мораль є могутнім
чинником перемоги.*

Г. Ващенко

Осипчук Н. *Завіти Григорія Ващенка*

Ім'я українського педагога Григорія Ващенка тривалий час залишалося невідомим в освітянському середовищі.

Сьогодні це видається майже неможливим, але півстоліття згадка про нього викликала лютість з боку партійних чиновників.

Григорія Ващенка, як «буржуазного націоналіста», ретельно вичищали з усіх довідників. А всіх, хто наслідуювалися реабілітувати його ім'я, нещадно карали.

Якщо уважно вивчити біографію українського педагога, стає зрозумілим, чому він був не в милості у «совєтів».

Бо запорукою виховання української нації Григорій Ващенко вважав виховний ідеал, що базувався на християнських цінностях.

Григорій Ващенко народився 23 квітня 1878 року в Богданівці Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Прилуцький район Чернігівської області). Походив майбутній педагог із давнього козацького роду. Протягом 1888—1898 років навчався у Роменській духовній школі та Полтавській духовній семінарії. До речі, його молодшим товаришем по семінарії був Симон Петлюра. За спогадами сучасників, серед семінаристів панували українські національні настрої.

Із 1899 по 1903 роки навчався у Московській духовній семінарії на словесному відділенні. Богословська освіта допомогла Григорієві Ващенку визначитися з його подальшим шляхом. Саме на цей період припадає розуміння необхідності створення новітньої педагогіки, яка б базувалася на принципах Біблії та національного самоусвідомлення.

У 1913 році Ващенка запросили до Роменського духовного училища викладати російську мову. Відтоді педагог починає активно готувати вчительські кадри. Читає лекції у Прилуках, Ромнах, Хоролі. У 1917 році на Другому вчительському з'їзді порушує питання про організацію Української академії наук.

Серпень 1919 року ледь не став для Григорія Ващенка фатальним. Як українського націоналіста, його заарештували у захопленій денікінцями Полтаві. Один з освітянських керівників врятував його від загибелі, взявши «на поруки».

А невдовзі він очолив журнал «Українська культура». Крім педагогічного таланту, Григорій Ващенко був обдарований літературним⁴⁰. Проте вибір було зроблено, і він зайнявся суто педагогічною працею. У 1925 році став професором Полтавського інституту народної освіти.

Здавалося, попереду на блискучого теоретика чекає визнання. Проте наближався зловісний 1933 рік, який приніс Ващенку нові випробування. Його звинуватили в українському буржуазному націоналізмі та звільнили з роботи.

Війна застала педагога в Полтаві, де він видавав газету «Голос Полтавщини». Звісно, що редакторська праця на окупованій території відгукнулася Ващенкові згодом. У 1943 році разом з родиною Григорій приїздить до Києва, а потім з величезними труднощами дістається Німеччини. Мюнхенський період став для Григорія Ващенка надзвичайно плідним. З вересня

⁴⁰ Г. Ващенко — автор повісті з сільського життя «До ґрунту» (під псевдонімом Г. Васківський, 1912), п'єси «Сліпий», збірника «Пісня в кайданах». Є у його доробку і ряд оповідань. Літературно-художню творчість Г. Ващенка прихильно було оцінено в журналах «Літературно-науковий вісник», «Українська хата», в газеті «Рада» (відгуки І. Франка, С. Єфремова, О. Пчілки). Але в 1911 р. під впливом творів Лєсгафта відійшов від літератури і захопився питаннями психології й педагогіки. Г. Ващенко — автор багатьох педагогічних праць. Важливіші з них: «Загальні методи навчання», «Основні лінії в розвитку совєтської педагогіки й школи», «Виховання волі й характеру», «Виховний ідеал».

1945 року він обіймає посаду професора педагогіки та психології філософського факультету Українського вільного університету в Мюнхені.

У 1946 році побачила світ праця «Виховний ідеал», яка визначила пріоритети в освітянській тематиці. Педагог вважав, що ідеал не може бути постійним, він має перебувати в русі, змінюватися: «Розв'язуючи питання про цілі виховання сучасної української молоді, ми мусимо рахуватися не лише з нашими традиціями, а й з тими завданнями, що ставить перед нами сучасне і майбутнє, а також брати до уваги психічні властивості нашого народу, як позитивні, так і негативні».

До речі, Григорій Ващенко повністю поділяв погляди видатного педагога Костянтина Ушинського, який у своїх працях дійшов висновку, що «незважаючи на схожість педагогічних форм усіх європейських народів, у кожного з них своя особлива національна система виховання, своя особлива мета і свої особливі засоби досягнення цієї мети». Костянтин Ушинський наполягав на тому, що кожен народ повинен мати власну національну школу і спиратися на національну систему виховання, яка передбачає поєднання ідей, поглядів, переконань, а також традицій, звичаїв та обрядів. Саме цей комплекс і забезпечує духовне життя і самозбереження народу.

Григорій Ващенко у своїх роботах спирався на погляди Костянтина Ушинського та спадщину галицьких педагогів 30-х років. Вихолостити з освіти національний дух намагалися під виглядом так званого «інтернаціоналізму» та космополітизму. Остання тенденція, на думку професора Дрогобицького педагогічного університету імені Івана Франка Омеляна Вишневського, не менш загрозлива, ніж інтернаціоналізм.

«Підкидається ідея, що виховання має начебто наднаціональний, загальнолюдський характер. Іноді такі погляди прикриваються специфічно трактованим терміном «громадянське виховання», з акцентом на цінностях демократії, — пише Омелян Вишневський. — Нарешті, киваючи на Європу, деякі педагоги мету нашого виховання вбачають у тотальній глобалізації свідомості людини, бо, мовляв, лише так станемо справжніми європейцями».

Як бачимо, професор Вишневський продовжує традиції, започатковані видатним педагогом Ващенко. Зрозуміло, чому виховний ідеал Ващенка не визнавали в СРСР, адже він розвінчував більшовицьку систему виховання.

Педагог обстоював думку, що носієм загальнолюдських цінностей є християнська релігія (як протиположність атеїзму). Виховний ідеал, за Григорієм Ващенко, — це служіння Богові та Україні. Прикметним є те, що благом для батьківщини педагог вважав державну незалежність, можливість українського народу творити своє вільне життя.

Педагог Ващенко писав про справедливий державний устрій, про високий рівень народного господарства, розквіт духовної культури українців. Запитаймо у себе: чи відповідає наша незалежність усім цим критеріям? Питання риторичне.

І хоча ідеї Ващенка сьогодні не є під заборонаю, про загальне поширення також не йдеться. А шкода. Адже філософія видатного педагога ґрунтується на працях Г. Сковороди, К. Ушинського, Т. Шевченка, І. Франка. Розроблений Г. Ващенко принцип є синтезом загальнолюдського та національного. Цей ідеал відповідає українській виховній традиції та потребам сучасного виховання.

Думки педагога сучасні настільки, що іноді видається, нібито написані в наші дні. До речі, у 1997 році львівська організація Всеукраїнського педагогічного товариства імені Г.Ващенка видала його «Вибрані педагогічні твори», куди увійшли, зокрема, такі праці, як «Мораль християнська і комуністична», «Виховання любові до Батьківщини», «Виховання чесності й принциповості», «Виховання пошани до батьків і старих». Чимало зусиль доклало це педагогічне товариство для повернення імені педагога в освітянський та історичний простір.

Думки українського педагога актуальні й стануть у нагоді всім, хто цікавиться процесами державотворення. Григорій Ващенко писав, що визначальною передумовою розквіту творчих сил нації, як і окремої людини, є свобода. Народ, позбавлений свого національного коріння, не зможе бути народом творчим та розкрити свій потенціал. Лише панівна нація має всі шанси для власного розвитку.

«Національне рабство, — писав Григорій Ващенко, — затримуючи культурний розвиток народу, водночас робить життя його тяжким, сумним, позбавленим радості. Віра в національні ідеали, любов до України зумовлюють розвиток національних почуттів». За радянських часів націоналістичне «тавро» означало цілковиту ізоляцію аж до фізичного знищення людини.

Ващенко детально зупиняється на тому, що таке націоналізм і чому так важливо плекати це почуття. У статті «Комунізм, інтернаціоналізм і виховання любові до Батьківщини» він зауважив: націоналіст поважає права інших людей на любов до свого народу. Утім, коли нації загрожує небезпека, націоналіст вступає в боротьбу з гнобителем.

Цікаві думки висловив Григорій Ващенко про більшовизм як форму шовіністичної імперської політики. Педагог зауважує, що це почуття також властиве і російським емігрантам за кордоном, і так званим російським демократам. Для останніх на першому місці завжди були і будуть імперські інтереси, а «руській мір» не має межі. Тривалий час покоління старших людей перебувало під впливом так званого інтернаціоналізму. По суті, безнаціональною ідеологією заперечувалося право націй на самовизначення та сам факт існування.

Не меншої уваги заслуговує праця Григорія Ващенка «Виховання волі і характеру» в двох частинах. Перша частина цієї ґрунтовної праці (вперше видана в Лондоні у 1952 р.) — це глибокий філософсько-психологічний аналіз вольових процесів людини і комплексу психологічних рис, що називається характером. Друга частина (перше видання з'явилося у 1957 р. у Мюнхені) дослідниками визначається як педагогічно-прикладна.

У ній Григорій Ващенко вчить, як досягати мети на практиці, тобто виховувати волю та характер української молоді. Тут ідеться про втілення відомої формули педагога «Служіння Богові й Україні» в життя. Для формування характеру важливу роль відіграють цілеспрямованість і віра. Григорій Ващенко наголошував, що відсутність віри і переконань робить людину «рабом випадку і сторонніх впливів».

Людина не народжується з сильною чи слабкою волею. Вона виробляє її сама, починаючи з неусвідомлених рухів через їх усвідомлення. У праці «Виховання волі і характеру» Григорій Ващенко відслідковує цілий ланцюг психічних процесів, завдяки яким виховується воля: спонука — осмислення — боротьба мотивів — рішення — дія.

У зрілому віці здатність людини спрямовувати свою енергію на одну мету протягом тривалого часу свідчить про сильну волю, особливо в тих випадках, коли зусилля не дають швидких результатів. Якщо людина піддається швидкоплинним почуттям і часто міняє свої погляди, не здатна опанувати себе, це є ознакою слабкої волі.

Григорій Ващенко пише про духовний аспект ціннісних орієнтацій, про важливість зосередження на високій ідеї — такі виховні ідеали педагога, який тривалий час був вилучений із нашого українського життя. Нині маємо змогу ознайомитися з його роботами, в яких знаходимо відповіді на непрості питання сьогодення.

«Сучасне суспільство занадто зматеріалізоване. Найбільшою вартістю для багатьох є доляр: гонитва за ним стала головним мотором життя. Тому останнє стало таким беззмістовним і жалюгідним. Зрозуміло, що такий моральний стан суспільства не може не відбиватись на українській молоді. Але велика честь буде їй, коли вона зі всією молодечою щирістю присвятить своє життя найвищим вартостям: Богові і Батьківщині», — писав Григорій Ващенко у праці «Бог і Батьківщина».

ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ (окремі розділи)

(Підручник для Виховників, Учителів і українських Родин)

Сучасні завдання освіти й виховання української молоді

... Вірний шлях розвитку народу полягає в тому, що нові покоління, сприймаючи культурні здобутки попередніх поколінь і зберігаючи національні традиції, рухають свою культуру вперед, вносячи в неї нові надбання. Це повною мірою стосується й до виховання молоді.

Виховуючи її в пошані до кращих національних традицій, в той же час треба враховувати завдання сучасності.

Розв'язуючи питання про цілі виховання сучасної української молоді, ми мусимо рахуватись не лише з нашими традиціями, а з тими завданнями, що ставить перед нами сучасне й майбутнє, а також прийняти до уваги психічні властивості нашого народу, як позитивні, так і негативні. Перші треба розвивати, другі усувати або принаймні ослаблювати.

Завдання, що стоять перед українським народом

Протягом усієї своєї історії український нарід боровся за самостійну державу. Титанічним зусиллям він боронив себе і всю Європу від диких кочівників зі Сходу. Але сили його надломались. Українська держава розпалась, а далі весь український нарід опинився в чужому ярмі. А проте він не припинив своєї боротьби за волю й незалежність. Були моменти, коли в цій боротьбі об'єднувався майже весь народ, як це було за часів Богдана Хмельницького. Були моменти, коли народні маси підпадали духом і мирились зі своїм рабством. Але в ці чорні години за волю народу боролись його кращі сини. І не було в нашій історії жодного моменту, щоб ця боротьба зовсім припинилась.

Отже, перше завдання, що стоїть перед українським народом, – об'єднатися в цій боротьбі й здійснити віковичне прагнення до державної і національної самостійності. Друге завдання – відбудувати Україну, що лежить в руїнах, збудувати фабрики й заводи, розвинути й розгорнути промисловість, сільське господарство й торгівлю. Третє завдання – піднести на високий рівень свою духовну культуру, освіту, науку й мистецтво і стати в рівень з передовими народами Європи й Америки.

Для досягнення цих завдань потрібне, з одного боку, велике напруження сил народних, а з другого – певні психічні здібності.

Але народи ніколи не жили ізольовано. Вони завше мали ті чи ті політичні, культурні стосунки з іншими народами. Китайці колись відділились від усього світу великим муром, але він був проламаний. Зв'язки між народами особливо стали міцними й різноманітними в наші часи.

Тому жоден народ, жодна держава не можуть тепер ставати, або розв'язувати будь-які важливі проблеми чи політичні, чи культурні, не враховуючи прагнень інших народів.

Мало того, – кожну важливу проблему розвитку окремого народу тепер можна вірно розв'язати, лише ураховуючи тенденції світової політики. Тому ми й мусимо хоч коротко зупинитись на них.

На межі боротьби

В історії людства є певні ритми. Ще Емпедокл⁴¹ писав: «Світ перебуває в постійному хитанні від ненависті до любові і від любові до ненависті. Бувають цілі епохи боротьби й ненависті, і також незмінно, як доби року, на зміну їм приходить новий розквіт світлих часів».

⁴¹ Емпедокл (близько 490 — 430 до н. е.) — давньогрецький філософ, поет, лікар, політичний діяч. Очільник партії демократів.

Про зміну епох в історії написано в книзі пророка Даниїла⁴², в нові часи про неї писали Ніцше⁴³, Шпенглер⁴⁴, Мережковський⁴⁵ та інші. Кожній епосі властивий свій дух: кожна епоха ставить певні завдання, кожній епосі властивий панівний тип людини; кожна епоха по своєму розв'язує питання про мету й сенс буття. Епоха має свій початок, кульмінаційну точку розвитку й період заникання, або занепаду.

Історія, як каже Шубарт⁴⁶, являє собою найбільш захоплюючу картину якраз в той момент, коли дана епоха згасає, а за нею вже починають вимальовуватися обриси нової, коли вона, досягаючи своєї нижчої точки, перестає рухатись вниз і починає рухатись вгору, до нової вершини. Це – межа епох, апокаліптичні моменти людства. В цей момент з'являється відчуття, що все існуюче рушиться, хоч справді відбувається лише витискування попереднього прототипа новим.

Ми тепер живемо якраз у цей апокаліптичний момент зміни епох. Відходить у вічність епоха, що прийшла на зміну середньовіччю і почалася періодом, що зветься Ренесансом. Яскраво й точно найхарактерніші риси цієї епохи відбив Ібсен⁴⁷ у драмі «Будівничий Сольнес».

Герой драми відмовляється будувати храми, в яких би підносилися молитви до неба. Він хоче будувати затишні житла, де люди могли б користатися втіхами земного життя.

Оце прагнення до землі, намагання опанувати природу й поставити її на послугу земних інтересів людини – найхарактерніша риса нашої епохи. Звідси – атеїзм і матеріалізм світогляду. Це не треба розуміти так, що після середньовіччя філософія стала виключно атеїстичною і матеріалістичною. Навпаки, нові часи дали таких видатних філософів-ідеалістів, як Декарт⁴⁸, Лейбніц⁴⁹, Кант⁵⁰, Фіхте⁵¹, Шеллінг⁵² і Гегель⁵³. Але, поряд з тим, в нові часи, як ніколи раніш, розвиваються і посилюються, і що особливо слід підкреслити, – поширюються серед суспільства течії матеріалістичні й атеїстичні. Вони трактуються як щось прогресивне, тим часом, коли ідеалізм і релігійність розглядаються як щось відстале, віджиле, ненаукове. Так, наприклад, Декарт, що чітко розмежував буття духовне й матеріальне, своїм вченням, що матерія підлягає лише законам механіки, спричинився до того, що ці закони стали прикладати й до психіки людини. Між філософічною концепцією Декарта і твором Ля-Метрі⁵⁴ «Людина-машина» більш тісні зв'язки, ніж це здається з першого погляду.

⁴² Книга пророка Даниїла — одна з пророчих книг Старого Заповіту.

⁴³ Фрідріх Вільгельм Ніцше (15.10.1844 - 25.08.1900) — відомий нім. філософ, психолог і класичний філолог, представник ірраціоналізму.

⁴⁴ Освальд Арнольд Готфрід Шпенглер (29.05.1880 — 08.05.1936) — нім. філософ, культуролог, історик і публіцист, автор багатьох праць, зокрема найвідомішої і найбільш дискутованої у 1920-х роках філософської праці «Присмерк Європи» (у двох томах, 1918–1922).

⁴⁵ Дмитро Сергійович Мережковський (2 (14).08.1865 — 09.12.1941) — рос. письменник, релігійний філософ.

⁴⁶ Кристіан Фридрих Даніель Шубарт (24.03.1739 — 10.10.1791) — нім. поет, органіст, композитор, журналіст, письменник.

⁴⁷ Генрік Ібсен (20.03.1828 — 23.05.1906) — норвезький драматург і поет, реалістичні і суперечливі п'єси якого революціонізували європейський театр.

⁴⁸ Рене Декарт (31.03.1596 — 11.02.1650) — французький філософ, фізик, фізіолог, математик, основоположник аналітичної геометрії.

⁴⁹ Готфрід Вільгельм Лейбніц (01.07.1646 — 14.11.1716) — провідний німецький філософ, логік, математик, фізик, мовознавець та дипломат.

⁵⁰ Іммануїл Кант (1724 — 1804) — німецький філософ, родоначальник німецької класичної філософії.

⁵¹ Йоганн Готтліб Фіхте (1762—1814) — німецький філософ, представник німецької класичної філософії.

⁵² Фрідріх Вільгельм Йозеф фон Шеллінг (27.01.1775 — 20.08.1854) — німецький філософ, ідеаліст.

⁵³ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (27.08.1770 — 14.11.1831) — німецький філософ XIX століття, що створив систематичну теорію діалектики.

⁵⁴ Жульєн Офре де Ламетрі (23.11.1709 — 11.11.1751) — французький медик і філософ епохи Просвітництва, відомий своєю книгою «Людина-машина», в якій він порівняв людину із механізмом.

Те ж саме трапилось із Гегелем. Його чисто ідеалістичне вчення про саморозвиток ідеї Маркс⁵⁵ використав як основу своєї матеріалістичної системи, що реалізується тепер на практиці в СССР. Основна тенденція нових віків – забути про небо й опанувати землю – привела до великих відкриттів і винаходів у галузі природознавства й математики, нечуваного розвитку промисловості і торгівлі. Але разом з тим вона привела й до зниження людської гідності й духової вартості людини. Нова епоха ніби поставила людину в центрі буття, піднесла роль людського розуму на небувалу до цього височінь. Великий філософ Кант кинув гасло про те, що людина для своїх ближніх може бути метою, а не засобом. А проте рідко в яку епоху людина падала так низько, як вона упала тепер. Створивши завдяки науці найдосконаліші машини, людина сама стала рабом їх; володіючи величезними матеріальними благами, людина розгубила блага духові. Місце шляхетного лицаря й святого, як ідеал, посів тепер мільярдер-комерсант. А гасло Канта про людину як мету звучить тепер як зла іронія. Колись як на річ, як на знаряддя праці дивились на раба. А тепер на такому становищі опинилась людина взагалі.

Сталін в промові на випуску академіків червоної армії, бажаючи підкреслити, як високо поставлена людина в СССР, сказав: «Людина є найцінніший капітал». Він, мабуть, і сам не думав, яка велика правда в його словах. Людина в кращому випадкові «найцінніший капітал»! Але всякий капітал є лише засіб в чийхось руках, вартість його лише відносна. Так це було в Союзі: в початку революції за тисячу карбованців можна було купити бика, а через 4-5 місяців не можна було купити і коробочки сірників. Так і з людиною: сьогодні вона у великій пошані, її об'являють «першим ударником», «знатним стахановцем», «героєм праці», бо вона потрібна комуністичній партії на своєму становищі, а завтра вона стає «шкідником», «ворогом народу» і розстрілюється або засилається на нечувано жорстоку каторгу, бо партії саме так найвигідніше використати її.

Не боячись впасти в перебільшення, можна сказати, що людність ніколи ще не знала такої жорстокої експлуатації людини людиною, як та, що тепер має місце в СССР. Так само людність ніколи ще не зазнала такої пекельної жорстокості, як та, що її терплять численні мільйони в советських концтаборах. І все це діється під гаслом боротьби з експлуатацією, боротьби за добробут робітників і селян. А світ все це терпить і думає лише про вигоди торгівлі, – все байдуже, аби вона давала бариші. Дальше цього падіння людини йти не може. Перед людством або повна катастрофа, або нова епоха з іншим світоглядом, з іншими засадами життя.

Ми віримо в Боже Провидіння, віримо, що ми тепер на межі нової, кращої епохи в історії людства. Можна тільки в загальних формах передбачати характерні риси цієї епохи. **Перше місце для людей нової епохи будуть мати вартості не матеріальні, а духові. Очі їх будуть в першу чергу звернені не в бік скороминучого й відносного, і в бік Абсолютного, у світлі чого людина буде дивитись на все відносне й скороминаюче.**

Тому панівним світоглядом нової епохи буде ідеалізм. Це поведе за собою небувалий ще розквіт філософії і зв'язаних з нею наук, і в першу чергу психології. Наука відкриє такі глибини людського духа, про які й не мріє сучасна психологія. Це зробить далеко змістовнішим життя людини й надасть інших, глибших форм спілкуванню людей між собою.

Коли раніш наука більше працювала над плеканням тварин і рослин, то тепер центром уваги її буде виховання людини з метою допомогти їй розкрити в собі у всій красі образ Божий. Ми віримо в те, що в корені зміниться і суспільне життя людства. Людина перестане бути людині вовком, а стане дійсно братом у Христі. А в зв'язку з цим зміняться й

⁵⁵ Карл Гайнрих Маркс (05.05.1818 — 14.03.1883) — нім. філософ-матеріаліст, теоретик-суспільствознавець, політеконом, політичний журналіст-публіцист; протагоніст робітничого соціалістичного руху та один із засновників Першого Інтернаціоналу.

міжнародні відношення. Здійсниться давня мрія великого філософа Канта про вічний мир. Політики кінець-кінцем зречуться засад Макіявеллі⁵⁶ й будуть керуватись у своїй діяльності ідеями християнської справедливості. Ми віримо, що припиняться війни між народами і люди в мирному співжитті будуть використовувати сили для творчої роботи, в наслідок чого пишно розквітне вселюдська культура. Все нове народжується у великих муках, старе не відходить у вічність без боротьби. Між добром і злом буде великий бій. Але ми віримо, що переможе добро.

Де підстави того, що в такому саме напрямі буде розвиватись далі історія людства? Одна з важливих підстав — це посилення ролі Церкви у внутрішньому житті народів і міжнародних відношеннях. З цим фактом примушені рахуватись навіть большевики. Будучи ворогами релігії, вони відновили церкву, хоч і використовують її як знаряддя своєї політики.

В бік ідеалізму й релігії повертається також і наука, навіть природознавство, що раніш стояло на матеріалістичних засадах. Нові відкриття в галузі фізики й хімії проектують рішучі зміни в галузі природознавства.

На ґрунт християнства стають і найвизначніші сучасні політики, — в християнстві вони вбачають єдиний порятунок від катастрофи, що насувається на людство. Дуже характеристичним є і поступування людей, що залишаються в душі переконаними атеїстами й матеріалістами. Більшість з них, будучи письменниками або науковцями, не бажаючи втратити популярності, не наважуються виступати відверто й прямо проти ідеалізму й релігії, що було модним тому 20-30 років, а намагаються поборювати їх прихованими способами.

Але, може, найбільш характеристичним доказом переламу настроїв суспільства в бік релігії й ідеалізму є ідеологічні рухи серед сучасної молоді. У всіх країнах за межами СССР і його сателітів молодь об'єднується в християнські організації. Такі організації творить не тільки молодь Західної Європи, що не була під большевицьким ярмом, а навіть молодь, що зазнала це ярмо і виховалася в дусі атеїзму.

Раніш релігійні організації молоді були неможливі. В дореволюційній Росії виключна більшість студіюючої молоді була настроєна по-атеїстичному, з неповагою ставилась до церкви і духовництва. Атеїзм панував навіть серед студентів богословських академій, набираючи іноді брутальних форм. Тепер настрої молоді різко міняються, вона шукає істини в християнстві. А молодь — це Майбутнє!

Та це не означає, що світле майбутнє, в яке ми віримо, прийде без боротьби. Навпаки, світ стоїть перед перспективою ще небувалого в історії зудару Світла і Темряви, Добра і Зла. Характерна особливість цього зудару — чіткий і різний розподіл сил. Людство на наших очах ділиться на два взаємовиключаючих себе табори. Компроміси були б тут шкідливі. В такій світовій ситуації кожний член суспільства мусить визначити — де його місце в цій титанічній боротьбі.

Отже, перед українським народом постають величні і трудні завдання. Борючись за власну Самостійну Державу, за розвиток своєї національної культури, він мусить активно включитися у всесвітню боротьбу з пекельними силами, що на засадах матеріалізму і атеїзму намагаються весь світ обернути в жакхливий совєтський концтабір. Пекельні сили давно вже озброюються до останнього зудару. Мусить озброїтись і український нарід. Для цього нам передусім треба ґрунтовно проаналізувати наші можливості й наші сили, а в першу чергу, наші психічні властивості з рисами позитивними, що будуть допомагати нам в боротьбі, і негативними, що будуть нам заважати. Перші ми мусимо плекати й розвивати, з другими — рішуче боротись, бо вони можуть призвести нас до катастрофи.

⁵⁶ Нікк'оло Макіавеллі (03.05.1469 — 21.06.1527) — державний секретар Флоренції, політичний діяч, мислитель, гуманіст, поет і драматург епохи Відродження. Його часто називають батьком сучасної політичної філософії та політології.

Психічні властивості українців і причини їхніх невдач⁵⁷

Мало на землі народів, що мали б таку тяжку долю, як українці. Протягом віків своїми грудьми захищали європейську культуру і цивілізацію від навал диких кочівників зі Сходу, — і тепер не мають своєї власної держави. По-лицарськи боролись за волю, — а проте сотні років перебували на становищі колоніального народу, а тепер примушені кидати свою рідну землю і мільйонами йти на Сибір або перебувати в стані емігрантів, у непривітній Німеччині. Де причина цих невдач?

На колоніальному становищі звичайно перебувають народи, що з причини своїх природних особливостей, або з причини історичних обставин виявили низький розвиток розумової культури. Але про українців сказати цього не можна. В період Київської держави українці були в Європі передовим народом; тогочасне українське письменство було ніскільки не нижче письменства інших європейських народів, а «Слово о полку Ігоревім» назавше лишилось одною з найкращих пам'яток всесвітньої літератури. Про Київ, про його багатство й красу слава ширилась по цілій Європі.

Високі здібності до розумової культури виявили українці і в 16-17 ст., коли точилась жорстока боротьба з Польщею. Про це свідчить велика кількість шкіл на Україні в ті часи і розвиток полемічної літератури. Архидіакон Павло Алепський, що відвідав Україну за часи Богдана Хмельницького, дивувався високому культурному рівневі українців, особливо, коли порівнював його з москвинами. Павла Алепського вражала велика любов українців до знання і науки, завдяки чому майже всі українці були грамотними.

А особливо яскравою ілюстрацією великих розумових здібностей українців є роля їх в історії розвитку російської культури в кінці 17 і в 18 ст. Обманом попавши в політичну залежність від Московщини, українці стали її вчителями в галузі духової культури. Вони заснували на Московщині високі школи і були в них першими вчителями. Вони обсадили в Московщині переважну більшість єпископських катедр, вели перед в російській літературі і мистецтві і мали великий вплив на формування російської літературної мови. Коротше, з росіянами сталося те, що сталося з римлянами, коли вони опанували Грецію. Греки, опинившись під владою Риму, стали керманичами й законодавцями в галузі римської науки, літератури й мистецтва.

В 19 ст. російська духовна культура становиться на власні ноги, а проте й тепер українці відіграють в розвитку її визначну роль. Багато українських імен ми зустрічаємо посеред видатних учених, письменників і мистців Росії. Основник реалізму в російській літературі — геніальний українець Гоголь, найвидатніший мистець-маляр — українець Рєпін, найвидатніший педагог в Росії — українець Ушинський, геніальний композитор — українець Чайковський, найвидатніший фізик СРСР — українець Капиця. І так майже у всіх галузях науки й літератури. А особливо переконливим доказом наших здібностей до культурного розвитку є той факт, що Україна, перебуваючи під тяжким московським ярмом, в умовах жорстокого переслідування всяких проявів національної свідомості і прагнень до самостійної культури, все ж таки зуміла утворити свою національну науку, літературу й мистецтво, що посідають далеко не останнє місце серед слов'янських народів, навіть таких, що не втратили своєї державності.

Навіть на еміграції, живучи в тяжких матеріальних і моральних умовах, українці виказали високу цікавість і здібності до духової культури. В культурному житті українці серед інших емігрантів майже посідають перше місце.

Аналізуючи особливості українського інтелекту, ми маємо відзначити особливий розвиток здібностей до синтетичного мислення, яке є одною з найважливіших умов

⁵⁷ «Записки виховника». Січень-вересень 1976. с.182-189

творчості в галузі науки й техніки, без якого не можна побудувати широких, узагальнюючих теорій.

Характерно, що на широких просторах дореволюційної Росії був єдиний оригінальний філософ українець Григорій Сковорода.

Отже, не в інтелекті українця треба шукати причин тяжкої долі нашої батьківщини. Не можна їх шукати і в наших емоційних особливостях. Наша народна пісня свідчить про багатство, красу й силу почувань українського народу. Чужинці, що відвідували нашу батьківщину, завше відзначали охайність, чемність, гостинність і високий моральний стан українців. Вся історія українського народу свідчить про лицарську мужність. Звертає на себе також увагу високий рівень статевої моралі української молоді.

За останні роки емоційні властивості українців значно підупали: знизилась альтруїстичні почуття, підупала статева мораль. А проте, навіть тепер на еміграції моральний стан українців ніскільки не нижчий, ніж стан інших емігрантів.

Отже, причин нашої неволі треба шукати в чині, в дії, – тому, що ми не хотіли, або не могли використати для блага Батьківщини своїх багатих природних здібностей. Інакше, причиною нашої неволі є хиби волі.

Про українця, а особливо про українського селянина створилось уявлення, як про людину апатичну, пасивну, інертну і навіть ліниву. Особливо яскраво ці хиби української вдачі подані в творах Гоголя. Пацюк із «Різдвяної ночі» остільки лінивий і пасивний, що навіть не простягає руки за варениками, тільки роззявляє рота, і вареники, викупавшись наперед в сметані, самі стрибають в Пацюків рот. Солопій з «Сорочинського ярмарку» через свою апатичність та інертність стає попихачем своєї жвавої жінки Хіврі. Атанасій Іванович з «Старосвітських поміщиків» тільки й робить, що їсть та жартує зі своєю дружиною, а після її смерті виявляє повну безпорадність. Безперечно, все це – карикатури, особливо щодо закидів про лінощі українця.

А проте не треба забувати, що всяка мистецька карикатура спирається на дійсність, і що Гоголь в основному – реаліст. Отже, значна частина українців до революції мала такі хиби вдачі, як нерішучість, інертність, млявість в рухах і т. інше.

Але постає питання: чи всі ці хиби вдачі – природні, чи вони виникли в наслідок тяжких історичних умов життя українського народу? Наше минуле свідчить, що наш народ не завше був позбавлений високих рис волі й характеру. За славетних часів Київської Держави наш народ стійко й мужно боровся з хижими кочівниками і в цій боротьбі виявив велику силу і міць. Не менше стійкості й енергії виявив наш народ в боротьбі з татарами, Туреччиною та Польщею. Слава про запорожців, що на човнах перепливали Чорне море й своїми відчайдушними нападами на турецькі міста викликали страх у турецьких султанів, що були тоді страхіттям для Європи, ширилась по цілому світу. А скільки героїв мужніх, стійких, ініціативних виставив тоді з-поміж себе український народ. Коли поляки катували Гонту, вони смугами здирали з нього шкіру. Із грудей Гонти не вирвався жодний стогін або крик болю. Це жахнуло катів, бо вони бачили в ньому втілення стійкості українського народу.

Зупинимось на одній з них. Це, в основному, шляхетна риса. Її можна назвати своєрідним аристократизмом. Треба відрізнити аристократизм духу й аристократизм положення. В примітивних політичних і економічних умовах життя народів ці два види аристократизму міцно поєднувались між собою. Аристократи положення, в першу чергу царі, вожді були разом з тим аристократами духу, – людьми, що втілювали в собі найкращі риси людини згідно з моральними поглядами, були Ахіл, Патрокл, Агамемнон, Нестор, Одісей, Діомед та інші. Вони були царями або вождями, володіли великим майном, а разом з тим були зразками мужності, сили й мудрости, – тих рис, що їх найбільш цінували тоді греки в людині. Але в подальшому слабшає і навіть зовсім зникає. Аристократи положення перестають бути аристократами духу. Тоді навіть змінюється зміст самого поняття «аристократизм». За аристократів в першу чергу визнаються нащадки іменитих батьків або ті,

кого відзначить своєю ласкою цар чи король. Аристократам цього типу протистоїть маса простого люду – плебеї.

Аристократи за всяку ціну намагаються відрізнятись і не змішуватись з плебеями. Звідси велика увага приділяється всяким відзнакам високого положення, зовнішній поведінці і т. інше.

Такий процес знищення поняття аристократизму неоднаково проходив у різних народів. Це залежало в основному від особливостей народних мас тієї чи іншої країни. Там, де народні маси були пасивні й інертні, де ініціатива в політичному і господарському житті країн була майже виключно в руках пануючої верхівки, там населення різко розподіляється на аристократів і плебеїв, причому саме поняття «аристократ» ототожнюється з поняттям людини високого походження і добре одягненої. Оскільки ж людину в першу чергу характеризують її духові риси, то є всі підстави твердити, що народ плебейський. Для верхівки такого народу найбільш характеристичною рисою є пиха, для мас – рабська приниженість і улесливість. Оскільки у такого народу в найбільшій пошані зовнішні риси людини, а не внутрішні її вартості, для нього є дуже характерним різкий перехід від пихи до приниження і від приниження до пихи.

Навпаки, там, де народні маси активні, де верхівка в інтересах цілого народу мусить рахуватись з масами, там зовнішні ознаки вищого положення людини в суспільстві не відіграють рішучої ролі, там зберігається духовий аристократизм, властивий не лише людям з вищих суспільних клас, але й кращим представникам простого народу.

Є всі підстави такі народи називати аристократичними. Для них характеристичною рисою є свідомість власної гідності й пошана до людської гідності взагалі.

Таким народом – аристократом є, між іншим, українці. Історичні умови життя українського народу з давніх-давен склалися так, що народні маси мусіли відігравати в ньому активну роль і завше були ініціативними. Український хлібороб, особливо на східних і південних землях своєї батьківщини, мусів кожну хвилину бути готовим до боротьби з кочівниками. Тут не досить було організованих походів у Дике Поле під проводом князя чи його воєводи.

В XV-XVII ст. боротьба з кочівниками змінилася на боротьбу з татарами і поляками. Але вона вимагала від населення таких же самих рис, як і попередня боротьба. В таких умовах українці звикли поважати себе, у них виховувалась любов до волі і незалежності. Для них не мало рішучого значення зовнішнє положення людини, її походження, службовий стан тощо. Вони могли, отже, коритись волі лише такої людини, яку вони поважали за її високі духові якості, за мужність, відвагу й мудрість.

Високим зразком українського аристократизму був Святослав Хоробрий. Відомо, що він, ідучи на ворогів, наперед сповіщав їх: «Іду на вас!». Найвищою вартістю для нього була військова честь. Хоробрий як лев, він не боявся смерті, але зате боявся неслави. «Мертві сраму не імуть», – казав він війську перед рішучими боями в Болгарії. І разом з тим цей гордий князь-завойовник одягався, як звичайний вояк, спав, положивши голову на сідло, споживав найпростішу їжу. Справжній аристократ духу, – він не потребував і не цінував зовнішніх ознак свого аристократизму.

Подібним до нього аристократом духу був Володимир Мономах. Великий патріот, мужній захисник української землі від кочівників, мудрий адміністратор, суддя і господар, – він був дуже простим у поведінці з людьми і не соромився роботи смердів.

Але такий аристократизм духу властивий і простим українським людям. Прикладом їх може бути син козака із Чорнух – великий український філософ Григорій Сковорода. Він дуже нагадує Сократа, у якого під зовнішністю Сілена⁵⁸ крилася надзвичайно шляхетна душа.

⁵⁸ Сілен — син Гермеса й однієї з німф. Стародавні зображували його у вигляді веселого й доброзичливого лисого дідка.

Характерна ознака аристократизму духу є свідомість своєї гідності й шанування людської гідності взагалі. Отже, цей аристократизм у часи високого піднесення національної свідомості українців завше був джерелом мужности й високого героїзму. Так було в часи боротьби з кочівниками. Так було в XVI-XVII ст. в часи боротьби з панською Польщею.

Але аристократизм логічно веде до індивідуалізму. Для українця найцінніше – воля, незалежність в житті особистому, родинному й господарському.

Українець, оженившись, відділюється від батьків, щоб жити окремою родиною. Він типовий власник і не любить чужої роботи. Для нього власна вбога хата – краща за чужий пишний палац.

Індивідуалізм не заважає у спільній праці. Про це свідчить «толока» – спільна хліборобська робота, чумацькі валки, артіль, кооперативи всіх типів на Україні. Але така співпраця мусить бути добровільною.

А проте індивідуалізм українця при несприятливих умовах політичного і суспільного життя перетворюється в егоїзм, що характеризується замиканням у коло вузьких особистих інтересів, нехтування інтересами суспільними. Цей егоїзм набуває різних форм, як наприклад – ренегатство, кар'єризм, байдужність до всього, що виходить за рамки власних інтересів.

Характерною формою українського егоїзму є амбіціонерство. При відсутності високої життєвої мети амбіціонерство українця іноді набуває дріб'язкового характеру. Дуже влучно ця риса відбита в повісті Гоголя «Як посварились Іван Іванович і Іван Никифорович» та в комедії Карпенка-Карого «Мартин Боруля». Особливо характерна й психологічно вірна з цього погляду повість Гоголя. Іван Іванович і Іван Никифорович живуть беззмістовним, чисто тваринним життям. Перший з них розважається тим, що розпитує стару жебрачку, чого вона б бажала, а коли вона простягає до нього руку, каже їй: «Іди, іди, я ж тебе не б'ю». Другий цілими днями голий лежить в кімнаті на розісланім коврі. Але при великій протилежності характерів, між Іваном Івановичем та Іваном Никифоровичем існує така дружба, що, здається, вони один без одного не можуть жити. Та через дріб'язкову образу, через те, що Іван Никифорович назвав Івана Івановича гусаком, ця дружба переходить в непримиренну ненависть. В намаганні якнайбільше пошкодити один одному бувші друзі не жаліють ні часу, ні сил, ні грошей. Де й ділись лінощі Івана Никифоровича: він їздить і ходить від суду до суду, витрачає гроші, аби тільки доконати свого ворога. Форми українського егоїзму надзвичайно яскраво й плястично окреслені також у вірші Олеся – «Про удову і трьох синів», про Івашечка, Василечка і Незнаєчка.

Коли стара вдова (символ України) приходить з найменшим сином до Івашечка й просить у нього притулку, той відповідає їй:

*Іншу матір маю,
Її пою, її кормлю,
Про неї я дбаю.*

Вона йде до середущого сина Василечка і чує від нього:

*Моя хата скраю, нікого не знаю,
Себе пою, себе кормлю, про себе я дбаю.*

Вбита горем вдова йде з сином Незнаєчком далі. Але їх зустріли люди, на очі Незнаєчка наклали полуду:

Ніколи він світа Божого бачить не буде.

Незнаєчки – це темна українська маса, що не знає чи забула, чиїх батьків вони діти.

Але талановитий поет не охопив усіх типів, характерних для сучасної України. Окрім Івашечків, Василечків і Незнаєчків, вдова-Україна має, на своє нещастя, ще одного сина – Юду Окаянного. Це тип зрадника, що, ніби залишаючись українцем, ганебно шкодить своїй Батьківщині всіма приступними йому засобами: доносами, наклепами, інтригами. Юди Окаянні не зупиняються навіть перед тим, щоб закликати чужинців для нищення українців.

Цей огидний тип має досить довгу історію. Таким був за княжих часів Святополк Окаянний, що, борючись за княжий престіл, навів на українську землю поляків. Наводили князі на нашу землю й половців. Юдами Окаянними були й т.зв. «татарські люди», що в один з найтяжчих періодів нашої історії стали на бік татар, що поневолили нашу землю.

Юди Окаянні не переводились і в подальшій історії українського народу. Були вони навіть у часи українського повстання проти поляків під проводом Хмельницького. Український нарід виявив тоді надзвичайний героїзм: на боротьбу за волю й віру мужньо повстали козаки й селяни, шляхта і духівництво. І навіть у ці героїчні часи знайшлися серед нашого народу Юди-Барабаші. За часи Мазепи зрадником-Юдою виявив себе Кочубей, що зробив донос на гетьмана і цим, можливо, сприяв Полтавській трагедії.

Не перевівся цей тип і в останні часи серед української еміграції. З мотивів особистої злоби деякі газетярі писали систематично здебільше брехливі доноси на своїх земляків, шкодячи цим не тільки окремим українцям, а цілому українському народові. Люди, що посіли найвідповідальніші становища в репрезентативних організаціях і повинні були б боронити честь українського народу, паплюжать неугодні їм українські партії перед чужинцями, паплюжать навіть наші визвольні змагання. Доходить іноді до того, що досвідчені в наших справах чужинці дають донощикам лекції українського патріотизму.

Крім властивого українцям індивідуалізму, причин цього явища треба шукати в тому, що ми довгий час не мали своєї держави. Це спричинилося до того, що люди перестали жити широкими державними ідеями і замкнулись у вузьке коло особистих інтересів, свого матеріального добробуту, або особистих, часто дріб'язкових амбіцій. Інакше кажучи, причиною психічного занепаду значної частини нашого народу є відсутність високої об'єднуючої ідейності. Що це саме так, про це свідчить історія наших визвольних змагань в 1917-1922 рр. і в останні роки, починаючи зі вступу німців на Україну. Ці роки відзначаються високим піднесенням патріотизму серед мас українського народу, що мужньо вступив у боротьбу за волю. Мужність героїв Крут і Базару, легендарна мужність героїв УПА не поступається перед мужністю запорожських козаків. Слава про героїчну УПА шириться по цілому світу, завдяки чому Україна, яку більшість людства або не знали, або знали як частину Росії, починає притягати до себе увагу всіх народів світу. Збудила до героїчної боротьби наші маси висока ідея вільної незалежної України.

Але, на жаль, збудила вона не всіх; частина українців залишилася в полоні своїх вузьких, особистих інтересів.

Дуже характерно те, що таких вузьких егоїстів, що ставили свої особисті інтереси вище інтересів нації, було багато серед інтелігенції в 1917-1922 рр., багато їх ще є і тепер серед української еміграції. Ця інтелігенція провалила наші визвольні змагання в перші роки большевицької революції. Коли б вона не провалила їх тепер. Але, як це не дивно, у визвольних змаганнях виявляли й виявляють високий патріотизм т.зв. прості люди, себто селяни й робітництво. Це є запорукою того, коли зросте національна свідомість серед мас українського народу, то відродиться його героїзм і він здобуде собі свободу.

Отже, основне завдання у вихованні української молоді є виховання волі й характеру під високим гаслом: *Служба Богові й Батьківщині*.

Служба Богові й Батьківщині

Основне твердження сучасної психології – це вчення про єдність психіки людини. Тим часом, коли стара психологія поділяла психіку на інтелектуальну, емоційну та вольову, – сучасна психологія обстоює ту думку, що нема чисто інтелектуальних або емоційних процесів, а є акти, в яких ці процеси міцно й органічно пов'язані між собою. Різниця між актами, крім їх змісту і спрямованості, полягає в тому, що в одних із них переважають інтелектуальні моменти, в других емоційні, в третіх – вольові. Всі вони, будучи пов'язані між собою, взаємно впливають один на одного.

Цього твердження психології ніколи не мусить забувати педагог. Виховуючи інтелект, даючи дітям знання, ми так або інакше впливаємо на їхню волю і почуття. Особливо ж це твердження треба пам'ятати, коли йде справа про виховання волі й характеру. Колись Сократ висловив думку, що доброчинність залежить виключно від знання. На думку Сократа, щоб бути доброчинним, – досить бути філософом. Існує лише одна доброчинність – мудрість, яка відносно волі стає хоробрістю, відносно почувань – помірністю, відносно інших людей – справедливістю, відносно Бога – благочестивістю.

Приблизно такі погляди висловлює й Спіноза у своїй «Етиці». Основою доброчинності є мудрість, панування розуму над почуттям. «Установлені мною засади, – каже він, – ясно доводять перевагу мудрої людини над неуком, яким керують пристрасті».

Ми не можемо цілком прийняти занадто раціональних поглядів Сократа й Спінози. Факти доводять, що для доброчинності не досить самого знання, але у висловлюваннях цих двох філософів є значна частина правди. Суто вольові акти поведінки людини характеризуються тим, що вони цілеспрямовані. Людина вольова завжди знає чого вона хоче. Люди з міцним характером завжди мають перед собою якусь основну мету, з якою вони пов'язують все своє життя.

Коли такої мети у людини немає, або вона зневірюється в меті, – людина знижується й морально розкладається. Фактів, що доводять вірність такого твердження, ми маємо багато в історії нашого народу. Багато маємо їх і в історії наших сусідів. Особливо переконлива з цього погляду історія російської інтелігенції.

Російська інтелігенція 1860-тих і 70-тих років була пройнята громадськими ідеями, що їх викликали реформи 1860-тих років, і вірила в їх здійснення. Тому серед неї було немало видатних людей, у яких слово не розходилося з ділом. У 1880-тих роках інтелігенція перестає вірити в можливість здійснення високих громадських ідеалів. Серед неї починає поширюватися проповідь «малих справ», для багатьох її представників стає характеристичним різне розходження між словом і ділом. В 1890-тих роках громадська думка ще більше підупадає, більшість інтелігентів становиться чиновниками, «обивателями», позбавленими будь-яких високих прагнень. З'являються чехівські герої, типовими фігурами стають, з одного боку, «люди в футлярі», з другого боку, люди типу «трьох сестер», що намагаються заповнити порожнечу душі далекими від життя мріями, у здійснення яких самі ніяк не вірять. При цьому треба відзначити, з одного боку, молодість сімдесятиків, з другого – передчасну старість дев'яностиків. На це звертає навіть увагу письменник-марксист Вересаєв, який негативно ставиться до сімдесятиків. Згадуючи у своїх спогадах про типового сімдесятника, друга Короленка-Аненкова, він пише: «Цей сивий дід був справді наймолодшим з-поміж нас. Особливо різке згадується він мені поряд з П. Б. Струве. Він стояв зогнувшись, піднявши комір свого плаща, і сніг танув на його сірому, нерухомому, як у трупа, обличчі. Та й усі ми були не кращі».

Завдання, що ставить перед собою людина, можуть бути різні з погляду їх обсягу й моральної вартості. Людина може поставити собі за мету особистий добробут і йти до неї, ламаючи норми суспільного життя. Вона може ставити перед собою великі завдання, як наприклад, служба своєму народові, наукові дослідження, мистецька творчість і т.п. З громадського боку мають вартість лише завдання другого типу. Лише вони варті того, щоб людина присвятила їм своє все життя. Тільки на основі високих ідеалів може утворитись міцна, суцільна особистість. Отже, коли ми хочемо виховати в українській молоді міцну волю і суцільність характеру, треба перш за все прищепити їм прагнення до високої мети, що об'єднувала б увесь український нарід.

Такою метою є благо і щастя Батьківщини.

Як сказано вище, гаслом, під яким має провадитися виховання української молоді, є:
Служба Богові й Батьківщині.

Перша абсолютна вартість для молоді є Бог, друга – Батьківщина. Молодь мусить чітко уявляти собі, в чім благо Батьківщини.

Благо Батьківщини є:

1. Державна незалежність, можливість для українського народу вільно творити своє політичне, соціальне, господарське і релігійне життя.
2. Об'єднання всіх українців, незалежно від їх територіального походження, церковної приналежності, соціального стану і т. інше – в одну спільноту, що пройнята єдиними, творчими прагненнями і високим патріотизмом.
3. Справедливий державний устрій, який би підтримував лад у суспільстві, в той же час забезпечував особисті права й волю кожного громадянина й сприяв розвитку й прояву його здібностей, спрямованих в бік громадського добра.
4. Справедливий соціальний устрій, при якому зникла б і неможлива була б боротьба між окремими групами суспільства.
5. Високий рівень народнього господарства й справедлива організація його, що забезпечувала б матеріальний добробут усіх громадян, була позбавлена елементів експлуатації.
6. Розквіт духової культури українського народу: науки, мистецтва, освіти. Піднесення її на такий рівень, щоб Україна стала передовою країною в світі.
7. Високий релігійно-моральний рівень українського народу, реалізація в житті вчення Христа.
8. Високий рівень здоров'я українського народу, зведення до мінімуму всяких посеред нього хворіб і виродження.

Що означає служба Богові разом зі службою Батьківщині? Це означає, що добробут Батьківщини має бути заснований на засадах християнства. Так розуміли життя кращі люди Київської Русі, що мужньо боролись із кочівниками. Так розуміли її запорожці, що своїми грудьми захищали «люди християнський» та клали за нього свої голови в завзятій боротьбі з басурменами. Так розумів їх Хмельницький і маси українського селянства й козацтва, що під проводом великого Гетьмана повстали проти польського панування. Ця традиційна мета, як ясна зірка на небі, мусить сяяти і перед українською молоддю. Завдання служити Батьківщині мусить бути усвідомлене, як особистий обов'язок перед нею. Отже, чітко уявляючи, чого потребує від нас Батьківщина, кожен має задати собі справу в тім, що він повинен зробити для неї особисто. Серед нашої інтелігенції часто можна зустріти людей, що добре вміють розмовляти про службу Батьківщині, а на ділі служать лише своїм особистим інтересам. Виходить, що з погляду цих людей Батьківщині має служити хтось інший, а не вони. Такі настанови суспільство має рішуче засудити. А виховуючи молодь, треба попередити саму можливість утворення таких настанов. Службу Батьківщині треба усвідомлювати не лише як свій особистий обов'язок, а як сенс всього свого життя, без чого не варто жити. Прикладом для кожного українця в цьому мусять бути такі великі постаті як Святослав Хоробрий, Володимир Великий, Володимир Мономах, Богдан Хмельницький, Мазепа, а також ті численні невідомі герої, що протягом віків виставляло з-поміж себе українське козацтво, селянство й міщанство, що все своє життя віддали в боротьбі за щастя й добробут України.

Джерелом натхнення в такій героїчній службі Батьківщині може бути лише свідомість обов'язків перед нею, сполучена з палкою любов'ю до неї, до свого народу. А любити свій нарід можна лише при наявності високої національної свідомості. Треба уявляти собі український нарід як єдину спільноту, що об'єднує в собі покоління минулі, сучасні й майбутні, й відчувати свою єдність із цією спільнотою. Виховати таку свідомість і відповідне до неї почуття не так-то легко. Протягом віків поляки й москалі викорінювали таку свідомість, і це не могло не дати своїх наслідків. При цьому треба відзначити, що московська політика була значно хитріша, ніж польська, й тому національна свідомість населення Галичини вища,

ніж свідомість населення Наддніпрянщини. Але, крім того, треба взяти до уваги й те, що наддніпрянці й галичани протягом віків жили під різними політичними режимами, під різними господарськими і культурними впливами. Звідси різниця у мові, побуті, психології. Особливо це треба сказати про інтелігенцію, яка більше підпадала під вплив чужинців, ніж селянство. Галицький інтелігент своєю мовою, психологією і поведінкою значно більше відрізняється від інтелігента-наддніпрянця, ніж, наприклад, селянин зі Стрийщини від селянина з Поділля.

А це, безперечно, заваджає українцям з різних областей щиро й глибоко відчувати себе, як єдиний нарід. Доводять це численні спостереження над українцями під час еміграції. Цілком зрозуміло, наскільки шкідливе таке роз'єднання. Не переборюючи цього, не зможемо збудувати України.

Тому, будуючи систему виховання молоді, треба ретельно проаналізувати властивості мови, побуту й психології, характеристичні для українців різних областей. Властивості, запозичені в інших народів, треба виділити в одну групу, властивості, притаманні українському народові – в другу. Так, напр., в мові слід виявити широковживані польонізми, що засмічують мову галичан, і русизми, що засмічують мову придніпрянців. У поведінці треба виділити, з одного боку, властиве деяким наддніпрянцям нехтування своєю зовнішністю і вульгарність в манерах, що з'явилися в наслідок московських впливів, а з другого боку, занадто велику увагу зовнішності і неприродність у манерах і поведінці, що з'явилися в наслідок польської культури та її впливів. Така аналіза, при умові її ґрунтовності, дасть можливість розглянути відмінні властивості українців різних областей як другорядні риси, що мають щезнути в найближчому майбутньому. (Вони вже майже затерлися протягом 1945-1970 років, прим. Редакції).

Крім того, українець мусить здати собі справу в тім, які риси української психіки, навіть властиві їй з давних-давен, слід розглядати як позитивні, а які негативні. Не все, що виробили, є позитивні риси, властивий багатьом українцям крайній індивідуалізм, про який ішла мова вище. Треба зробити мужню й тверезу оцінку й інших національних властивостей. Риси позитивні слід культивувати, а негативні – поборювати. Наявність в українського народу негативних рис не мусить зменшувати любови до нього, тим більше, що інші риси українців становлять їх високо в ряді інших народів.

Виховуючи у молоді любов до свого народу, треба разом з тим виховувати справедливе відношення до інших народів.

Є народи, що протягом довгого часу гнітили українців і не давали їм розвиватись. Є народи, що прикидались нашими друзями, а на ділі експлуатували й нищили нас. Є народи, як напр., шведи, що допомагали нам у національній боротьбі й співчували нам. Є, нарешті, народи, що терплять однакову з нами долю під гнітом якогось іншого народу.

До всіх тих народів відношення українців мусить бути різне. Треба виховувати молодь так, щоб вона могла захищати права свого народу і здатна була віддати в боротьбі за неї своє життя. Але, виховуючи у молоді патріотизм, здорову національну гордість, свідомість своєї національної гідності, ні в якому разі не можна виховувати в неї безглуздої національної пихи й презирства до інших народів лише на тій підставі, що вони не українці.

Через тяжкі історичні умови наш нарід відстав щодо культурного розвитку від передових народів Європи. Щоб досягти їхнього рівня, нам треба багато вчитись у тих народів, а це можливо лише при пошані до них. Крім того, треба пам'ятати, що на теренах України живуть і інші народи. З ними нам доведеться співпрацювати, а це можливе лише при умові справедливого відношення до них, при якому захищаються права українського народу, але разом з тим не порушується законних прав інших народів.

Історія Польщі показала, наскільки небезпечна для народу нерозумна національна пиха, презирливе відношення до інших народів і порушення їхніх законних прав. Не менш яскравою ілюстрацією того може бути катастрофа Німеччини, що досягла дуже високого

рівня техніки, культури і військової потуги, поставила собі за завдання заволодіти великими територіями для себе, знищити частину народу, що живе на тих теренах, а частину обернути на своїх покірних рабів. Така зоологічна політика викликала до німців ворожнечу всіх народів, в наслідок чого Німеччина катастрофально була розбита. Не зважаючи на великі здібності німецького народу і на його дисциплінованість та упертість в роботі, трудно чекати, щоб Німеччина знову стала великою державою, бо на перешкоді цьому буде стояти ненависть, яку викликали до себе німці у багатьох народів Європи й Америки. Таким шляхом ми ніколи не підемо.

Український нарід на собі відчув, що таке несправедливість, і сам мусить бути справедливим. Але цього мало. Український нарід ще з початку своєї історії протягом віків борючись за своє існування, разом з тим своїми грудьми захищав європейські народи від навали диких степових орд і тим спас європейську культуру. Отже, тепер, виборюючись за свої права, він має об'єднати навколо себе європейські народи, що несуть на собі ярмо неволи і намагаються скинути його з себе. В цьому велике історичне покликання українського народу. Йдучи за ним, український народ має спричинитися до побудови політичного й суспільного життя не на засадах егоїзму, насильства й експлуатації, а на засадах справедливості й гуманності.

Служба Батьківщині наказує підкоряти свої інтереси потребам українського народу.

Чи означає це зректися особистого щастя й радощів життя? Ні, не означає. В житті людини діє парадоксальний закон: «Хто шукає лише особистого щастя і робить основним правилом свого життя власне це шукання, той ніколи не знаходить щастя». Бо тоді життя людини робиться егоїстичним і дрібничковим і це ніколи не задовольнить людського духу. Справжні радощі, що охоплюють всю істоту людини і підносять її на височінь, мають тільки ті, що служать великій ідеї. Гоголівський Тарас Бульба в той момент, коли він, прив'язаний до горючого дуба, показував козакам шлях до порятунку, – насправді щасливіший від Пацюка над мискою вареників. Підкоряючи особисті інтереси інтересам Батьківщини, будучи вірним лицарем її, українець мусить поступатися своїм особистим амбіціям, коли цього вимагають суспільні справи.

Виховання такої риси є одною із найважливіших і найтрудніших завдань української педагогіки. Особисті чвари й амбіції занадто вже багато зробили шкоди Україні. Пора покінчити з ними. Борець за благо Батьківщини має бути твердим, рішучим і настирливим. Ніякі перепони не мають спинити його. В боротьбі з ними має гартуватися воля. Борець має бути мужнім і хоробрим, але разом з тим розсудливим. Ще Аристотель казав, що мужність є добродетель, що посідає середнє місце між лякливістю та безрозсудною одчайдушністю.

Не треба боятись смерті за Батьківщину, але й не треба гратись з нею, не треба ризикувати своїм життям і життям своїх близьких, коли є можливість без цього досягти мети.

На виховання у нашої молоді духу єдності й братерства мусять звернути особливу увагу школа, церква, громадські організації і преса.

Велику роль в цьому має відіграти Церква. Найміцніше об'єднання, що може існувати між людьми – це об'єднання на ґрунті релігії, себто об'єднання на ґрунті вірувань, моралі, участі в службі Божій, під час якої віруючі переживають спільне релігійне піднесення. Тому апостол Павло пише: «Благаю ж оце вас я, в'язень у Господі, ходити достойно у покликанні, яким Вас покликано, зо всяким смиренством і лагідністю, з довготерпеливістю, терплячи один одного в любові, прагнути тримати єднання духу в мирному союзі. Один Господь, одна віра, одно хрещення, один Бог Отець усіх, що над усіма, й через усіх, і в усіх вас». (Ефес. 4,1-5).

Віруючі християни не можуть сумніватися в тому, що в майбутньому здійсниться молитва про єднання святих церков, що підноситься під час Служби Божої. Але поки що не тільки нема єднання церков, не тільки існує роз'єднання між віруючими різних віровизнань, а роз'єднання навіть поглиблюється.

Великою мірою це стосується українського народу. А яка від цього шкода для більшості українців, ясно. Надії на те, що прийде до розуму старше покоління й об'єднається на ґрунті віри Христової, – мало. Зате ми маємо більше надій на молодь, яка здоровим інстинктом відчуває, що релігія є велика сила і що в боротьбі проти навали, що насувається зі сходу, треба об'єднатися всім, хто стоїть на засадах Правди й Добра. Про те свідчать об'єднання молоді різних християнських віровизнань, що організують спільні конференції, на яких виголошують доповіді на актуальні в сучасних умовах теми. Зустрічаючись на таких конференціях, молодь знайомиться з різними віровизнаннями, привчається терпимо і з пошаною ставитись до щирих переконань своїх ближніх, починає розуміти, що в основі всіх віровизнань лежить єдина Христова наука взаємної любови. Так, пізнаючи й шануючи один одного, християни різних віровизнань будуть наближатись один до одного, поки на цілому світі не створиться єдине стадо з Єдиним Пастирем – Христом на чолі.

Тим самим шляхом має йти український нарід і в своєму національно-політичному житті. Взаємна, самопожирюча боротьба між українськими партіями пояснюється властивим типовому українцеві індивідуалізмом, що набуває хворобливих, а іноді й потворних форм через відсутність у нас своєї держави, – через те, що у нас не звикли до державницькому мислити не тільки т.зв. прості люди, а часто й ті, що в нашому громадському житті посідають відповідальні посади. У народів, що пройшли довгий шлях державного життя, такого взаємного самопожирання або зовсім нема, або воно спостерігається в значно меншій мірі, ніж у нас. Прикладом національного об'єднання й державницької свідомості можуть бути для нас англійці. В громадському й державно-політичному житті у них існує критика, але критика здорова, в основі якої лежать не сліпі амбіції й ненависть, а бажання добра народів і взаємна пошана до людей інших поглядів і переконань. Коли справа йде про захист чести й інтересів цілої Англії, всі політичні партії виступають однозгідно.

Беручи Англію за зразок національної об'єднаності, ми повинні не забувати, що Англія пройшла довгу політичну школу. Ми ж, українці, не можемо чекати, поки самий хід історичних подій навчить нас бути державниками, бо національної об'єднаності вимагають від нас уже сучасні грізні події. Тому потрібні негайні заходи, спрямовані на об'єднання нашого народу. Першою умовою є відповідний склад керівників нашого громадського й політичного життя. Це мусять бути люди, яким довіряє більшість нашого суспільства і які відповідають перед суспільством. А особливу увагу треба звернути на молодь, що приходить на зміну старшому поколінню. Молодь треба виховувати так, щоб для неї на першому місці стояли обов'язки, а потім уже права; щоб кожна молода людина в першу чергу мала задоволення не з того, що вона посідає в суспільстві те чи інше нерівне становище, а з того, що вона чесно виконала свої обов'язки. Таку свідомість слід виховувати в молоді ще з дитинства. Нерозумно роблять ті батьки, що задовольняють усі вимоги і навіть вереди дітей, не накладаючи на них аж ніяких обов'язків. Уже починаючи з 4-5 років дитина мусить по мірі своїх сил обслуговувати себе і де в чому допомагати старшим. Уже в ці роки слід боротися з дитячим егоїзмом, тактовно виховуючи у неї думку, що, крім неї з її потребами, існують ще інші люди, що теж мають потреби і права.

Більші вимоги треба ставити до дітей шкільного віку. Вони мусять своїми вимогами найменше обтяжувати дорослих і без шкоди для навчання чим можуть допомагати їм. Зі свого боку, школа мусить більше уваги звернути на громадське виховання молоді. Не досить озброїти учнів знаннями, навіть знаннями із історії нашого народу, не досить патріотичного виховання лише через лекції. Крім слова, потрібне ще й діло. Учні мають привчатися ретельно виконувати свої громадські обов'язки й відповідати за них перед шкільною громадою і педагогами. Це є передусім обов'язки чергового, до яких треба ставитися серйозніше, ніж до них ставиться сучасна українська школа на еміграції. А головне те, що треба так перебудувати навчально-виховний процес, щоб учні не були пасивним об'єктом

його: щоб вони брали активну участь у ньому під керівництвом педагогів. Школа мусить стати для них маленькою батьківщиною, яку вони люблять і честю якої вони дорожать, яку вони разом з педагогами розбудовують. В першу чергу, вони беруть активну участь у навчальному процесі не тільки тим, що кожний учень зокрема ретельно слухає виклади педагогів і виконує їхні завдання, а і в тому, що кожний учень дбає, щоб уся класа вчилася добре. Крім того, учні, допомагаючи педагогові, мають дбати про обладнання і добрий стан шкільних кабінетів і лабораторій. Звичайно, та справа лежить на шкільній адміністрації і на вчителях. Школа купує приладдя й наочні підсобники, і догляд за ними падає виключно на вчителя. При такій поставі учень залишається пасивним споживачем і тому байдуже ставиться до того, в якому стані кабінет або лабораторія. Це справа не його, а вчителя. Інше відношення до кабінету чи лабораторії буде в учня, коли він сам бере хоч якусь участь в організації їх. А це цілком можливе у всяких умовах шкільної роботи. Так, напр., учні завше можуть взяти найактивнішу участь в організації геологічного, ботанічного й зоологічного кабінетів, збираючи для них і систематизуючи матеріали з місцевої природи. Для географічного, історичного й мовного кабінетів учні можуть виготовляти мапи, діаграми, схеми, малюнки і т. інше. Зі своєї власної педагогічної практики можу навести приклад, коли студенти педагогічної школи, що містилася на селі й не мала зовсім коштів на кабінети, самі під керівництвом педагогів виготовили такі приладдя як тахістоскоп, мнемометр, ергограф, естезіометр і т. інше і цим дали можливість організувати в школі експериментальні психологічні дослідження. Це зовсім не означає, що школа не мусить купувати фабричних приладів і занадто навантажувати учнів технічною роботою на шкоду праці над програмовим матеріалом. Це означає тільки те, що школа мусить використовувати кожний момент своєї роботи не тільки для того, щоб дати учням знання, а й для того, щоб виховати з них повновартісних, всебічно розвинутих людей і добрих громадян своєї батьківщини.

Крім того, учні мусять брати активну участь в організації шкільних екскурсій, доповідей, літературно-мистецьких ранків і вечірок та культурних розваг.

Життя учнів у школі мусить бути найповнішим, задовольняючи, по змозі, всі здорові потреби їх, причому учні мусять бути не лише споживачами, а й продуцентами.

Але помимо цього, школа мусить застосовувати і спеціальні заходи громадського виховання учнів.

Школу слід розглядати не лише як установу, куди діти приходять на 4-6 годин, щоб тільки чогось навчитись, а як дитячу громаду, що має свої спільні інтереси, своє громадське життя. Вона мусить мати свої органи, що керують цим життям, мусить мати свої збори загальні і групові. Шкільні громадські організації мусять працювати під тактовним і досвідченим керівництвом педагогів. Керівництво останніх мусить бути спрямоване на те, щоб активну участь у громадському житті школи брали всі учні, щоб у керівних органах школи не було засилля честолюбних учнів, щоби в учнів виховувалася думка, що нема прав без обов'язків і що на першому місці мають стояти обов'язки, а потім уже права. Так в учнів крок за кроком виховуються навички до громадської роботи і риси свідомого громадянина.

Те, про що я пишу, не є утопія або кабінетні міркування. Принципи накресленої вище організації шкільного життя були застосовані в педагогічній школі на Шведській Могилі під Полтавою і дали добрі наслідки. Особливо доцільність їх виявилася тоді, коли шкільні будинки були зайняті під концентраційний табір, а школа була перенесена в село Біляки. Тут вона опинилася в надзвичайно тяжких матеріальних і моральних обставинах: повна відсутність коштів і вороже ставлення місцевої большевицької влади. І все ж таки, переважно завдяки активній участі студентів в організації шкільного життя, школа зуміла добре організувати пришкільні кабінети, експериментальну класу при місцевій семирічці, прекрасний хор, театральні вистави, публічні доповіді для селянства, а головне – не зважаючи на гостру контролю місцевої большевицької влади і партійної організації, поставити на належну височінь національне виховання молоді. Звичайно, що така школа не

могла довго існувати в умовах большевицького режиму: большевики примусили мене залишити школу, а в 1924 р. зліквідували її. Але гадаю, що п'ятирічний досвід її повністю стверджують висловлені думки. Велику роботу в галузі громадського виховання нашої молоді можуть провадити і позашкільні організації, як СУМ і Пласт. Принципи цієї роботи ті ж самі, що і в школі: виховання свідомості громадських обов'язків, дисциплінованість, єднання у спільній роботі, взаємна пошана й терпимість, боротьба з егоїзмом і нездоровими амбіціями.

СУМ об'єднує також молодь старшого віку і тому вже може брати безпосередню участь в нашому громадському й політичному житті. Є підстави думати, що серед сумівської молоді менше внутрішньої боротьби й більше ідейності, ніж серед старшого покоління. Позитивним явищем є те, що як Пласт, так і СУМ будують свою роботу на засадах християнської ідеології, чого не можна сказати про більшість наших громадських і політичних організацій.

Все це дає право з надією дивитися тут ще на майбутнє нашого народу.

Не зайвим буде спинитися тут ще на виховній, об'єднуючій ролі мистецтва, зокрема музики. Остання посідає серед інших мистецтв особливе місце. Тим часом, коли інші мистецтва, як, напр. малярство, скульптура і красне письменство діють на наші почуття через інтелект, – музика діє на них безпосередньо. Щоб пережити почуття, що ними пройнятий якийсь малюнок, або повість чи навіть вірш, треба спочатку зрозуміти їх, себто сприйняти думкою, а потім уже у нас з'являються відповідні почуття. Музика ж викликає у нас ті чи ті почуття безпосередньо. Мало того, часто буває так, що під час слухання музичного твору в нас зовсім не виникає якихось уявлень чи думок, і в той час ми всією своєю істотою віддаємось якомусь емоційному переживанню. Коли музику слухає якась велика група людей, вона спільно переживає певний настрій, чи то буде радість, чи смуток, чи тиха журба. Крім того, музика, особливо урочиста, як, наприклад, релігійні гімни, виводить нас із кола дрібних щоденних часто егоїстичних переживань і навіть примушує забувати своє «я». Людина в такому стані розчиняється в світі вічного і безмежного.

В цьому велика виховна й об'єднуюча роль музики.

Могутній вплив музики на психіку усвідомлював ще Платон. Цей вплив, на його думку, може бути позитивним або негативним в залежності від того, якими почуттями пройнята музика. Тому він радив застосовувати до музичних творів сувору цензуру і тільки після того пускати її в маси.

Про могутній, злагіднюючий вплив музики пише й Святе Письмо. Коли Савлом опанував дух злоби й відчаю, він прохав Давида грати йому на арфі, і тоді злий дух відходив від нього (I Царств, X розд.) Тому музика широко вживається і під час служби церковної, і під час всяких урочистостей, і в театрі, і на вулицях, коли збирається молодь, і на весіллі, і під час роботи. Широко застосовується музика й у військовій справі, причому вплив її дуже яскравий. Військові марші і співи підвищують бадьорість вояків, наснажують їх новими силами і вони мужньо йдуть уперед, забуваючи про смерть і думаючи лише про перемогу.

Отже, музику й співи треба найширше використати для виховання нашої молоді в дусі національної єдності й патріотизму, – і це тим більше, що наша національна пісня одна з найкращих в світі і, як показують виступи наших чудових хорів, має визнання не тільки в Європі, а й за океаном.

Але, як зазначив ще Платон, вплив музики може бути позитивний і негативний. Вона може викликати найшляхетніші почуття і збуджувати найогидніші пристрасті. Такою, в першу чергу, є найновіша музика в формі всяких джазів і модерних танців. В ній яскраво відбивається моральна хвороба нашого часу: матеріялізація життя, відмовлення від високих ідеалів, гонитва за тілесними втіхами, оскотинення людини. На жаль, ця огидна музика із шинків і домів розпусти посунула на зібрання молоді і в родини, скрізь вносячи з собою дух паскудства. З таким духом ми не здобудемо собі держави й не розбудуємо її. В змаганні

народів, як показує історія, висока мораль є могутнім чинником перемоги. Недаром запорожці під час походів жорстоко карали винних за пияцтво й розпусту. Тому честь і слава нашим славетним композиторам, диригентам, бандуристам і співакам, що високо тримають прапор української музики, плекають нашу народну пісню на ґрунті українських традицій, засвоюючи й переробляючи кращі здобутки західньої музики, не женуться за найгіршою модою, як це роблять деякі письменники, що українською мовою пишуть брутальні, порнографічні речі й цим розкладають наше суспільство. Доводиться іноді читати й чути, що серед українських пісень багато сумних і журливих, що їх треба виключити із вжитку і замість того плекати музику веселу, бадьору. Про веселість і бадьорість ми скажемо трохи далі, а тепер зазначимо, що не всяка сумна музика пригнічує енергію, – такий вплив має лише музика сентиментальна. Навпаки, музика пройнята скорботою в наслідок відчуті і усвідомленої неправди, збуджує енергію до боротьби за правду. На селі мало є таких сумних пісень, повних страждання й туги, як наші «невольничі плачі», а проте вони збуджували дух боротьби у наших предків не менше, ніж військові марші. Тому треба плекати пісню і веселу, й сумну, але з розбором. Весела пісня не мусить бути в найменшій мірі брутальна, сумна пісня не мусить бути сентиментальна, але брутальність далеко більш небезпечна, ніж сентиментальність.

ВИХОВАННЯ ВОЛІ І ХАРАКТЕРУ (окремі розділи)

Вступ⁵⁹

Серед української еміграції часто доводиться чути вираз «людина доброї волі». В цей вираз різні люди вкладають різний зміст. Але часте вживання його свідчить про те, що наше суспільство усвідомлює або відчуває, наскільки в сучасних політичних обставинах потрібні нашому народові люди доброї волі.

Зрозуміло, що вони завжди бувають потрібні, але не однаковою мірою. Коли життя народу йде спокійно второваною колією, то суспільний лад підтримується існуючими законами й традиціями, що їх визнає та їм підлягає більшість суспільства. Воля окремих людей не відіграє тут вирішальної ролі.

Іншу роль мають окремі люди з сильною волею в таких обставинах народнього життя, коли порушується його звичайний лад, коли захитуються його основи, коли в суспільстві вирує боротьба. Тоді виступають люди з сильною волею, що можуть згуртувати навколо себе нарід і повести його тою чи іншою дорогою. І тут-то набуває великого значення те, яка за своїм змістом воля провідників: чи добра, чи зла. Ленінові і його найближчим співробітникам не бракувало сильної волі, коли вони брали в свої руки владу над російською розбурханою масою. Але це була зла воля, і тому наслідком її був страшний большевизм, що з шостої частини світу зробив справжнє пекло і тепер загрожує катастрофою цілому світові.

Український нарід уже більше тридцяти років теж перебуває в стані розбурханості. Руйнуються його найкращі традиції, прищиплюється насильно чужа ідеологія, його винищують голодом, мільйонами засилають на каторгу.

В таких умовах особливо потрібні люди сильної і разом з тим доброї волі. Потрібний другий Мойсей, що через розбурхане море, через пустелі привів би наш нарід до обітваної землі, до своєї самостійної держави; потрібні й ті, які мають допомагати Мойсееві на всіх відтинках нашого політичного і культурного життя. Добра й сильна воля потрібна й кожному членові українського суспільства, бо тільки спільними зусиллями наш нарід може вийти переможцем з тієї страшної боротьби, що точиться довгі роки і стає все більш і більш напруженою.

⁵⁹ «Виховання волі і характеру. Частина перша», / Лондон, 1952, сс. 5-7

Сучасність виявила, що у нас є люди доброї й сильної волі. Це, в першу чергу, ті, що, ризикуючи своїм життям, несучи тягар страшних терпінь, мужньо борються за волю України на рідних землях. Є такі люди і на еміграції. Але багато між українцями є людей слабої і злої волі.

Коли це люди дорослі, їх важко виховати або перевиховати. Вихованню підлягає в першу чергу молодь.

Отже, українській молоді я й присвячую свою працю про виховання волі й характеру. Як педагог, я не хочу давати рецептів, бо кожна людина є своєрідна індивідуальність. Тому педагогіка подає тільки норми виховання і розкриває ті чинники, що так або інакше впливають на формування людської особистості. Уже з цього видно, що педагогіка міцно зв'язана з психологією. Щоб виховувати молодь, треба добре знати закони, яким підлягає надзвичайно складне й різноманітне психічне життя людини, але крім того, треба вміти розбиратися в індивідуальних властивостях молодшої людини зокрема.

Тому наша праця має складатись із двох частин: психологічної й властиво педагогічної. В першій частині я маю на меті схарактеризувати природу волі й характеру в їх різноманітних формах; у другій — висвітлити завдання, що стоять перед нами в галузі виховання волі й характеру, фактори, що впливають на виховання їх та методику самого виховання.

Розвиток волі у дітей і підлітків⁶⁰

Воля в стислому розумінні її не дається людині з моменту її народження, а поступово виробляється на ґрунті несамовільних рухів. Цей процес формування волі мусить добре знати педагог, щоб вірно керувати вихованням молодого покоління. Перші рухи людини мають несамовільний характер. Це — імпульси, рефлекси, інстинкти. В міру розвитку мислення в формі процесів сприймання й елементарної пам'яті, дитина починає усвідомлювати свої рухи, а що особливо має значення, починає усвідомлювати їх наслідки.

Так поступово несамовільні рухи переходять в самовільні. Велику роль в цьому, крім пам'яті, відіграють емоції. Рухи, що в наслідок їх дитина відчуває приємну емоцію, дитина повторює, рухів, що супроводяться почуттям неприємності, дитина уникає. Напр., коли дитина, доторкнувшись до свічки, опечеться, вона буде відсмикувати руку від неї. Так у дитини крок за кроком виробляються навички. Вони ще не мають характеру справжніх вольових рухів, а являють собою лише перехідний ступінь до них. Такі рухи властиві і тваринам, тим більше, що вони переважно засновані на інстинктах.

Нарешті, в перші роки життя дитини дуже велику роль має наслідування. Дослідники, що спостерігали розвиток дитини, стверджують, що дитина здібна наслідувати дорослих уже на 4-5 місяці життя.

Перші рухи наслідування не мають цілком свідомого характеру, а тим більше не можуть бути визнані за рухи стисло вольові.

Але з погляду генетичного вони стоять вище, ніж схарактеризовані перед цим навички. Останні зв'язані безпосередньо з рефlekсами, або інстинктами. Рухи наслідування мають опосередкований характер, бо початком їх є чисто психічний акт сприймання і уявлення.

Перехід від несамовільних рухів до рухів самовільних, або стисло вольових, відбувається тоді, коли в дитини на підставі власного досвіду виникає свідоме бажання задовольнити ту чи іншу потребу. Це можливо лише тоді, коли в дитини настільки розв'ється здібність уявлення, що вона буде в стані уявити собі принаймні той результат рухів, який вони дадуть у безпосередньому майбутньому. Таку здібність виявляють уже діти більш-менш чітко на третьому році життя.

⁶⁰ «Виховання волі і характеру. Частина перша»/ Лондон, 1952, сс. 29-40

І все ж таки вольові процеси малої дитини ще довго визначаються елементарним характером. Недарма дитину молодшого віку дехто з психологів, як напр. проф. Володимирський, називають істотою моменту. Вона занадто підлягає впливам безпосереднього оточення.

Крім того, поведінка дитини раннього віку відзначається яскраво виявленою імпульсивністю. Дитина занадто емоційна, і тому бажання її зразу без всякої внутрішньої затримки приходять у дію.

Але поступово в дитини з'являються процеси, що звуться боротьбою мотивів, у наслідок чого дитина починає виявляти здібність володіти собою, себто здібність стримувати деякі імпульси, обмірковувати свої бажання, робити вибір їх. Це вже вияв волі в стислому розумінні її.

Таку здібність діти звичайно виявляють на четвертому році життя, хоч деякі її виявляють раніш, що залежить від темпераменту дитини та рівня її інтелектуального розвитку.

Основні мотиви, що ними керується маленька дитина у своїх діях, — це почуття приємності й неприємності. Але вже з початку дошкільного віку дитина починає керуватись і мотивами морального порядку, хоч і в елементарній формі. Це мотиви доброго й недоброго, дозволеного і недозволеного. Дитина починає відчувати й усвідомлювати свої обов'язки щодо інших, перш за все, до своїх батьків. Проти цього заперечує відомий швейцарський психолог Піаже. Він стоїть на тому, що дитина молодшого віку є егоцентрик, її психічне життя й інтереси замкнені у вузьке коло її «я», тому вона не може відчувати і усвідомлювати обов'язків відносно інших людей.

Спостереження над малими дітьми заперечують таке твердження. Зробивши щось негарне, особливо відносно матері, дитина може відчувати щось подібне до докорів сумління. Іноді вона навіть з винуватим виглядом може підійти до матері і пообіцяти їй: «я більше не буду». Коли дитині вказують на її провини, вона виявляє замішання і червоніє. Крім того, маленькі діти часто виявляють почуття сорому.

Все це свідчить про те, що й малій дитині властиві риси, які підносять людину над твариною, — і це, в першу чергу, моральне почуття і моральна свідомість.

На ґрунті їх виробляються норми поведінки, що більшою або меншою мірою обумовлюють вияви її волі. Зміст цих норм великою мірою залежить від виховного впливу дорослих. Певне значення має тут слово, а ще більше — живий приклад виховників і взагалі тих, хто оточує дитину.

Дитина часто порушує ці норми, але вони все ж таки залишаються в її свідомості. Це видно хоч би з того, що дитина часто піддає моральній оцінці поведінку інших людей і в першу чергу дітей. Іноді дитина становиться в ролю наставника моралі. Об'єктом виховного впливу дитини найчастіше буває лялька. Особливо це властиве дівчаткам. Вони не тільки одягають і роздягають своїх ляльок, не тільки годують їх і вкладають їх спати, а й учать їх, як вони повинні себе вести, а іноді докоряють їм за негарну поведінку і навіть карають їх. Так крок за кроком поведінка дитини вкладається у певні норми, послаблюється її імпульсивність, входить у свої права керуюча сила розуму, міцніє воля.

В період молодшого шкільного віку, що тягнеться приблизно до 12-13 років, дитина робить значні кроки щодо психічного розвитку. Дехто з психологів називає цей період — періодом об'єктивних зацікавлень. Тепер значно послаблюється егоцентризм, дитина із значно більшим інтересом цікавиться об'єктивним світом, значно поширюється обрій її спостережень, зменшується емоційність, посилюється логічне мислення.

Все це позитивно відбивається на її вольових властивостях. Поведінка дитини молодшого шкільного віку менш імпульсивна, ніж поведінка дошкільника. В ній уже більшу ролю, ніж раніше, відіграє розум.

А головне те, що тепер значно більше, ніж раніш, вступають у силу певні правила поведінки, завдяки чому вона входить поступово в певні норми.

Цьому особливо сприяє школа, коли вона добре зорганізована. Школа передусім збагачує дитину знаннями й розвиває її мислення. Завдяки цьому дитина ставить собі значно складніші й ширші завдання, ніж ставила раніше. Крім цього, вона може сягати своєю думкою значно далше, ніж дошкільник. Дія молодшого школяра, особливо років 11-12, може тривати в певному напрямку тиждень і навіть декілька місяців. Як приклад, можна вказати на метеорологічні спостереження дітей. Такі складні дії вимагають планування й певної системи в роботі.

Виконання шкільних завдань часто вимагає від учня значних вольових зусиль в переборенні труднощів. Все це зміцнює волю дитини. Велике виховне значення має шкільна дисципліна. Вона привчає дитину до певного порядку в житті, до правильного чергування праці й спочинку, привчає до точности й акуратности у виконанні обов'язків, до організованости, виробляє здібність підкорювати свою волю інтересам спільноти і т. ін.

Про роль дисципліни у вольовому вихованні ми більш детально скажемо далі. А тепер маємо зазначити, що не всяка дисципліна позитивно впливає на розвиток волі учня. Позитивний вплив має дисципліна розумна, що спрямована на виховання у дитини свідомости своїх обов'язків разом зі свідомістю своєї людської гідности, взагалі дисципліна, що заснована на свідомості, а не на страху.

Дітям молодшого шкільного віку властива одна риса, що вимагає до себе особливої уваги з боку психологів і педагогів. Це задирикуватість. Оскільки вона властива більшості підлітків, особливо хлопців, незалежно від національності, підсоння і т. ін., можна з певністю сказати, що в основі її лежить інстинкт боротьби, який є одною з форм інстинкту самоохорони. На основі останнього, як відомо, розвиваються і виникають емоції гніву і страху. Емоція гніву має місце і в боротьбі. При справжній боротьбі вона часто набуває характеру афекту, що потьмарює свідомість людини і робить її подібною до звіря. Але боротьба часто має характер гри, або спорту. Таку саме форму вона здебільшого має у підлітків. Як всяка гра, вона супроводжується почуттям приємности від напруження енергії, відчуття своїх сил. Особливо ці почуття посилюються при перемозі над супротивником.

Отже, такі форми боротьби, коли вони не переходять певних меж, сприяють розвиткові волі дитини, зміцнюють у неї свідомість своїх сил, розвивають енергію. Коли ж у школяра задирикуватість переходить в навичку і стає основною формою його поведінки, вона спустошує душу, заважає розвиткові інтелектуальних сил і сприяє виробленню антисоціальних навичок.

Період у розвиткові дитини від 12 — 13 до 15 — 16 звичайно звуть переходовим, або критичним. Дехто називає його періодом підлітків. Коли роки від 7 — 8 до 12 років можна з психологічного боку назвати періодом об'єктивних зацікавлень, то роки від 12 — 13 до 15 — 16 можна назвати періодом суб'єктивних зацікавлень. Така характеристика підлітка ніби наближує його до егоцентрика дошкільника. Насправді ж між ними є велика різниця. Егоцентризм дошкільника пояснюється його емоційністю і слабкістю логічного, зокрема критичного мислення. У підлітка логічне мислення досягає значного розвитку. Крім того, в нього більш-менш чітко виявляється здатність до самоаналізи. Дехто з психологів зв'язує її з тими фізіологічними процесами, що відбуваються в організмі в перехідний період. Ця самоаналіза ставить перед підлітком проблему «я» і «не я». Він починає чіткіше, ніж дитина молодшого шкільного віку, усвідомлювати себе як особистість, протиставляючи себе об'єктивному світу і перш за все дорослим. Звідси, як показано вище, — негативізм підлітка, критичне ставлення до старших; звідси ж і своєрідний романтизм і нахил до мрійливости. Підліток не задовольняється щоденним звичайним життям. Він рветься до чогось незвичного, героїчного. Такі настрої виливаються в різні форми. Це передусім мрії. Деякі підлітки здібні мріяти годинами, уявляючи себе великими мандрівниками, то хоробрими

вояками, то казковими героями. Іноді ці мрії, особливо в наслідок впливу нездорового оточення і шкідливої літератури, набувають еротичного характеру, що виснажує дитину і послаблює її волю, а іноді навіть призводить до різних сексуальних ненормальностей.

Не задовольняючись звичайним буденним життям, деякі підлітки залишають батьківський дім і тікають у далекі країни, шукаючи там всяких пригод. В початку ХХ ст. багато підлітків тікало до Америки, щоб стати там ковбоями, літати на коні, стріляти з пістоля, нападати на потяги і т. ін.

Такими настроями підлітків пояснюється їх зацікавлення пригодницькою літературою. В кінці ХІХ і початку ХХ ст. улюбленим письменником підлітків був Жуль Верн. З великою охотою читають вони Кіплінга, Свен Гедіна та інш.

Нарешті, підліткові більш, ніж дітям молодшого шкільного віку, властиві нерівності вдачі: різкі переходи від одного настрою до другого, захоплення людьми й розчарування в них і т. ін.

Все це по-різному може відбитись на розвитку підлітка. Усвідомлення свого «я» і протиставлення його навколишньому світові може стати за основу до вироблення свідомості власної людської гідності, без чого неможливе вироблення міцного характеру.

Романтизм, поривання до надзвичайного і героїчного сприяє поширенню прагнень підлітка і може сприяти розвитку таких рис, як відвага, високі поривання і т. ін.

Але все це можливе при нормальному соціальному оточенні, здорових умовах родинного життя і правильному вихованні.

При відсутності цих умов намагання підлітка відстояти своє «я» може вилитись у хуліганство, брутальність і недисциплінованість, мрійливість – у нездоровий еротизм, а романтизм, нахил до пригодництва може призвести до того, що підліток пристане до якоїсь банди.

Все це робить переходовий вік дуже складним і дуже відповідальним для виховання, про що в нас буде розмова в другій частині нашої книжки.

Переходовий вік кінчається моментом статевого вистигання, після чого починається вік юнацтва. Останній, як з фізичного, так і психічного боку, відзначається порівняно з переходовим періодом більшою гармонійністю і зрівноваженістю. Юнак своїми фізичними і психічними властивостями наближається до дорослої людини.

Але між юнаком і дорослим є, звичайно, і різниця. Вона полягає не тільки в тім, що юнак, особливо молодший, зберігає в собі ще деякі риси підлітка, як лишки романтизму й мрійности, а й у тому, що юнацтво є все ще підготовка до самостійного життя. У переважаючої більшості юнаків вона відбувається цілком свідомо. Найлегше упевнитись у цьому, порівнюючи ставлення до навчання молодших школярів і юнаків. Молодший школяр здебільшого учитьсЯ тому, що підкорюється наказу батьків і вчителя. Але рідко якому школяреві приходить у голову думка, що він може використати набуті в школі знання, коли виросте. Юнак, навпаки, дивиться на навчання як на підготовку до певної діяльності після закінчення школи. Тому юнацтво — це період вибору професії. Він порівняно легко проходить у юнаків з яскраво виявленими здібностями до певного фаху. Це передусім стосується музик і математиків, які іноді виявляють свої фахові здібності ще в молодшому шкільному віці. Значно трудніше відбувається процес вибору фаху в юнаків, що не мають чітко виявлених здібностей до певної спеціальності або мають різноманітні здібності без явної переваги одної з них. Усвідомлюючи, що від вибору фаху й фахової школи залежить в основному весь хід майбутнього життя, такі юнаки часто переживають глибоку внутрішню боротьбу і тяжкі сумніви. Вибираючи для себе той чи інший фах, типовий юнак часто й плянує свою майбутню діяльність. Часто ці пляни мають нереальний характер. У чистих, ідеалістично настроєних юнаків вони бувають грандіозними. Такі юнаки мріють про саможертву, про служіння народові, про боротьбу за правду і т. ін.

Талантовиті юнаки, обдаровані мистецькими здібностями, іноді ще в юнацький період накреслюють проекти своєї майбутньої мистецької роботи. Тому безперечний сенс є у твердженні, що людина в дорослому віці реалізує пляни, накреслені в юнацтві.

Але не слід розуміти так, що юнацтво лише мріє й плянує і нічого не реалізує. Юнацтво виявляє себе в героїчних чинах, до яких часто нездібні бувають дорослі люди, що перебувають у полоні життєвої прози. Такий героїзм юнаки виявляють, напр., в збройній боротьбі в ім'я якоїсь ідеї. Прикладом можуть бути вояки УПА, слава про яких розійшлася по цілому світу.

Юнацтво відзначається також великою чулістю щодо чужих страждань. У часи голоду і всяких епідемій молодь перша йде на допомогу населенню, забуваючи про себе.

В юнацький вік розпочинається й творча робота в галузі мистецтва, а іноді і в галузі науки. В цьому періоді молоді поети пишуть вірші, що відзначаються свіжістю почувань, молоді вчені пишуть дисертації, іноді не позбавлені оригінальності.

Оскільки всяка принципова діяльність базується на певному світогляді, то для юнацтва світоглядіві питання набувають особливого значення.

Можна з певністю сказати, що ніколи філософічні питання не цікавлять так людину, як у період юнацтва. Серед дорослих цими питаннями цікавляться майже виключно фахівці, філософи і богослови. Юнацтво цікавиться ними в своїй масі, причому це не є холодна, чисто інтелектуальна цікавість, що часто трапляється у фахівців. Юнак входить у ці питання всією своєю істотою, ніби відчуваючи, що від такого чи іншого вирішення їх залежить його майбутнє. Тому юнаки дуже часто ведуть довгі дебати на філософічні теми, що рідко трапляється серед дорослих.

Між філософічними і політичними течіями найбільшою симпатією юнацтва користаються найновіші, т. зв. передові течії.

Так, у другій половині XIX і в початку XX ст. молодь, що жила на терені бувшої царської Росії, захоплювалась марксизмом, взагалі матеріалізмом, атеїзмом і соціалізмом. Характерно, що таке захоплення було властиве не тільки студентам університетів і старших класів гімназії, а навіть студентам духовних семінарій. Мало того, саме з духовних шкіл виходили найбільш завзяті матеріялісти, атеїсти і соціалісти.

Після другої світової війни молодь швидко відходить від матеріалізму й атеїзму на бік ідеалізму й релігії. Творяться юнацькі організації на засадах християнської ідеології, на тих же засадах об'єднується молодь різних національностей; під гаслами боротьби за релігію проти матеріалізму й атеїзму відбуваються конгреси молоді. Дуже характерним є те, що в цьому християнському русі активну участь бере молодь, що виховувалась в СРСР і, здавалось би, мусіла була впоїти в себе дух атеїстично-матеріалістичної большевицької ідеології.

Але, якої ідеології не дотримувалась би молодь, в своїх настроях вона залишається ідеалістичною в тому розумінню, що вона завжди прагне до якогось ідеалу.

Ідеалістичний характер у типових юнаків і юначок має й почуття кохання, що відіграє в їх життю таку велику роль. Це те чисте кохання, в якому на задній плян відступають фізіологічні моменти, натомість на перший плян виступають моменти чисто духові, як ідеалізація, захоплення красою, радість духовного єднання. Це — кохання середньовічних лицарів, що в ім'я дами серця бились на турнірах, йшли у хрестові походи, доконували чудеса хоробрости і вмирили з її ім'ям на устах. Це кохання Ромео і Джульєтти, це те піднесене, ідеальне почуття, що його відчував Данте до Беатриче.

Воно є одним із переконливих доказів духовности молоді та її ідеалізму.

Що таке кохання не є маскуванням чисто фізіологічних статевих процесів, які відбуваються в організмі юнака, про це свідчать факти одночасового існування у тієї ж самої особи двох видів кохання: духового й фізіологічного-тваринного. Дуже яскравою ілюстрацією цього твердження можуть бути спогади письменника-марксиста Вересаєва, якому не властиві були тенденції вбачити у людині щось духове.

Будучи ще гімназистом, він закохався у трьох сестер Козеровських. Це було чисте юнацьке кохання. В ньому були піднесена радість і смуток, надія й відчай, віра й сумнів, були мрії, але не було й тіні чогось чисто фізіологічного.

Коли Вересаєв вступив в університет і переїхав до Петербургу, він переживав там шал статевого інстинкту: на вулиці його вабила кожна зустрічна жінка, в мріях йому уявлялись brutальні образи.

Але у нього залишилась чиста любов до сестер Козеровських, про яких він не знав, котру з них більше любить.

В момент його статевого шалу, у всіх його брудних видіннях жодного разу не промайнула постать одної з сестер. Він, як святиню, не опоганив їх жодною брудною думкою.

Всі ці риси юнацького віку: прагнення до всього високого, ідеалістичні настрої, здібність до самопожертви, свідомо орієнтація на майбутнє, цікавість до світоглядних питань, здібність до чистого ідеального кохання — сприяють формуванню позитивних рис волі і характеру, принциповості, здібностей до героїчного чину, до пляновості та ін. Але юнацтву властиві й негативні риси. Це певна незрівноваженість. Хоч ми раніш і відзначили, що в юнацький вік збільшується зрівноваженість вдачі, але це твердження має відносний характер. Юнак є зрівноважений порівняно з підлітком, але недостатньо зрівноважений порівняно з дорослими.

Юнак цікавиться світоглядними питаннями, але ще не має сталого світогляду; він ставить завдання щодо своєї майбутньої діяльності і будує плян її, але ці пляни не мають під собою твердої основи. Крім того, юнакові властива більша емоційність, ніж дорослій людині, і менша здібність володіти своїми емоціями. Взагалі юнацтво — це не визначений стан, а лише процес становлення, хоч і на вищому ступені його. Звідси деяка нестійкість юнака. Він більше, як доросла людина, здібний до самопожертви, до героїчного чину, але менше здібний до послідовної, плянкової дії.

Недостатня стійкість юнака і його вразливість, з одного боку, і великі вимоги до життя, з другого, призводять часто до конфліктів, зривів, а іноді й трагедій. Можливо, що такі зриви й трагедії найчастіше трапляються на ґрунті кохання. Вони відбиті в численних творах красного письменства, як українського, так і чужинецького. З особливою силою і яскравістю таку трагедію юнацтва відбив Гете в особі Вертера з його нещасливим коханням.

А взагалі юнацтво є найзмістовніший період в житті людини: вік краси, високих поривань, чудових мрій. Більшість людей не втримуються на тому високому рівні, на якому вони були в часі свого юнацтва, їх засмоктує проза буденщини. А проте окремі люди до старости зберігають кращі риси юнацтва. Такими були геніяльні поети, як Гете, філософи, як Сократ і Платон, великі вчені, як Галілей. Це щасливі люди. Зате є підстави назвати нещасними тих, хто через умови свого життя ніколи не знали юнацтва і за молодих років стали старими.

Педагогічна діяльність⁶¹

Праця педагога посідає особливе місце серед різних фахів. Вона має в собі деякі елементи праці наукової, бо одним із завдань її є збагачення учнів науковими знаннями і вироблення в них наукового світогляду. Але ще ближче вона стоїть до праці мистецької. Так дивиться на неї, між іншим, відомий німецький учений Вебер. Але це мистецтво особливого роду. Як і всякий мистець, педагог втілює в певні форми свої педагогічні ідеї. Але матеріал, над яким працює педагог і мистець — різний, звідси і різні засоби творчості. Дехто порівнює педагога зі скульптором. Подібно до того, як скульптор бере мармурову брилу і творить з неї статую, що втілює собою образ, створений фантазією митця, так і педагог із дитини, як

⁶¹ «Виховання волі і характеру. Частина перша»/ Лондон, 1952, сс. 87-99

сирого матеріалу, творить певну закінчену особистість відповідно до свого виховного ідеалу. Але при всій зовнішній подібності між скульптором і педагогом, між ними є значна різниця. Скульптор, як архітектор або маляр, мають справу з мертвим пасивним матеріалом. Педагог має справу з дітьми, живими істотами, що являють собою живі індивідуальності зі своєрідними психофізичними особливостями. Відповідно до цих особливостей, кожна дитина по-своєму реагує на кожний захід педагога, і він не може бути байдужим до її реакції.

У зв'язку з цим і відповідальність педагога за свою працю незрівняно більша, ніж відповідальність, прим., скульптора чи маляра. Коли скульптор невдалою працею зіпсує шматок мармуру, то шкода від цього буде невелика і то лише матеріальна: зіпсований шматок мармуру легко можна замінити іншим. А коли педагог покалічить душу дитини, то це вже буде не тільки втрата, а й справжній злочин перед дитиною й суспільством, причому такий злочин, що його важко, а іноді й зовсім неможливо виправити. Але разом з тим нема більш почесної праці, як праця педагога. Виховуючи підростаюче покоління, педагог бере найактивнішу участь у творенні майбутнього свого народу. Особливо великого значення набуває праця педагога в переломові періоди історії народу або цілого людства. Такий саме період переживає людство тепер, коли йде боротьба двох світів. Майбутнє великою мірою залежить від того, що уявляє з себе молоде покоління, як воно буде виховане, бо саме воно буде творити це майбутнє.

Виходячи з такого розуміння педагогічної праці як найвищої і найвідповідальнішої форми мистецтва, зупинимось на аналізі її. Педагогічну діяльність, або виховання молоді, можна визначити, як формування людської особистості. Вихідною точкою й кінцевою метою його є певний виховний ідеал. Звичайно, є багато педагогів, що такого чітко визначеного ідеалу не мають, а працюють з дня на день, виконуючи навчальні програми, і не думають про те, які психічні й фізичні риси виробляються у їх учнів. Але це не справжні педагоги, а ремісники від педагогіки. Справжній педагог неодмінно мусить мати чітко усвідомлений виховний ідеал, який він і реалізує в процесі систематичної, довготривалої праці.

Але цю тезу заперечують прибічники т.з. теорії вільного виховання, як Руссо, а особливо Елен Кей і Лев Толстой.

Вони виходять з твердження, що кожна людина має свої індивідуальні особистості, які мусять вільно розвиватися відповідно до своєї природи. Коли ж педагог наперед ставить собі завдання виховати в учнів певні риси психіки, він робить насильство над дитиною і калічить її.

Фактично така теорія заперечує саму можливість виховання, зводячи його до саморозвитку дитини і ставляючи педагога в ролю стороннього спостерігача.

Крім того, не слід забувати, що не все природне прекрасне, як це твердить Руссо. Людина при народженні, крім добрих і здорових нахилів, одержує багато нахилів нездорових. Це треба сказати не лише про дітей алкоголіків, венериків і т. інш., а й про багатьох дітей, що походять від, здавалося б, здорових батьків. Не слід забувати також і впливу на дитину оточення: родини, знайомих, вулиці і т. інш. Впливи ці можуть бути позитивні й негативні. Отже, до того моменту, поки педагог приступить до виховання дитини, вона вже має більш-менш чітко визначені особисті психофізичні властивості різної вартості. Коли дитині дати повну можливість розвиватись самій, без керівництва з боку педагога, то певно можна сказати, що з неї не вийде повновартісної особистості.

Нарешті, слід зазначити, що взагалі «вільне виховання» є утопія. Дитина занадто слаба істота, щоб вона могла існувати й розвиватись без догляду й опіки старших. Коли педагог відмовляється від керівництва, то його замінять інші, вплив їх буде здебільшого випадковим, а часто й шкідливим.

Цілковитою протилежністю теорії вільного виховання є різні системи авторитарного виховання. В старовинні часи найяскравішим виявом її була система спартанського

виховання, в кінці середньовіччя і початку нових віків — «Домострой» московського протоєрея Сільвестра, в наші часи — система советського виховання. Всі ці системи дають готово чітко сформульований виховний ідеал. Спартанський ідеал — це хоробрий, загартований вояк, беззастережно відданий батьківщині. Советський ідеал — це озброєний знанням й технікою борець за комунізм, покірне зняряддя в руках комуністичної партії в її боротьбі за панування над світом.

При таких системах виховний ідеал дається згори. Педагог має прийняти його в готовому вигляді і відповідно до нього організувати педагогічний процес, не числячись з природними нахилами дитини.

Зрозуміло, що така виховна система виключає всяку творчість педагога у вихідній і найважливішій точці його роботи. Разом з тим вона ігнорує природні властивості й нахили учня, обертаючи його в зняряддя чужої волі.

Отже, ми бачимо, що питання про роль педагога в основному моменті його роботи — у виробі виховного ідеалу — дуже складне і що розв'язання його вимагає великої обережності.

Із того, що ми сказали вище, випливає висновок, що у вихованні не можна цілком покладатися на природні властивості дитини і на природний розвиток її. Педагогічний процес не є лише розвиток, а й формування особистості, виховання під певним керівництвом. Але це керівництво не мусить перетворюватися в насильство над природою дитини.

Вихователь мусить рахуватися з природними індивідуальними властивостями вихованця і реалізувати в ньому виховний ідеал, розвиваючи кращі позитивні риси його вдачі і поступово й обережно поборюючи риси негативні.

Значно складніше питання про те, хто виробляє виховний ідеал. Ми не можемо виправдати тоталітарних систем виховання, при яких виховний ідеал в готовому вигляді дається педагогові згори, бо тоді фактично ліквідується педагогічна творчість і виховання обертається в ремесло. А проте було б невірним і навіть небезпечним, коли б кожний педагог сам на свою відповідальність виробляв виховний ідеал. Це була б анархія в одній з найважливіших ділянок культурного й політичного життя народу, що могла б привести до повного розкладу його. Тому, розв'язуючи питання про роль педагога у виробленні виховного ідеалу, треба, з одного боку, забезпечити інтереси нації, а з другого — не ставити педагога в роль ремісника — виконавця наказів згори.

Розв'язати цю проблему можна приблизно таким способом:

1. Виховний ідеал мусить бути досить широким. Він має визначити лише основні напрямки в формуванні особистості вихованця. Такий ідеал, з одного боку, дає можливість виховувати дитину, не насилуючи її природи, а з другого боку, не закриваючи перед педагогом можливостей творчої праці.

2. Виховний ідеал виробляється за активною участю можливої більшості педагогів як будівників культурного життя свого народу. Формою цієї участі можуть бути різні педагогічні конференції, виступи в органах державного керування, участь у пресі та інш.

Такий спосіб вироблення національного виховного ідеалу позбавить його односторонності й гарантує творчу активність педагогів.

3. За педагогічну роботу мусять братися лише ті, хто поділяє загальний напрямок освітньо-виховної політики свого народу. Ті, хто цього напрямку не поділяє, мусить чесно і отверто боротися за свої педагогічні погляди, а не проводити їх потай від громадської думки.

Всякий виховний ідеал включає в себе елементи загальнолюдські й національні. Щоб не тільки сприймати зовні вже вироблений ідеал зі всіма його елементами, а органічно перетворити його так, щоб він став особистим переконанням, для цього педагог мусить бути широко й глибоко освіченою людиною. Крім знання історії педагогіки, що знайомить з

розвитком педагогічних ідей протягом віків, педагог мусить бути добре обізнаний із філософією, бо кінець-кінцем всі педагогічні системи базуються на певних філософічних і релігійних засадах. А щоб на загальнолюдських чи загальнохристиянських основах збудувати національний виховний ідеал, потрібно добре знати історію, побут і психологію свого народу, розуміти ті завдання, що ставить перед ним історія, і бути переконаним патріотом своєї батьківщини.

Виховний ідеал стає для педагога дороговказом у всій його роботі. Відповідно до нього він формує особистості своїх вихованців зі всіма їх психічними і фізичними властивостями, подібно до того, як мистець, відповідно до створених фантазією образів, формує статуй чи літературні типи. Але, як зазначено вище, матеріалом у творчій діяльності педагога є жива людська особистість. Відношення до неї мусить бути дуже обережним. Формування її з боку педагога мусить бути позбавленим найменшого насильства. Воно полягає в тому, що педагог допомагає вихованцеві в усій повноті розкрити ті кращі риси, що дані йому природою, реалізувати те покликання, що дане йому від Творця.

Щоб виконувати в своїй складній діяльності це завдання, педагог мусить бути добрим психологом. Це в першу чергу означає, що він повинен ґрунтовно знати загальну психологію і психологію дитинства. Але цього мало. Можна знати теоретичну психологію і не розбиратись у психічних властивостях і переживаннях окремої конкретної людини. А якраз саме така здібність, уміння розуміти індивідуальні властивості учнів та їх переживання в першу чергу потрібні педагогові. Теоретичні курси психології дитинства знайомлять лише з загальними рисами психіки дитини і в кращому випадкові з типами дітей. Це все педагог, безперечно, мусить знати. Але, коли його знання обмежується лише тим, коли у нього не будуть розвинуті здібності розуміти кожну дитину зокрема, йому загрожує небезпека шаблонізації педагогічної роботи, що зводить педагога до стану ремісника, який виробляє речі за певними штампами.

Педагогіка нового часу цілком вірно висунула як один з найважливіших принципів освітньо-виховної роботи принцип індивідуалізації, який вимагає в першу чергу уміння розбиратись у психічних властивостях окремих учнів.

А для цього педагогові потрібна тонка спостережливість і інтуїція, себто ті самі риси, що потрібні й кожному мистцеві. Так само, як і мистець, справжній педагог бачить і розуміє не тільки зовнішні вияви поведінки учня, а й те, що заховане в глибині його душі, що не виявляється в перекрученому вигляді.

Розвинута інтуїція потрібна педагогові й у процесі його щоденної роботи. Душа дитини незвичайно складна. Тому педагогові в його щоденній роботі часто трапляються такі випадки, коли йому мало допомагають загальні педагогічні норми й правила. Йому потрібно знати, чим у даний момент живе учень, що він думає й відчуває, куди спрямована його душа. Справжній педагог про все це довідується і то безпомилково по найменших змінах у виразі дитячого обличчя, по рухах, інтонації голоса і т. інш.

В свою чергу, тонка психічно-педагогічна інтуїція можлива лише при тій умові, коли педагог любить свою працю і своїх учнів. Любов — це той магічний ключ, що відмикає двері дитячих душ і дає йому можливість побачити заховані в них таємниці.

Разом з тим любов є той основний рушій, що приводить до дії всі сили педагога і не тільки забезпечує успіх його праці, а й робить її захоплюючою, наповнює його душу високим натхненням, при якому щоденні дрібниці набувають інтересу й перестають бути нудними, а труднощі стають легкими.

З погляду відповідальності, складності й великих труднощів є велика подібність між становищем педагога й батьків, особливо матерів.

Скільки турбот бере на себе мати, доглядаючи дитину, і якими нудними й одноманітними здаються ці турботи сторонній людині. А проте мати не відчуває ні труднощів, ні їх одноманітності. Щодня вона годує дитину, обмиває її, одягає, пестить, а

коли дитина захворіє, мати не відходить від неї, не спить ночей, прислухаючись до кожного її подиху. А зате скільки чистих радощів переживає мати! Перша усмішка дитини, перше гуління її, перші кроки, що їх робить дитина своїми слабкими ніжками, викликають у матері вибухи радості. Їй ніби здається, що це вона сама усміхається, сама вимовляє перші слова, сама робить перші кроки. І тому часто мати разом з дитиною по-дитячому усміхається, разом з нею робить «ладки-ладусі», разом з нею по-дитячому вимовляє слова... І все це для неї стає джерелом високої і чистої радості.

Чому так? А тому, що мати любить дитину; тому, що вона глибоко відчуває свою єдність з нею.

Майже те саме можна сказати і про педагога. Праця його теж складна, важка і сторонній людині може здаватися нудною й одноманітною. Щоденні лекції, пустоти дітей, крик і шум, дитяча неслухняність. Але справжній педагог не відчуває тягару своєї роботи і не вбачає в ній одноманітності. Кожна пустота дитини, кожний випадок неслухняності мають в собі для нього щось своєрідне, примушують його глибше вдуматись у дитячу душу, шукати нових і нових засобів її виховання, збуджують його творчі сили.

А зате скільки радощів має педагог від своєї праці, коли розкриваються дитячі серця, коли дитячі очі з надією й повним довір'ям дивляться на нього; коли ростуть їх розумові сили; коли під його керівництвом все ширше й ширше розсуваються для учня рямці всесвіту.

Разом з учнями справжній педагог радіє, разом з ними він і сумує. І цей сум і радість не обмежуються для педагога лише роками шкільного навчання. Зв'язок його з учнями не переривається й після того, як вони закінчать школу. Він радіє їх успіхам і журиться їхніми невдачами, бо він вклав у них свою душу, вони стали ніби частиною його, як і справжній педагог став частиною душі учнів.

Любов педагога до учнів — міцна й непохитна. Одних він може любити більше, других менше, але ні до кого з них він не може відчувати злоби, а тим більше почуття помсти, як не можуть відчувати таких почувань до своїх дітей батько й мати.

Неслухняність учнів, недобрі вчинки їх, недбальство і лінивість в науці можуть викликати в нього смуток, хвилеве розчарування, жаль до учнів, іноді тимчасовий гнів, але ніколи не викличуть злоби до них, бажання їм зла.

Завдяки цим особливостям справжній педагог, поки він працює, не знає психічної старости. Щоб не відставати від прогресу науки, щоб завжди стояти на рівні їх досягнень і давати учням повноцінні знання, він разом з ними повинен постійно вчитись. Тому справжній педагог є вічний студент у кращому розумінні цього слова. Постійне спілкування з молоддю, духове єднання з нею робить і його душу молодю.

Педагогові, як і справжньому мистцеві, властиві переживання, що в психології мають назву вчування й перевтілення. Мистець, зокрема письменник, працюючи над мистецьким твором, прим., над повістю чи романом, ніби зливається душею з персонажами, утвореними його фантазією, і бодай тимчасово живе їх думками, настроями й почуваннями, ніби перевтілюється в героїв свого твору. Те ж саме можна сказати і про педагога, особливо дошкільника. Як на приклад такого перевтілення, можна вказати на Фребеля⁶².

Вже будучи старим, він від щирого серця грався з малими дітьми, разом з ними переживаючи радощі гри, на якийсь час ніби сам робився дитиною. Його сучасники дивувались, а деякі й сміялись, дивлячись, як старий дід з старим обличчям і довгим волоссям із захопленням співав і вистрибував разом з малими дітьми. Але в цьому одна з причин успіху його педагогічної системи.

Все це робить працю педагога цікавою, а часто й радісною. Тому немало видатних учених і філософів були педагогами. Такими, в першу чергу, були великі грецькі філософи-

⁶² Фрідріх Вільгельм Август Фребель - (21.04.1782 – 21.06.1852) – німецький педагог, теоретик дошкільного виховання, творець поняття «дитячий садок».

ідеалісти: Сократ, Платон і Аристотель. У нові часи такими були Кант, Фіхте, Сковорода, що своїм життям і деякими рисами вдачі дуже нагадує Сократа. Старі й нові часи дали нам зразки справжніх педагогів, що втілювали в собі риси, про які ми писали вище.

Найвидатнішим педагогом старого часу був Сократ, якого дельфійський оракул назвав наймудрішою людиною. Найвидатнішим педагогом нового часу був Песталоцці. Не зупиняючись на детальній характеристиці їх, скажемо бодай коротко про властиву їм основну рису ідеального педагога, — любов до учнів і до педагогічної праці. Більшість наших сучасників знають переважно Сократа як філософа і мало знають про нього як про педагога. А проте в житті його на першому плані стояла педагогічна діяльність, а потім уже філософічна.

Це був педагог, що вчив своїх учнів мудрости. Дуже характерним є те, що Сократ не залишив після себе жодних творів, в наслідок чого ми довідуємося про його філософічні погляди лише з творів його учнів Платона і Ксенофонта. Це свідчить про те, що Сократ головну увагу звертав на своїх учнів, конкретних живих людей, і саме в них намагався збудити дух шукання істини. Відношення між Сократом та його учнями були до вищої міри сердечними. Він ставився до них, як до своїх найближчих друзів, бесіди його з ними були повні найщирішої сердечности. Зі свого боку й учні відповідали йому глибокою й щирою любов'ю. Про це свідчать спогади Ксенофонта і твори Платона, а особливо його «Апологія Сократа». В ній відбиті намагання учнів спасти свого вчителя і описана зворушлива й разом з тим величня сцена прощання його з ними. Вся «Апологія» пройнята духом глибокої любови й пошани до Сократа як до великої, мудрої й мужньої людини.

Але Сократ — раціоналіст. Його любов до педагогічної праці й до своїх учнів занадто розсудлива й позбавлена аромату ніжної емоційности. Інший характер має любов Песталоцці. В ній багато мрійности й глибоких зворушливих емоцій. Ще за молодих років Песталоцці вирішив засновати в Нейгофі заклад, в якому б діти бідних селян, сполучуючи навчання з фізичною працею, одержували найкращу підготовку до самостійного трудового життя. В цей заклад Песталоцці вклав усі кошти і, як людина непрактична, потерпів крах. А проте ця невдача не зламала енергії ентузіаста-педагога. Він на якийсь час віддається писанню педагогічних творів, в яких відбиває свої погляди на виховання дітей.

Але в скорому часі він повертається до практичної педагогічної роботи, сполучуючи її з роботою теоретичною. Тепер вихованцями його стають діти, що стали жертвами війни, втратили батьків і притулок. Закінчив Песталоцці своє довге життя працею в педагогічному інституті, виховуючи майбутніх учителів. Багато на своєму житті терпів Песталоцці всяких невдач матеріальних та моральних, часто його не розуміли навіть найближчі співробітники, — і все ж таки до кінця днів своїх він не залишав своєї роботи, бо від усього серця любив її і вбачав у ній своє покликання.

З любов'ю до педагогічної праці Песталоцці сполучував любов до дітей. Це була найкраща форма батьківської любови. Недарма Песталоцці шукав основ і зразків виховання у вихованні родинному, про що особливо свідчить його праця «Як Гертруда вчить своїх дітей».

Любов між батьками й дітьми, на думку Песталоцці, — це основа всяких чеснот, а значить, і основа здорового, християнського виховання.

Глибокою, суто батьківською любов'ю були пройняті й відношення Песталоцці до дітей. Він мав повне право сказати: «моя рука лежала в їх руках, їх очі дивилися в мої очі, їх горе було моїм горем, їх радощі були моїми радощами». Це було інтимне, глибоке єднання душ дітей і педагога.

Оглядаючи педагогічну діяльність таких педагогів, як Сократ, Платон, Ян Амос Коменський, Песталоцці, Фребель, Сковорода, Ушинський, ми приходим до висновку, що це не тільки найвища форма мистецтва, а й джерело найвищого морального задоволення. Такі педагоги заслуговують на всяку пошану, як від сучасників, так і від нащадків, бо вони більше,

як хто інший з діячів культури, рухають людство вперед в напрямку наближення його до Істини, Добра й Краси.

Інший характер і інший вплив на формування психічних рис педагога має педагогічна діяльність, коли вона перестає бути мистецтвом, а стає ремеслом.

Це буває тоді, коли педагог не має виробленого ідеалу, не прагне свідомо до реалізації його, а дивиться на свою працю, як на службу, що забезпечує йому існування. Тому його праця в кращому випадкові полягає у виконанні визначених згори обов'язків. Він може навіть ретельно виконувати їх, але мотиви його діяльності не лежать у самій праці, а в чомусь сторонньому: в бажанні підтримати свою репутацію, як сумлінного робітника, в міркуваннях матеріального характеру і т. інш. Такому педагогові чужа щира любов до педагогічної праці, а тим більше до дітей. Зрозуміло, що в таких умовах праця педагога буває позбавлена всяких елементів творчості і стає для нього самого нецікавою, а часто й нудною. Як заведений апарат, приходить такий педагог у призначені години в школу, відчитує за програмою свої лекції, не вкладаючи в них душі, а передаючи лише зміст шкільних підручників. І так працює педагог з року в рік, в наслідок чого він сам перетворюється в якийсь автомат, позбавлений живої душі. Як правило, учні не люблять такого педагога, бо й він не любить їх. Мало того, вони часто ображають його, дають йому всякі прізвища, помічають найменші хиби його, складають про нього всякі анекдоти, порушують на його лекціях дисципліну, а іноді й навмисно дратують його, або роблять йому всякі пакости: вимащують кредою спинку стільця, на якому він сидить, обливають чорнилом лавку, на яку він опирається, кладуть у кишені його плаща образливі записки, а іноді й щось гірше і т. д. Все це загострює відношення між учнями і педагогами. Утворюються два ворожих табори, що вічно воюють між собою: табір учнів і чиновників-педагогів. Кожен з цих таборів не хе́тує всякими засобами боротьби. Педагоги мстяться на учнях, ставлячи їм низькі оцінки, учні дратують педагогів всякими вихватками, роблять їм всякі пакости. Такі відношення між педагогами і учнями особливо траплялись в дореволюційних російських гімназіях.

У таких умовах вироблялися два близьких один до одного типи педагогів: тип чиновника-автомата і тип педагога, злісного і мстивого садиста. Перший тип яскраво відбитий в оповіданні Чехова «Человек в футляре» — це смішна і жалюгідна фігура. Він дуже ретельний у виконанні своїх педагогічних обов'язків, але в його діяльності зовсім відсутня його власна особистість; він ретельно і пунктуально слідує за програмами, виконує накази начальства, намагаючись ні на крок не відступити від них. Програми, накази й правила стали для нього футляром, в який владена вся його особа. Такий же він і в своєму особистому житті. Воно нудне й одноманітне. Всього він боїться, на кожному кроці намагається застерегти себе від будь-якої несподіванки. Навіть у ясну літню погоду він виходить з дому з парасолею і в галошах.

Ще тяжче вражіння справляє герой Романа Сологуба «Мелкій бес» Передонов. Це справжній психопат-садист. Він увесь час тільки мріє про те, щоб найбільше зла і неприємностей зробити своїм учням. І коли це йому вдається, він відчуває велику насолоду.

Так найвище мистецтво, що може стати за джерело всяких радощів, обертається в свою протилежність.

Психологія вояка⁶³

Війна — найжахливіше явище в житті людства, вона несе з собою найчисленніші людські жертви, страшну руйнацію здобутків культури. І тому в минулому і сучасному громадські діячі, учені й філософи задумувались над тим, як унеможливити війну в міжнародніх відношеннях. Над цим задумався і славетний німецький філософ Кант, про що

⁶³ «Виховання волі і характеру. Частина перша»/ Лондон, 1952, сс. 100-138

свідчить його «Проект вічного миру». Задумувався і великий російський письменник Л. Толстой. А проте війни існують і набирають все жадливішого й жадливішого характеру. Здавалося б, що війна й військова служба повинні були б розвивати в людини лише найгірші риси вдачі: жорстокість, злобу, розбещеність, аморальність. Але це не так. По-перше, слід пам'ятати, що є різні війни в залежності від того, яка їх мета. В основному їх можна поділити на агресивні, або нападницькі, і захисні, оборонні. Перші полягають в кровавому насильстві якогось народу-напасника над іншими народами. Напасник силою зброї намагається захопити чужі території, пограбувати інші народи, обернути їх на своїх рабів або на предмет своєї експлуатації.

Прототипом таких воєн можна назвати напади примітивних, диких племен на своїх сусідів з метою грабунку і захоплення полонених, спочатку жінок, а потім і чоловіків, з метою обертання їх на рабів. Тепер такі війни, коли вони ведуться з метою поширити територію держави, звуться імперіялістичними.

Оборонні війни мають на меті захистити себе від напасника, відстояти свою територію і права. Коли бореться за свої права і свою територію якийсь поневолений нарід, то такі війни звуться визвольними.

Причиною воєн завжди бувають народи-агресори, навіть у тих випадках, коли не вони починають війну, як це буває часто у визвольних війнах. Тому з повним правом можна сказати: поки існує в міжнародних відношеннях агресія, доки народи та їх уряди не навчаться поважати чужих прав, доти існуватимуть і війни. Повстає питання: чи, засуджуючи війни агресивні, слід також засуджувати й війни оборонні? Питання це не теоретичне й не вигадане. Виходячи з невірного розуміння євангельського вчення, дехто засуджує всякі війни взагалі, і в тому числі оборонні. Такої думки, між іншими, дотримувався Лев Толстой. Вузько розуміючи слова Христа «не протився злу», він закликає людство до повного непротивенства, радить скасувати військо, поліцію, суди, податки і т. інш. Але припинити війни і скасувати військо можна лише при згоді на це всіх народів, у першу чергу – народів-агресорів. Коли б на цей шлях стали лише окремі народи, а особливо, коли б від боротьби відмовлялись народи поневолені, то в світі запанували б нечувані ще неправди, насильство і жорстокість. Уявім собі, що поневолені народи СРСР зовсім примирились зі своїм рабським станом, а інші народи, як англійці, американці, французи не робили б жодного опору большевикам. Чи не обернувся б тоді цілий світ у большевицький концентраційний табір, ще жадливіший, ніж ті табори, що існують тепер у СРСР?

Поки існують у світі зло, неправда й насильство, доти існуватимуть війни, військо, поліція й суди.

Захист правди і боротьба зі злом не суперечить духові християнства. Сам Христос вигнав бичем торгуючих із храму, щоб вони не обертали дому молитви на дім торгівлі. Серед християнських святих є багато бувших вояків і між ними св. Юрій Переможець, патрон України.

Церква засуджує лише напасників, що озброєною рукою несуть у світ насильство й поневолення. Навпаки, вона морально підносить тих, хто жертвенно бореться з насильством і неправдою. В Євангелії сказано: «Більшої любові немає, як хто душу свою положить за друзів своїх».

Особливе місце серед воєн мають війни релігійні. Вони теж можуть мати агресивний характер в залежності від того, чи даний нарід намагається нав'язати свою релігію іншому народові, чи він захищає свою віру від напасників.

Але який би характер не мала релігійна війна, вона, як правило, супроводиться великим піднесенням духа воюючих, що часто набуває характеру фанатизму. Ні в яких війнах не виявляється так жертвенність, як у війнах релігійних. Смерть за віру на полі бою не тільки не страшить бійців, а для багатьох із них є бажаною. Тому так фанатично настроєна армія виявляє чудеса хоробрости. Такими війнами були хрестові походи, а особливо війни часів

реформації. До них можна також зачислити і війни, що їх вів український нарід в XVI-XVII ст., в яких релігійні мотиви органічно зв'язувались із мотивом патріотичним.

Як релігійний фанатизм може сприяти перемогам армії, про це з особливою переконливістю свідчать мусульманські війни в перші століття існування ісламу. Жили собі в пустелях Арабії напівдикі нез'єднані племена, що не являли собою жодної військової потуги. Але з'явився Магомет, приніс їм релігію, що з'єднала їх, запалив їх релігійний фанатизм, і сталося чудо. Об'єднані араби кинулись в ім'я Аллаха і пророка його Магомета завойовувати інші народи. Швидко вони захопили передню Азію, перейшли і підкорили собі північну Африку, а потім перекинулись на континент Європи і підкорили собі Іспанію. І цей потужний рух мусульман зупинився тільки тоді, коли підупав у них релігійний фанатизм, і вони почали використовувати наслідки своїх великих перемог.

Отже, безперечно, що характер війни, її мета не може не відбитися на психіці вояка. Одні мотиви і настрої панують у вояка, що нападає на сусідні народи з метою грабунку, й зовсім інші мотиви у вояка, що захищає свою Батьківщину або бореться за визволення її.

Крім того, велику роль у психології вояка мають національні властивості воюючих народів. Завойовницькі війни вели в середні віки, між іншим, монголи і нормани. Але між вояками тих і других при деяких спільних рисах була і величезна різниця.

Національні риси народу складаються під значним впливом природи і занять населення. Особливо велике значення має переважаючий тип занять у доісторичні часи. Вони тяглися тисячоліттями й залишили у психіці народів дуже глибокі й міцнотривалі сліди. Заняття доісторичної людини можна звести до трьох типів: ловецтво, скотарство, хліборобство. Кожне з цих занять виробляло у людини певні психічні риси взагалі й риси вояка зокрема.

Скотарі і зокрема ті, що живуть на великих рівнинах, пересуваються й нападають великими масами. Як і ловці, вони переважно мають справу з тваринами. Але це тварини-травоїди, а не хижаки. З ними людина не вступає в боротьбу, а лише різними способами використовує їх. Такі умови життя й праці сприяли виробленню таких психічних рис скотарів. У них порівняно слабо розвинуті свідомість і почуття особистої гідності. Вони звикли беззастережно коритись волі ватажка. Крім того, вони легко піддаються масовому гіпнозу. В цьому деяка подібність між скотарями і стадом. Іноді у биків і корів під впливом пролитої на їх очах крові виникає шал великої ярости, що швидко охоплює ціле стадо. Тоді ці спокійні з природи тварини стають страшними. Ніби збожеволівши, вони мчать у безвість і нищать всяку живу істоту, що трапляється їм на шляху. Так само отара може бути охоплена панічним страхом, що примушує її наосліп тікати від дійсної або позірної небезпеки.

Подібні до цього явища властиві й скотарям, особливо на війні. В масовому нападі, охоплені стадною люттю, вони наосліп, як сарана, лавою пруться на ворога. Але, коли ворог зломить їх і почне переслідувати, їх охоплює панічний масовий страх, і вони тікають - у безвість. Крім того, скотарям властива жорстокість, позбавлена будь-яких елементів лицарства. Харчуючись переважно м'ясом тварин, скотар звекає до пролиття крові: його не зворушують муки тварин, їх крик, хрипіння й агонія, вони тільки підсилюють його жорсткість. Тим більше скотареві чуже почуття пошани до тварини, бо вона не робить йому гідного опору, не вступає з ним в боротьбу.

Винятком з цього може бути хіба кінь. Скотар-вершник ніби зростається з ним і часто бачить у ньому свого вірного товариша. Жорстокість до безсловесної тварини номад (кочівник) переносить і на людину, особливо слабу й беззахисну.

Гуго Гросс в своїй праці «Форми господарства і форми одруження» відзначає велику жорстокість сучасних бедуїнів, особливо до жінок.

М'якшу вдачу мають скотарі, що невеликими групами жили в горах і не пересувалися масами на великих просторах. Такими, напр., були деякі старо-грецькі племена. Але й вони не були позбавлені жорстокости. Слід, напр., пригадати людожера Поліфема із «Одіссея»

Гомера або навіть самого Одиссея, що без найменшого жалю повішав своїх невільниць тільки за те, що вони прислужували женихам Пенелопи.

Мисливець в дечому подібний до скотаря, а де в чому дуже відрізняється від нього. Він також харчується переважно м'ясом тварин і звик до пролиття крові. Звідси жорстокість і у відношеннях до людини. Але ця жорстокість інша, ніж у скотаря. Мисливець убиває не тільки птахів і мирних травоядів, а й хижаків і таких небезпечних травоядів, як тури й бізони. З останніми йому часто доводиться вступати в боротьбу, яка не завжди кінчається перемогою людини. Тому мисливець звик ставитись до таких тварин зі своєю пошаною. Під час полювання він ніби з ними стає на герць. Звідси — лицарськість типового мисливця. Недарма до останнього часу мисливство багатьма трактується, як шляхетне заняття.

Крім того, мисливцеві більш, ніж скотареві, властиві свідомість і почуття власної гідності. Мисливець часто йде на полювання один і тому він звикає покладатися на себе. Навіть у тих випадках, коли мисливці полюють великим гуртом — а це буває при полюванні на хижаків або на великих небезпечних травоядів, — кожному з них доводиться більше покладатися на себе, ніж скотареві при перегонах отари з місця на місце. Облава на звіря переводиться звичайно в той спосіб, що окремі мисливці стають або рухаються на певному віддаленні один від одного. Він навіть часто не бачить ватажка, що керує полюванням, і тому ініціатива його не цілком обмежена. Звідси — певна незалежність мисливця, що може з'єднуватись з пошаною до вождя й дисциплінованістю.

А взагалі, як скотарі, так і мисливці ще в старовинні часи відзначались войовничістю і нахилом до грабунку. Такими, напр., були монголи і нормани. Останні в значній своїй частині жили тим, що нападали на мешканців європейського континенту й грабували їх. Дуже охоче вони ставали як вояки на службу різних європейських володарів, особливо на службу Візантійського імператора. Інакше кажучи, головним джерелом їх існування була війна.

Зовсім інші риси виховувало в доісторичної людини хліборобство. Хлібороб переважно харчується рослинною їжею, він рідко проливає кров, і це сприяє виробленню в нього мирної, а іноді навіть і лагідної вдачі. Цьому також сприяє і матріярхат як переважаюча форма родинного життя доісторичних хліборобів. Жінка, що стояла на чолі родини, злагіднювала відношення між членами її і вносила в життя її елементи естетизму, що завжди підносить психічні переживання людини, посилюючи в них елементи духовости.

Крім того, хліборобство сприяло розвитку у доісторичної людини свідомости власної гідності. У своїй праці він навіть більше, ніж мисливець, звик покладатись на самого себе. Наслідки хліборобської праці залежать виключно від працьовитости й передбачливости самого хлібороба. Наказ і керівництво згори тут мали порівняно невелике значення. Так само в хліборобстві незначне місце мала спільна праця. А це сприяло розвитку у хлібороба індивідуалізму.

Навіть у війні хлібороб часто змушений був покладатись на себе більше, ніж мисливець, а особливо скотар, що завжди жив у гурті. А взагалі, хліборобові значно менше властива войовничість, ніж мисливцям і скотарям. Земля прив'язує до себе хлібороба. Він хіба може прагнути до того, щоб поширити площу своїх володінь за рахунок сусідньої території. Але в доісторичні часи було стільки вільних просторів, що й таке бажання рідко коли могло з'являтися у хлібороба. Та коли б воно і з'явилося, то це наскільки не сприяло б розвитку войовничости хлібороба. Війна була ненависною для нього, бо вона порушувала його працю, несла за собою руйнацію його господарства, загрожувала його життю.

А проте не слід все це розуміти так, що типовому хліборобові не властиві мужність і хоробрість. Навпаки, він може з великою мужністю боротись за свою землю й родину. Крім того, хлібороб менше піддається масовому гіпнозові, ніж скотар. Тому на війні він менше виявляє того шалу люті, який властивий скотарям; менше він піддається і масовій паніці. А все це робить з хлібороба доброго, стійкого вояка. Про це свідчить вся всесвітня історія взагалі й історія України зокрема. В початках існування нашої держави у складі українського

війська було багато варягів, а ще більше було наших предків слов'ян, і вони були не менш хоробрими вояками, ніж варяги. В середні віки українські козаки своєю хоробрістю здобули собі велику славу в цілій Європі. В дореволюційному царському війську кращими частинами були ті, що складались з українців. Багато наших земляків входило в склад гвардії, а кубанці вславилися не тільки своїм високим ростом і міцною будовою, а й великою хоробрістю і здібністю орієнтації в умовах війни. З цього погляду особливо заслуговують на увагу кубанські пластуни.

Національні властивості народів кладуть свій відбиток і на сучасні армії. Щоб переконатися в цьому, слід, між іншим, порівняти поведінку в останній війні німецьких і мадярських вояків, що воювали як спільники і підлягали спільному верховному командуванню. Німецькі вояки (маю на увазі Вермахт) поводитись на окупованих територіях і діяли дуже організовано. Під час наступу на большевиків вражала пляновість і організованість у рухові німецького війська. Створювалось враження, що це не війна, а добре пляновані і вдало реалізовані маневри. Жодного хапання, квапливості й хвилювання. Пляновий і організований характер мала й жорстокість німців. На теренах, де діяли повстанці, німці часто заганяли наших людей, старих, малих дітей, жінок в stodoli і живцем палили їх. Але це робилось теж пляново і організовано з метою найбільше налякати населення.

Німці нещадно грабували Україну: вивозили збіжжя, тварин, бібліотеки, музеї, навіть полтавський чорнозем. Але й це робилось пляново і організовано. Особливо ж вражала організованість німців під час евакуації України. Перш за все — жодної паніки. Так само, як і при наступі, повна обдуманість і спокій у рухах. Пляново й організовано відступало військо, пляново вивозилось своє і чуже майно, пляново відбувалась евакуація місцевого населення. Мало того, відступаючі німецькі вояки часто допомагали втікачам, без всякої формалістики брали їх на потяги або на вантажні авта, часто навіть годували їх.

Зовсім іншою була поведінка мадяр, особливо у відношенні до місцевого населення. Поодинокі або невеликими групами вони ходили по хатах і грабували мешканців, поводитись себе брутально й жорстоко, дозволяли собі насильство над жінками.

Як видно, європейська культура протягом століть не могла злагодити в мадяр монгольських рис.

Крім того, на психічні властивості вояка великий вплив мають структура армії, її традиції, військовий устав, характер дисципліни і т. інш. Але всі ці чинники мають похідний характер. Вони залежать від національних властивостей народу, його історії та рівня культурного розвитку.

Зупинімось, зокрема, на ролі військової дисципліни. Без неї фактично не може існувати жодне військо, навіть нерегулярне. Війна вимагає злагодженої дії мас, а це можливо лише тоді, коли кожен вояк, кожна військова частина кориться наказам командування й виконує їх; коли вояки відчувають відповідальність перед своїм командиром й керуються в своїй поведінці певними виробленими й санкціонованими згори правилами.

Коли ж у війську занепадає дисципліна, військо розкладається й перетворюється в буйну неорганізовану масу, що здібна лише бешкетувати, грабувати, але не здібна воювати.

Така розкладена маса озброєних людей легко може стати знаряддям у руках всяких злочинців і авантюристів, які можуть використати її на шкоду народові. Яскравою ілюстрацією до цього може бути царська російська армія, що в 1917 році від військових невдач і большевицької агітації зовсім розклаталась, перебила своїх командирів і стала знаряддям в руках порівняно невеликої купи большевиків.

Звичайно відрізняють дві форми військової дисципліни: свідому і механічну. Тут безперечна подібність між школою і військом.

Суть механічної дисципліни полягає в тому, що вояк кориться наказам і правилам, даним згори, і виконує їх, не міркуючи над тим, наскільки вони розумні й доцільні. Єдиний

мотив для цього — наказ начальства. Раз начальство приказало — солдат мусить виконати наказ. Така дисципліна тримається на двох засадах: субординації і страху.

В армії, що дотримується такої дисципліни, існує велика різниця в становищі військовиків у залежності від їх рангів. Від нижчих чинів військові установи вимагають точного виконання правил про те, як поводити себе в присутності начальника, як розмовляти з ним, як вітатися і т. інш. За невиконання цих правил вояків карають, іноді карають дуже жорстоко.

Так само карають вояків за невиконання наказів, за невправність у військовому навчанні і муштрі. Іноді вояків віддають за це під суд. А військовий суд далеко суворіший від цивільного.

Щоб виховати вояків у такій дисципліні, потрібний вишкіл. Він також має виключно механічний характер. Солдати заучували військовий устав і правила напам'ять, механічно, без всякого пояснення, а тим більше без розумного обґрунтування їх.

Така дисципліна скерована на те, щоб виховати з вояка автомат, що був би знаряддям у руках командира і без усяких роздумувань і вагань ішов туди, куди його посилає начальство. Типовим прикладом такої дисципліни може бути російська царська армія, особливо за часи царювання Миколи 1-го. Тоді не тільки муштрували солдатів до безтями, а й жорстоко катували їх за найменші недотягнення у військових вправах. Дуже поширене було, як кара, проганяння «винних» через «строй», що часто кінчалося смертю нещасних вояків.

Механічна дисципліна застосовувалась і в німецькій армії, хоч і не в таких безглузких формах, як в російській.

Свідома військова дисципліна, як показує сама назва її, спирається на свідомість вояків. Вона скерована на те, щоб виховати людей, які знають, за що вони борються, за що мають жертвувати своїм життям. Тому в арміях з такою дисципліною у підготовці вояків значне місце посідає патріотичне, а іноді моральне й релігійне виховання. Вояків знайомлять з минулим батьківщини, з'ясовують їм завдання, що стоять перед нею, іноді, щоб викликати ненависть до ворога, з'ясовують, якою небезпекою загрожує він батьківщині і т. інш.

Коли всилують воякам думку, що у війську мусить бути суворий лад, то подають і розумні підстави до цього. Так само з'ясовують та обґрунтовують ті правила, що їм має підлягати вояк за час своєї служби й на війні.

У військових уставах, між іншим, зазначається, як мають поводитись вояки в окупованих місцевостях. При застосуванні свідомої дисципліни воякам не тільки подають правила поведінки в таких випадках, а й з'ясовують ці правила, виходячи з інтересів батьківщини, а іноді із засад моралі.

Взагалі при свідомій дисципліні морально-релігійне виховання часто сполучується з вихованням військово-політичним. Свідома військова дисципліна не виключає субординації у відношеннях між вояками різних рангів. Але вона спирається на розумні засади. Вояк кориться наказам командира і виявляє пошану до нього тому, що знає, яку вагу має командний склад. З другого боку, при свідомій дисципліні командири дбають про те, щоб своїми особистими властивостями й своєю поведінкою здобути авторитет у вояків. Крім того, командир, вимагаючи від вояків точного виконання своїх наказів і дотримування уставу під час військового навчання або в бою, може просто, як старший товариш, тримати себе з вояками поза строєм.

Прикладом свідомої дисципліни може бути японська армія. В ній панує дух високого патріотизму, заснованого на релігійних засадах, зокрема на своєрідному, мало доступному для розуміння європейців культі мікадо⁶⁴. Під час військового навчання і в бою командири

⁶⁴ Культ мікадо — культ монарха, якого в Японії часто називали словами, що асоціювалися з його резиденцією: *мікадо* — «ворота»

вимагають від вояків повної субординації й точного виконання своїх наказів. Поза тим вони просто по-товариськи поведуться з вояками.

Свідома дисципліна цілком виправдала себе у війнах Японії з іншими народами. Особливо це треба сказати про російсько-японську війну. Маленька Японія, до того ще не дуже багата на природні багатства, легко розбила велику Росію з її численним населенням і невичерпними природними багатствами. Один з найбільших російських політиків і державних мужів царської Росії граф Вітте перемогу японців пояснював тим, що вони були більше релігійними, ніж росіяни, у яких під впливом російської церковної політики і таких діячів, як обер-прокурор синоду Победоносцев, релігія занепала.

Погоджуючись з думками графа Вітте, маємо додати, що в перемозі японців над росіянами велику роль відіграла й свідома дисципліна, заснована на основах релігії й патріотизму.

Крім того, під час війни і після закінчення її японці виявили себе в дуже вигідному для них світлі й у відношенні до полонених. Вони не тільки не знущалися з них, не обтяжували непосильними роботами, не морили голодом, а поставились до них з повною гуманністю, а хворих оточили великим піклуванням. Тому полонені після повернення на батьківщину зберегли про японців найкращі спогади. Можна думати, що причина такого ставлення до полонених пояснюється не тільки і не стільки гуманністю японців, скільки міркуванням про те, що слід всіма засобами здобувати симпатії чужинців і не озброювати їх проти себе. Можливо, що такі настанови були дані згори й дисциплінованим японським воякам.

А взагалі японська армія — одна з найбільш хоробрих і організованих армій світу.

Крім національних властивостей народу й умов військового виховання, включаючи сюди дисципліну, військовий устав і вишкіл, велике значення в формуванні психіки вояка має рівень культури народу. При всіх спільних рисах є велика різниця між психікою і поведінкою римських вояків часів Юлія Цезаря і сучасного німецького вояка. Нарешті, велике значення має сама воєнна техніка. Одних рис психічних вимагала війна, коли вояки зі зброєю в руках стояли один проти одного, коли терен бою обмежувався двома-трьома квадратними кілометрами. Інших рис вимагає сучасна війна, коли вояк здебільше не бачить ворога, коли вирішальну роль в бою має не шабля, спис або меч, а далекобійна гармата, панцирники й літаки, що за якоїсь півгодини бомбами можуть знищити велике місто. Тут від вояка, крім особистої хоробрости й дисциплінованости, вимагається володіння складною військовою технікою, спостережливість, уміння орієнтуватися в місцевості та інших умовах бою.

Маючи все це на увазі, зупинимось на тих основних рисах, що їх мусить мати вояк, щоб з честю виконати свої обов'язки перед народом.

Основною чеснотою, як за старих часів, так і тепер залишається хоробрість.

Визначення цієї чесноти дав ще Аристотель. Воно залишається в силі до останнього часу, хоч і має більш формальний характер.

Аристотель визначає хоробрість, або мужність, як середину між одчайдушністю і боягузством.

Боягуз і одчайдушний, при всій протилежності їх в настроях і в поведінці, мають ту спільну рису, що вони перебувають у полоні афектів. Перший перебуває в полоні страху, другий — у полоні гніву, честоловства або під впливом масового гіпнозу. Але обидва вони діють напівсвідомо, не обмірковуючи своїх дій, піддаючись голосу сліпих інстинктів. Поведінка того й другого має в собі багато тваринних елементів.

Хоробрість і мужність — це чисто людські риси. Це, як вірно зазначив ще Платон, — є чеснота волі, що властива лише людині. Тварині властиві лише рефлекси, імпульси й інстинкти, і тому їй не може бути властива хоробрість. Коли ми називаємо хоробрими лева або орла, то це тільки образний вираз, своєрідний антропоморфізм.

Як зазначено в початку нашої праці, волевий процес завжди має характер свідомої, цілеспрямованої дії; інакше кажучи, волевий процес завжди є мотивована дія.

Хоробра людина не губить голови й володіє своїми афектами. Вона тримає у своїй свідомості поставлену перед нею мету і добирає відповідні засоби до досягнення її. Хоробрий вояк жертвує своїм життям, коли це потрібно і коли нема можливості уникнути смерті; але він не буде наосліп пертись на багнет або підставляти голову під кулю; він не буде без потреби ризикувати своїм життям. Але в той же час він не буде ховатись за кущами або товаришами, коли треба йти в бій, а особливо, коли треба подати приклад іншим воякам і цим піднести їх бойовий дух.

Інакше кажучи, хоробрій людині властиве панування над своїми інстинктами й афектами. Але ми не хочемо цим сказати, що в такої людини не мають жодної ролі афекти чи емоції. Людина зі зниженою емоційністю, що живе лише холодними розрахунками, також не може бути хороброю. Хоробрий той, хто панує над своїми афектами і спрямовує їх у певному напрямку.

Оскільки ми визначили хоробрість у першу чергу як властивість волі, себто здібности діяти цілеспрямовано за певними мотивами, то у нас виникає питання, які мотиви хоробрости вояка, або інакше, з яких мотивів вояк ризикує своїм життям. Мотиви ці можуть бути різні, але їх можна поділити на мотиви нижчого і вищого порядку, альтруїстичні й егоїстичні. Є підстави думати, що у війнах первісних людей переважали мотиви другої категорії. Первісні люди нападали на інші племена з метою грабунку або з почуття помсти.

З тих мотивів діяв і кожний окремий вояк. Але можна припустити, що вже у війнах примітивної людини до цього мотиву ще приєднувався мотив вояцької честі. Цей мотив міг ще діяти тому, що від того, як себе виявила людина під час війни, залежало її становище в суспільстві.

Ці два мотиви: прагнення до здобичі й військової слави залишаються в доісторичної людини й далі.

Доказом цього можуть бути славетні поеми Гомера «Іліяда» і «Одіссея», особливо перша з них.

Причиною походу греків на Трою було те, що Парис викрав дружину Менелая. Греки напали на Трою, щоб помститись за цей вчинок, але ними, крім того, керувало ще бажання захопити здобич: зброю, дорогоцінності, полонянок. Про це з особливою переконливістю свідчить епізод сварки найвидатніших героїв грецьких, Ахіла й Агамемнона. Сварка виникла через те, що при розподілі між вояками здобичі Агамемнон відібрав у Ахіла Бризеїду. Ахіл так образився, що перестав брати участь у боях з троянцями і повернувся до бою лише тоді, коли Гектор убив Ахілового друга Патрокла. Бажання якомога більше захопити здобичі керувало й іншими грецькими героями, на ґрунті чого між ними, як і між Ахілом і Агамемноном, виникли сварки. Так велика сварка виникла між Одіссеєм і Аяксом із-за зброї вбитого в бою Ахіла.

Другий мотив хоробрости грецьких героїв — це вояцька честь і слава. Особливо він виступає у Ахіла. Він, як син богині Фетіди, знає, що долею призначено йому загинути під Троєю, і все ж таки з великим завзяттям іде в бій. Керує ним не тільки помста, бо після перемоги над Гектором він міг би повернутися на батьківщину, але цього не дозволила йому зробити свідомість вояцької честі. Таку свідомість підтримувала і суспільна думка. Слава про героїв широко розходилася між народами. Про їх героїчні вчинки рапсоди складали пісні й співали їх на бенкетах і сходинах народніх.

Але в доісторичні часи існував ще один мотив хоробрости, — це почуття єдності зі своїм племенем. Таке почуття особливо гостро мусіло виявлятися під час нападу якогось ворожого племені. Первісна людина, захищаючи себе, захищала в той же час і близьких до неї людей: жінку, дітей, старих, захищала спільне майно. До цього ще приєднувалось почуття

товариськості, симпатії і дружби до товаришів по зброї. Цей мотив яскраво виступає між іншим у Ахіла.

Але в доісторичний період цей мотив не піднісся ще на такий рівень, щоб його можна було назвати патріотизмом. Останній виступає з повною чіткістю вже в часи історичні. Тепер споріднені племена об'єднуються в народи і творять більші або менші національні держави, кожна з яких має свої відмінності в житті політичному й релігійному, творить свою національну культуру. Свідомі члени нації дивляться на все це, як на своє рідне, і тому боронять його від напасників.

Добробут, честь і слава батьківщини стають близькими для них. Захищаючи батьківщину, вони готові жертвувати своїм життям. Можливо, що найяскравішим виявом патріотизму під час збройної боротьби у старовинній історії був героїчний чин царя Леоніда і 300 спартанців, що всі, як один, загинули, захищаючи Термопілі перед навалом величезної перської армії.

Отже, цей мотив залишається як основний і надалі. Римські воїни, що підбили під владу Риму майже весь старовинний історичний світ, воювали за могутність і славу батьківщини. Мотив патріотизму діяв і в тих народів, що захищали свою самостійність. Як, наприклад, можна вказати на вперту боротьбу Юдеїв під керівництвом братів Макавеїв.

Християнство поставило ще один високий мотив хоробрості, віру християнську. З іменем Христа боролися воїни і в римській армії, і це врятувало римську імперію від загибелі. Це усвідомив імператор Константин Великий і проголосив християнство державною релігією. Головним мотивом віра Христова була і в часи хрестових походів. З метою визволити Гроб Господній з рук поганців лицарі протягом довгого часу зі всіх країн Європи сунули на Схід і жертвували своїм життям у боях з мусульманами.

Разом з релігійними мотивами в середні віки набуває великої ваги мотив лицарської честі й слави, або свідомості своєї гідності, як воїна.

Є підстави думати, що лицарство має свої коріння в поглядах, звичаях і віруваннях старовинних галів. Страбон і Цезар характеризують їх як людей виняткової хоробрості, в основі якої лежала висока свідомість людської гідності, любов до свободи й віра в безсмертність душі. Про пошану галів до людської гідності свідчить, між іншим, становище в них жінки. Вона користалася у них такою свободою, якої не знали ні Схід, ні Греція, ні Рим. У галів існували союзи воїнів, що звалися братствами. Молоді воїни об'єднувались навколо якогось знатного лицаря, заповідаючи йому свою повну відданість на життя й на смерть, причому вони твердо дотримувались своєї обітниці. Особливо звертало увагу старовинних письменників презирство галів до смерті. Крім того, як свідчать Страбон і Цезар, гали охоче виступали на захист покривджених, допомагали сусіднім племенам і з захопленням захищали праве діло.

Подібні риси мав і середньовічний лицар. Він передусім шанував свою честь і боронив її. А честь ця полягає в першу чергу в дотриманні даного слова й обітниці. Давши слово служити своєму сюзеренові, лицар визнав за ганьбу для себе зламати це слово. Так само лицар визнав за свій обов'язок захищати слабих, покривджених, а також захищати честь «Дами серця».

Щодо своєї особистої честі, то для лицаря вона полягала в хоробрості, фізичній силі й спритності, вмінні володіти зброєю.

Ці особисті якості лицар демонстрував на турнірах, які в той же час були школою, де лицар удосконалювався у володінні зброєю.

За образу честі лицар вимагав сатисфакції, формою якої здебільше був герць. Без цього ображений лицар не уявляв можливим своє далі існування. Такого ж погляду дотримувалося і середньовічне суспільство. Звідси — часті герці, що нерідко кінчались трагічно.

Багато з цього для сучасного суспільства стало незрозумілим, а навіть комічним. Але в основному середньовічне лицарство сприяло піднесенню людської гідності, пошани до своєї й чужої честі. А це своєю чергою сприяло тому, що елементи шляхетності увійшли й у комплекс війни і ушляхетнили її.

Війна стала для кращих вояків ареною бою за славу й честь, в наслідок чого відступили на задній план грабунки і насильство.

Лицарська етика вимагала великодушності до переможеного ворога і мирних мешканців, і це послаблювало жорстокість війни. З цього погляду цікаво порівняти «Іліяду» і лицарські середньовічні романи.

«Іліяда» повна описами грабунків і жорстоких вчинків героїв, не тільки відносно ворожих вояків, а й підлітків і старих, беззахисних людей. Ахіл, перемігши Гектора, прив'язує його тіло до колісниці і чимдужче поганяє коней, а потім кидає труп під ліжку. Ніщо не чіпає гомеровських героїв: ні сльози, ні благання. Єдиним винятком на тім жорстокім фоні є Ахіл, що кінець-кінцем пожалів нещасного Пріама й віддав йому збезчещене тіло вбитого сина.

Цілковиту протилежність «Іліяді» являють собою лицарські романи. В них поряд з описами численних пригод, в яких виявляється велика мужність лицарів, є багато описів лицарської шляхетності й великодушності у відношенні до жіноцтва, старих, покривджених і до переможених ворогів.

В історії українського народу зразками лицарської хоробрости й честі були Святослав Завойовник, Мстислав Хоробрий, Володимир Мономах, Ігор Новгород-Сіверський, герой «Слова о полку Ігоревім».

Святослав визнавав зниженням своєї лицарської честі нападати на ворога несподівано. Він, як на герці, хотів битися з ним на рівних умовах і тому, йдучи в похід, попереджав ворогів: «Іду на вас».

Нові віки зматеріалізували життя людини і тому знизили у неї свідомість почуття своєї й чужої людської гідності. Це відбилось і на дусі воєн. Ще на початку нових віків війни провадились на засадах боротьби ідей і вірувань. Такими були війни за часів реформації: тридцятилітня війна в Німеччині, гуситські війни. До них слід прилучити також боротьбу українського народу з татарами, турками й поляками. Українці вели боротьбу за віру й Батьківщину. Це надавало війнам високого ідейного змісту й сприяло тому, що наш нарід виявляв чудеса хоробрости і виставив з-поміж себе численних героїв, що назавжди залишаться зразками хоробрости й героїзму. Недарма запорожці здобули собі славу хоробрих лицарів у цілій Європі. А далі мотивами воєн все частіше й частіше стають чисто матеріальні інтереси держави: захоплення нових територій з їх природними багатствами, поширення торгівлі, конкуренція з іншими державами із-за матеріальних благ. В зв'язку з цим знизився й дух самих воєн. Вони стали набувати характеру організованого грабунку. Особливо ця риса характерна для воєн, що їх провадила Англія. Спочатку це були піратські напади англійських моряків на чужинецькі кораблі з метою грабунку. Далі це було збройне захоплення різними купецькими компаніями територій у таких країнах, як Індія, і збройна боротьба з подібними ж чужинецькими компаніями. Характер воєн в основному не змінився й тоді, коли їх стала вести Англія в широкому масштабі, як держава. Це були в повному розумінні цього слова імперіалістичні війни.

Зрозуміло, що при такому характері воєн ідеалістичні мотиви хоробрости, як високий патріотизм, релігія, лицарська честь і т. інш. відходять на задній план. Місце їх посідає страх, і як засіб підтримувати його, сувора, а іноді й жорстока дисципліна. Сучасний вояк в більшості армій іде в бій тому, що інакше його чекає розстріл. Але страх — ненадійна підпора на війні. Він діє доти, поки вояки бачать міць і силу командування. А як тільки ця сила захиталась (а це буває при поразках і відступах армії), страх перестає діяти, і армія розкладається.

Це усвідомлюють іноді й керівники армій, зорганізованих на засадах терору й механічної дисципліни. Залишаючи в силі терор, вони разом з тим намагаються діяти на свідомість вояків, уводячи їх в облуду, очорнюючи ворогів брехливими вигадками, подаючи в невірному освітленні завдання, що їх ставить собі власна держава. Найяскравішою ілюстрацією такого облудного виховання вояка може бути сучасна советська армія. В підготовці до другої світової війни совети напружували всі сили: на це була спрямована майже вся промисловість; голодне і голе населення змушене було тягти з себе останні жили, щоб виконувати і перевиконувати виробничі норми, державні позики забирали у населення майже половину мізерного заробітку. Провадилась жорстока «чистка» армії від «ненадійного» елементу. Були зліквідовані численні советські командири і в тому числі такі талановиті люди, як Тухачевський і Блюхер. У війську до найвищої міри посилювалося шпигунство, все воно від командира до останнього вояка перебувало під терором.

І разом з тим большевицька влада через своїх політрків і агітаторів намагалася всилити у вояків думку, що ССРСР – передова країна світу, що в ній тільки існує справжня свобода і «щасливе й радісне життя», що в капіталістичних країнах панує найжорстокіша експлуатація трудящих і, як наслідок цього, — неймовірні злидні.

Але брехня такої пропаганди була очевидна, особливо для поневолених народів, що на собі відчули всі «блага» большевицької влади. І тому, коли почався наступ німців на ССРСР, советські вояки почали сотнями тисяч здаватись до полону. Страх перестав діяти, воювати за большевицьке ярмо не було сенсу. Врятували ССРСР і советську армію від катастрофи Гітлер своєю дурною політикою і допомога англо-американців. Населення ССРСР побачило, що німці несуть з собою терор і рабство, і тому на Україні почалося повстання, а у росіян піднісся патріотизм і вони почали завзято боротись з німцями.

Готуючись до третьої світової війни, большевики використовують попередній досвід, і тепер посилили ідеологічну підготовку населення через школу, радіо, пресу і т. інш. Одним з засобів підготовки, і при тому дуже ефективним, є організація шкіл т. зв. «суворовців», в яких у спеціальних умовах готуються советські яничари. Все це дає підстави думати, що в майбутньому ударі двох світів ССРСР буде підготований краще, ніж до другої світової війни. А проте брехня і тепер впливає нагору, чому допомагає й посилений большевицький терор, і це мусить послаблювати бойовий дух большевицької армії. Він міг би бути зовсім ослаблений, коли б політики демократичного світу краще розуміли серйозність большевицької загрози і вживали проти неї відповідні заходи.

У світлі поданих вище думок зупинимось бодай коротко на характеристиці УПА та її вояків. Підставою будуть для нас розмови з упівцями та відомості про них з української й чужинецької преси.

УПА, що з часів німецької окупації України під час другої світової війни й до останнього часу веде боротьбу за волю Батьківщини, має своє коріння ще у визвольних рухах нашого народу XVI — XVII ст. Як відомо, за часів Богдана Хмельницького повстання охопило весь український нарід, не тільки козаків і селян, що найбільше терпіли від поляків, а й частину української шляхти, що мала ті ж самі права, що й польська шляхта. Основною рушійною силою цих повстань було прагнення українського народу до волі і ненависть до рабства.

Повстання закінчилось приєднанням України до Москви на основі Переяславської угоди. Але воно відновилося в XVIII ст. в формі гайдамаччини. Будучи спрямоване проти польських поміщиків, що тримали в жорстокій неволі українських селян, воно своїм великим розмахом і завзяттям повстанців злякало й російський уряд, і російських поміщиків, і фактично було подавлене не поляками, а московським військом, і при тому подавлене в підступний спосіб.

Гайдамаччина була суто селянським рухом і не ставила собі широких державно-політичних завдань.

Здавалось би, що після Полтавської трагедії прагнення українців до державної самостійності зовсім завмерло. Але в дійсності було не так. Ідею боротьби проти московського поневолення плекали не тільки українські емігранти, як Орлик, Войнаровський, а й дехто з українського дворянства, що лишилися на Україні, як, напр., Капніст. Але це були лише іскри, що залишилися від великої пожежі в минулому.

В половині XIX ст. ці іскри, як ідеї боротьби за свою «хату», в якій «своя правда, і сила, і воля», роздув своєю геніяльною творчістю Шевченко, а після нього такі поети, як Франко, Леся Українка і Олесь. Події 1905 — 1906 збуджують у кращих представників українського народу надію на волю, що, між іншим, яскраво відбито у творах славетного поета Олесь, який у цих подіях вбачав початок відродження України («яка краса відродження країни») — закликав українців до повстання.

Все це створило ґрунт для українського визвольного руху 1917-1920 р. Багато героїзму і жертвенності виявили в цей час українські вояки, але боротьба закінчилась для України кривавою і тяжкою поразкою. Де причина цього? Українські соціалісти шукають її в невідповідності й несвідомості мас. Таке твердження тенденційне і не відповідає дійсності. Маса українського народу не були вже такими темними й несвідомими. Вони міцно тримались своєї мови, звичаїв і традицій і відчували тягар Москви, а війна 1914-1917 багатьом з українських селян, що воювали на фронтах, відкрила очі на експлуаторську ролі Москви. Тому українських селян легко було організувати на визвольні змагання. Я пам'ятаю, як охоче селяни в моєму селі записувались у «вільне козацтво», хоч цей рух і не мав добрих агітаторів. І так було в багатьох селах. Отже, причина поразки України не в темряві народніх мас, а в недостаній національній свідомості керівників, що в більшій кількості були соціалістами і перебували під впливом російських соціалістичних партій, навіть належали до них. Якраз у той момент, коли валилась царська влада, а большевики ще не увійшли в силу, вони прагнули до того, щоб укупі зі своїми однодумцями росіянами будувати єдину соціалістичну російську державу, і не тільки не хотіли організовувати українського війська, а навіть боролися проти творення його. Для них соціалізм стояв на першому місці, а Україна на другому. «Коли України не буде соціалістичної, то краще нехай не буде ніякої», - сказав один із таких провідників, і так думали більшість із них. Крім того, більшість політичних керівників цього періоду були атеїстами й матеріялістами і не урахували великої ролі релігії в житті українського народу.

Так був пропущений слушний момент для боротьби за українську самостійну державу, і Україна попала в страшну большевицьку неволю.

Але й тепер боротьба не припинялася, хоч і мала інші форми, ніж в 1917 — 1922 р. Вільнолюбні українські хлібороби не хотіли йти в колгоспну неволю і робили большевикам великий спротив. І хоч цей спротив був поборений, але серед українського народу залишилось сильне незадоволення і ненависть проти большевицької системи. Такі настрої панували не тільки серед старшого покоління селян, а також серед молоді, особливо після 1933 року. До цього часу більшість її, особливо студенти високих шкіл, вірили большевицькій пропаганді і без критики сприймали марксо-ленінську науку. Але штучно організований большевиками голод на Україні розкрив очі українській в першу чергу селянській молоді, і вона навіть почала творити підпільні організації.

Коли в 1941 році на Україну прийшли німці, більшість населення, в першу чергу селянство, зустріли їх, як визволителів. Але скоро стало ясным, що приход німців є тільки зміна одного ярма на друге. І коли до цього був один ворог, то тепер їх стало два.

Так створився ґрунт до Української Повстанської Армії, що за часи другої світової війни боролася з німцями і большевиками, а тепер провадить уперту боротьбу з останніми.

Але честь використання цього ґрунту й організації УПА найбільшою мірою належить ОУН. Про це свідчить і керівник повстанців генерал Чупринка.

ОУН урахувала помилки політичного керівництва 1917-22р. Визвольну боротьбу будувала на засадах здорового націоналізму і християнської релігії. Гаслом УПА є «Бог і Батьківщина». Отже, мотив патріотизму тут органічно поєднується з мотивом релігійним. Це надає визвольній боротьбі високого ідейного змісту. Відновлюються традиції козацьких часів, коли українці протягом століття з надзвичайною стійкістю й героїзмом боролися за народ хрещений і віру християнську. Дуже важливим у пропаганді ОУН є відсутність імперіалістичних тенденцій. Закликаючи українців до боротьби з поневолювачами, вона не ставить завдання поневолювати інші народи. Такі засади боротьби цілком відповідають духові християнства і напрямкам сучасних міжнародних відносин. На наших очах все посилюється й посилюється боротьба поневолених народів за свою державну незалежність. Народи, що, здавалось, зовсім помирилися зі своїм рабським станом, втратили свою національну культуру і навіть мову, відроджуються і вперто борються за свою незалежність. З цього погляду може найхарактеристичнішим прикладом можуть бути народи Ідел-Уралу. Московська русифікаторська політика, жертвами якої стали вони коло п'ятсот років тому, призвела до того, що вони майже зовсім русифікувались: втратили свою національну культуру, звичаї і навіть мову. В двадцятому столітті вже трудно було відрізнити якогось селянина-мордовина чи черемиса від рязанського мужика. І ось ці народи вертають тепер до національної свідомості і починають боротися за свою самостійність.

Характеристичною рисою пропаганди і агітації ОУН є її чесність і правдивість. Всупереч більшовикам, що всіма засобами намагаються задурити голови населення і увести його в оману, ОУН ставить своїм завданням розкрити очі українського населення і показати йому дійсність у правдивому світлі.

Як засоби пропаганди, ОУН використовувала публічні лекції, організацію бібліотек, поширення серед народу відповідної літератури, бесіди, театральні вистави, академії з приводу визначних подій української історії або на честь видатних українських діячів.

Все це мусило діяти в першу чергу на свідомість слухачів, виховувати в них розуміння своєї національної окремішності і тих завдань, що ставить історія перед українським народом.

Але керівники урахували також велику роль в народніх рухах почуття. Тому велику увагу вони звернули на українську пісню, музику, організацію масових походів. У цих походах брали участь численні маси українського населення, особливо молоді. Учасники походів убирались в українські строї і стрункими колонами шли під звуки музики. Урочистістю відзначались походи на Маківку, на могили бійців, що впали в боротьбі з ворогами України. Поляки часто нападали на такі походи, були й криваві жертви, але походи все ж таки відбувались із року в рік.

Нарешті ОУН звернула увагу на фізичне виховання молоді. З цією метою творились спортивні організації, відбувались змагання команд. Але поряд з тим це був і попередній військовий вишкіл. Вся це дало швидкі і прекрасні наслідки. Із бувших пригнічених польською неволею селян виховувався новий тип людини: сміливої, мужньої, фізично міцної і вправної, людини, пройнятої любов'ю до своєї Батьківщини й готової пожертвувати для неї своїм життям.

Таким чином ОУН ще перед другою світовою війною в основному підготовлювала на західніх землях добрі кадри для боротьби за волю України. На східній Україні, як сказано вище, існувало велике незадоволення проти большевицької влади, навіть серед молоді були невеликі підпільні організації. Але при досконало організованій і надзвичайно широко розгорнутій сітці НКВД розгорнути на Східній Україні протибольшевицьку роботу було неможливо. А проте на початку другої світової війни пішло на східню Україну чимало енергійних націоналістів з Заходу і понесли з собою ідеї ОУН. У визвольний рух швидко почала включатись українська молодь, особливо тоді, коли німці відверто грабували і нищили український нарід.

Можливо, що не будь пропаганди ОУН, багато української молоді пішло б у большевицьку партизанку, бо в деякого з українців виникала така думка: німці такі ж насильники, як і большевики, але перші з кожним днем ставали все брутальнішими й брутальнішими в своєму насильстві, а большевики, навчені досвідом тяжкої війни, ще зможуть змінити свою політику. Від такого хибного кроку значну частину наддніпрянської молоді врятувала пропаганда ОУН, в наслідок чого ця молодь почала вступати в підпільну організацію, що спочатку боролася з німцями, а потім і з большевиками.

Боротьба проти останніх продовжується до нинішнього часу. В ній вояки УПА виявили надзвичайну хоробрість. Їм доводиться воювати з дуже міцним ворогом, озброєним найновішою зброєю. В цю боротьбу большевики втягнули не тільки численні загони НКВД, а й залоги червоної армії.

Мало того, вони з метою остаточного знищення УПА склали умову з Польщею, Чехословаччиною, на чийх теренах діяли частини УПА. До цього ще треба додати безоглядний жорстокий большевицький терор: спалювання сіл, розстріли мирного населення, вивози на Сибір, тортури з метою одержати відомості про УПА і т. інш. Нарешті треба взяти до уваги шпигунство і провокацію, в чому большевики виявили себе як неперевершені майстри. Мало знайдеться на світі народів, що змогли б це все витримати й не зломитися. Але УПА витримала і цим вкрила себе невмирущою славою. Спричинилися до цього незрівнянна мужність, велике завзяття, сталева стійкість і організованість. Як правило, упівці, ні чоловіки, ні жінки не здаються в полон: вистрілявши всі кулі на ворога, останню випускають у себе або розривають себе гранатами. Причин такої мужности слід передусім шукати у високій ідейності упівців. Вони твердо знають, що ризикують життям за віру й Батьківщину. Це для них найбільші вартості. Тому й хоробрість їх має особливі риси. Вона перш за все позбавлена розгнужданості й самохвальства, тих рис, що характеризують т. з. «широкую натуру», якій скрізь «море по колені». Типовий упівець — скромна і стримана людина. Він свідомий тих високих і важких обов'язків, що взяв на себе, і більше думає про них, а не про свою особу. Він ризикуює своїм життям за високу ідею, а не через честолюбство. І тому, коли його чин не принесе ні користі, ні слави Батьківщині, він не стане ризикувати життям, бо воно потрібне рідному народові. Але коли треба боротися з ворогом, або коли ворог оточив з усіх боків і відрізав всі можливості відступу, упівець бореться до останнього і нарешті кінчає самогубством.

Висока ідейність веде за собою гуманність у відношенні до мирного населення й переможеного ворога. Упівці воюють з тими, хто поневолює й нищить український нарід, і не воюють з мирними селянами або з жінками, безпомічними старцями і дітьми. Тим більше, упівці не грабують населення і не насилують жінок. Такі вчинки розглядаються в УПА, як злочини, і суворо караються.

Подібне ж ставлення упівців і до переможеного ворога. Тим часом, коли большевики садистично нищать полонених або піддають їх жорстоким тортурам з метою виявити військові таємниці, упівці часто обмежувались тим, що обеззброювали полонених червоноармійців і пускали їх на волю. Зате вояки УПА не дають пощади енкаведистам, бо знають усю підлоту їх, знають, що й помилуваний енкаведист ще з більшою люттю й підступністю буде шкодити Україні.

Взагалі ж воякам УПА не властива жорстокість, як не властиве й самохвальство, бо ці риси рідко коли з'єднуються зі справжньою хоробрістю. Часто трапляється таке явище. Командири, що у мирний час жорстоко поведуться з вояками і здаються рішучими і хоробрими, в бою виявляють себе малогідними боягузами. Навпаки, люди скромні й лагідні часто в бою виявляють себе героями. Це вияснюється тим, що жорстокість є виявом егоїзму і тваринних інстинктів, а хоробрість є чисто людська риса, що спирається на ідейність.

Але хоробрість упівця має ще особливі риси, якими вона відрізняється від хоробрости вояків державної армії і, між іншим, від хоробрости гайдамаків. Останні йшли проти панів,

бо не могли вже терпіти панської сваволі й жорстокої експлуатації. Ними керувало стихійне почуття помсти й бажання звільнитися від панського ярма. Гайдамакам не властива була ідея місії. Але вона глибоко вкорінена в свідомість упівця, що дивиться на боротьбу з ворогами, як на високе покликання.

Тому типовому упівцеві властива жертвенність, що іноді має характер приреченості. Умови боротьби УПА такі тяжкі, а вороги остільки численні й сильні, що упівець має мало надії на те, що він уціліє в боях. А це своєю чергою викликає тонкі, глибокі й складні почуття. Тому в упівця часто з'єднуються риси, що з першого погляду здаються нез'єднаними: це мужність і чутість, що іноді набирає характеру ніжності. Бували випадки, що упівці плакали за вбитим у бою конем. Плакали не тому, що кінь потрібний у війську, а тому, що загинув бойовий товариш, до якого упівець прив'язаний, як до друга. Плачуть упівці і на похоронах своїх командирів і товаришів по зброї. Але, осушивши сльози, вони ще з більшим завзяттям ідуть у бій.

Почуття ніжності з особливою глибиною виступає в коханні типового упівця. Воно має в собі багато елементів трагічного, що підносить його на рівень своєрідного ідеального кохання, в якому на задній план відступають фізіологічні моменти, а панують чисті духовні почуття. Ідучи в повстанський загін, упівець знає, що його на кожному кроці чекає смерть, що він, імовірно, вже ніколи не побачить своєї милої. І тому вона особливо близькою й дорогою здається йому, і тому таким бажаним і радісним здається духовне єднання з нею.

Але обов'язок перед Батьківщиною кличе упівця до боротьби з ворогом, і він залишає, може, й назавжди свою милу.

...

Крім особистої хоробрости вояків, успіхи УПА в тяжкій боротьбі з ворогами пояснюються і доброю організованістю.

А остання своєю чергою обумовляється високою дисципліною. Як ми зазначили вище, дисципліна може бути механічна й свідомою. Яка ж дисципліна існує в УПА? Всяка повстанська армія організується на засадах добровільності. Тільки тоді, коли вона вже зовсім перемагає ворога, можлива обов'язкова мобілізація населення. До того часу така мобілізація швидко б привела армію до розвалу, бо в ній почалось би дезертирство, зрада, шпигунство і т. інш. Воювати з насильником можуть з успіхом тільки люди національно свідомі. Тому й у повстанській армії можлива лише свідомою дисципліна. Рівень цієї свідомості може бути різний. Це залежить від складу армії та її командирів. Вояки УПА – це здебільш українські селяни, а частково робітники та інтелігенція. Здавалося б, що свідомість і жертвенність вояків відповідає їх освіті. Але в дійсності це не завжди буває так. Часто прості українські селяни, будучи вояками УПА, виявляють не менше, а іноді навіть і більше свідомості і жертвенності, ніж інтелігенти.

Щодо командного складу УПА, то він різноманітний. В ньому є офіцери, що були раніш у німецькій армії, бувші офіцери польської або советської армії. Зрозуміло, що вони можуть вносити в УПА дух і дисципліну тих армій, в яких вони раніш служили, а разом з тим і дух механічної дисципліни. Але це можливе лише на початках, поки командир сам не пройнявся вповні духом повстанської армії. Тоді він навіть мимоволі мусить перейти до свідомої дисципліни, інакше він не утримається на своєму посту або його група розпадеться.

Засоби свідомої дисципліни відомі. Це пропаганда, а також особисті властивості й приклад командира. Пропагандивна робота в УПА стоїть на високому рівні. Командири провадять з вояками систематичні заняття в галузі українознавства і сучасної політики, УПА видає свої газети і брошури, розповсюджує листівки і т. інше.

Велике значення у війську, а особливо і в бою має приклад командира. Нестійкий командир, а особливо такий, що ховається за плечі вояків, не збудить у них завзяття й хоробрости й не буде користуватись їх пошаною. Навпаки, хоробрий командир, що не губить

голови в бою, а на випадок потреби сам іде попереду загону, збуджує у вояків ентузіазм і користується у них великим авторитетом, а іноді й любов'ю.

Карність упівця виникає із свідомости обов'язку. Трудно сказати, хто кого перевищує в карності: чи упівці, чи упівки. В УПА беруть участь досить численні жінки й дівчата. Найбільше вони працюють в Червоному Хресті, як сестри-жалібниці, а проте беруть активну участь у пропаганді, організаційному відділі, господарському, відділі зв'язку. Не працюють лише в Службі Безпеки.

На всіх цих відтинках жінки і дівчата показали зразки високої карности й героїчної мужности.

...

Високою ідейністю й дисциплінованістю вояків УПА пояснюється гідне поводження їх з місцевим населенням. Як правило, вояки УПА ніколи не грабують і не насилують жіноцтва, як це часто роблять інші армії, а особливо армія большевицька. Таке поводження УПА з місцевим населенням великою мірою сприяє тому, що останнє з великою симпатією ставиться до повстанців, допомагає їм харчами, дає притулок, ховає від ворога і часто попереджує про його напад. Характеристично, що особливими симпатіями УПА користується у дітей і підлітків.

Допомагають УПА переважно українці. Але чимало було випадків, що допомогу їй давали й чужинці і навіть поляки, що з давніх-давен ворогують з українцями. Але свідомо дисципліна зовсім не означає дисципліни слабої, що не ставить перед вояками суворих вимог і зовсім не карає за невиконання наказів і недотримання військових правил.

При такій слабкій дисципліні повстанська армія не могла б існувати, бо умови її боротьби далеко складніші й трудніші, ніж армії регулярної. Але свідомий характер дисципліни і тут виявляється в тому, що кари, хоч суворі, мусять бути справедливі й доцільні, і справедливість і доцільність їх мусить розуміти кожен вояк.

Характеристику бійців УПА закінчимо одною з найхарактеристичніших рис, що являє собою джерело не тільки її хоробрости й карности, а також жертвенности й високої гуманности. Це є глибока й щира релігійність. Як правило, бійці УПА стають на молитву зранку і звечера, ретельно говіють і причащаються, моляться перед боєм, урочисто святкують великі християнські свята, Різдво і Паску-Великдень. Вони носять на шиї хрести і образки, найчастіше образ Матері Божої, в складених ними піснях є часті звертання до Бога. І це не є лише форма без змісту, а вияв щирого, глибокого релігійного почуття. В УПА релігійними стають навіть ті, що приходять до неї байдужими до релігії. Цим вояки УПА, з одного боку, нагадують своїх предків козаків, середньовічних хрестоносців і вояків часів реформації, а з другого, являють собою прототип майбутнього вояка, коли дійде до рішучого й остаточного зудару двох світів: комуністично-матеріалістично-атеїстичного і ідеалістично-християнського.

Тільки такі вояки, як бійці УПА, що борються в ім'я Християнської Правди, можуть розбити пекельні сили большевизму.

...

Роля УПА в сучасному й майбутньому нашої Батьківщини надзвичайно велика. Вона своїм прикладом показала, що боротьба з большевиками можлива і небезперспективна. В наслідок страшного большевицького терору і неймовірно широко розвинутої сітки шпигунства, для багатьох здавалось, що боротьба з большевиками цілком неможлива. Про такі настрої більшості свідчить уже той факт, що навіть значна частина українських емігрантів не вірила в саме існування УПА. Тепер гіпноз большевицького терору розвіяний, і це дає надію на перемогу й визволення не тільки українцям, а іншим поневоленим народам СССР.

Крім того, УПА великою мірою сприяла і сприяє об'єднанню українського народу. Тим часом, коли на еміграції в умовах спокійного життя не тільки залишається в силі Збруч, УПА

його заступає. Ми вже згадували про те, що між бійцями УПА існують дружні відношення незалежно від того, хто звідки походить, бо всіх єднає боротьба за спільну ідею. Але цього мало, УПА сприяє все міцнішому й міцнішому з'єднанню і мирного населення Східної і Західної України.

Героїчні дії УПА і її висока ідейність викликають подив і пошану як серед українців Заходу, так і Сходу.

Крім того, велику роль відіграє широка розгорнута пропаганда УПА, в якій велике місце посідає ідея Соборної України.

Нарешті, багато важить також допомога населенню, що її часто дає УПА. Вона має різні форми. Це розгром большевицьких тюрем і звільнення в'язнів не лише на теренах Галичини, а й на теренах Наддніпрянщини, розгром грабіжницьких продовольчих загонів тощо. В 1946 року під час голоду багато людей зі Східної України приходили в Галичину і тут одержували допомогу.

При цьому вояки УПА провадили серед голодуючих братів зі Сходу пропаганду і ширили між ними повстанську літературу. Так міцнішала єдність українського народу, що його зла доля поділила штучними кордонами. Бували випадки, що навіть ті зі східних українців, що їм довіряли большевики й посилали в Галичину на якусь роботу, перероджувались і ставали національно-свідомими і, як могли, рятували своїх братів-галичан від большевиків.

Велику послугу зробили вояки УПА українському народові тим, що своїм героїзмом вславили ім'я України навіть серед тих, що раніше про неї не чули й нічого не знали. А щодо поневолених большевиками народів, то для них УПА стала прикладом і передовим військом у боротьбі з большевиками. АБН, в якому Україна відіграє провідну роль, міг створитись значною мірою завдяки ділам УПА.

Тому далекозоріші західні політики починають все більше і більше приділяти уваги нашим повстанцям, визнаючи, що їх героїчні чини мають велике міжнародне значення. Доводиться лише пожаліти, що не приділили достатньої уваги УПА наші письменники на еміграції. ...

А проте який невичерпний і прекрасний матеріал для письменника дає героїчна УПА, скільки величних постатів, що мусять стати зразками не тільки для нашої, а й для всякої взагалі молоді, скільки складних і трагічних подій, що їх мало знає історія інших народів, скільки тонких і психічних переживань.

Будемо сподіватися, що хиби старшого покоління виправить українська молодь.

Сподіваємось, що вона напише високомистецькі твори, в яких відіб'є в правдивому світлі дії УПА та героїчні постаті її бійців, і цим виконає наш обов'язок перед ними. Бо велика ганьба для народу, що забуває своїх героїв, які поклали за нього своє життя.

Інтернаціоналізм і націоналізм⁶⁵

Як відомо, марксистки визнають націю за тимчасове явище. На їх думку, нації почали утворюватись лише у XVIII-XIX сторіччі в зв'язку з розвитком капіталізму. Разом з падінням капіталізму, як твердять марксистки, щезне й розподіл людства на нації. Майбутнє суспільство буде безкласовим і інтернаціональним. Тому послідовні марксистки заперечують патріотизм, любов до своєї Батьківщини...

Отже, коли марксист заявляє, що він любить свою батьківщину і бореться за неї, то це є або непослідовність, або маскування (останнє трапляється частіше).

Постає питання: на якому боці правда, чи на боці інтернаціоналізму, що розглядає націю як явище історичне й скороминуче, чи на боці здорового націоналізму, що визнає націю і любов до неї як явища постійні, притаманні людській природі?

Для того, щоб відповісти на ці питання, перш за все треба з'ясувати, як марксистки-інтернаціоналістки уявляють собі майбутнє людства.

Передусім слід сказати, що ці уявлення досить неясні і суперечливі. За марксистською теорією, в наслідок всесвітньої революції зникне розподіл людства на класи і разом з тим мусять зникнути і національні держави, що з'являються знаряддям насильства і панування однієї класи над іншими.

Але тут постає ряд питань: як буде стояти справа з мовою, народніми звичаями, психологічними властивостями народів, що живуть в різних умовах географічних і кліматичних, які, безперечно, відбиваються на психічних властивостях людини. На ці питання марксистки чітко відповіді не дають. Щодо питання про мову, то, стоячи на засадах марксизму, треба припустити, що в інтернаціональному суспільстві мусить бути і єдина, зрозуміла для всіх інтернаціональна мова. Але яка це мова: чи мова одного з великих народів, чи якась штучна мова типу есперанто? Судячи по тому, що робиться тепер в СРСР і сателітних державах, большевики за залізною заслоною прагнуть до того, щоб такою інтернаціональною мовою була мова московська. Але можна з певністю сказати, що при всіх умовах міжнародного життя Москві не вдасться накинати свою мову всьому людству.

Не може бути всесвітньою і якась штучна вигадана мова. Вона може бути вживана лише порівняно невеликою групою інтелігентів, що намагаються полегшити культурні зв'язки з різними країнами.

Різниця між мовами полягає не тільки в різниці їх звукового складу, а й у різниці внутрішнього змісту слів і речень. Змінити мову – це означає певною мірою змінити свій світогляд і світовідчужування. Це разом з тим означає відмовлення від надбань рідної літератури, рідної пісні і т. ін., бо переклад на іншу мову ніколи не може бути рівнозначним оригіналові. Можна з певністю сказати, що на таке відмовлення не погодиться жодний з народів, особливо з тих, що мають віками розвинену культуру.

Так само ми не можемо уявити собі, щоб народи, які живуть на віддаленні декількох тисяч кілометрів один від одного в різних кліматичних та географічних умовах і мають чітко виявлені особливості національної психіки, загубили ці особливості і набули риси якоїсь інтернаціональної людини. Психологічно це неможливо, бо психіка людини формується під впливом різних чинників: біологічних, соціальних і історичних, а вони не можуть бути однаковими для всього людства. Тому національні властивості залишаться доти, поки існує на світі людство.

Про це ж саме свідчать і основні тенденції в розвитку людства, що з особливою чіткістю виявились після другої світової війни.

⁶⁵ «Виховання волі і характеру. Частина друга»/ Боффало-Мюнхен, 1957, сс.. 137-144

Ще Спенсер доводив, що розвиток буття підлягає двом законам, що з першого погляду заперечують, а насправді доповнюють один одного.

Це закон диференціації та інтеграції. На нижчих ступенях розвитку рослин і особливо тварин останні мають мало розчленовану структуру, а разом з тим окремі члени тварини порівняно слабо об'єднані між собою. Розвиток тварин полягає в тому, що у неї виникають нові якості і нові органи, що об'єднуються в певну органічну цілість. З особливою яскравістю дія закону диференціації та інтеграції виявляється в будові нервової системи. Для ілюстрації досить порівняти нервову систему дощового черв'яка і людини. Перший має так звану вузлову нервову систему, що характеризується двома основними рисами: по-перше, вона проста за своєю будовою, не має спеціальних органів відчуттів (зір, слух, смак і т. ін.); по-друге, кожний вузол цієї системи являє собою окремий центр, слабо з'єднаний з іншими центрами. Нервова система людини відзначається великою диференційованістю і складністю, і разом з тим людина має високо розвинену центральну нервову систему, що об'єднує в єдину цілість весь її організм.

За таким самим законом іде й історичний розвиток людства. На перших ступенях розвитку люди жили окремими племенами, що завжди ворогували між собою і, разом з тим, мали лише незначні відмінності, що обумовились майже виключно природними умовами життя. В дальшому розвитку племена об'єднуються в нації, що творять свої держави. При цьому кожна нація виробляє свій національний світогляд, свою мову, свою національну культуру. Цей процес розчленованості і об'єднання людства у грандіозному масштабі відбувається після другої світової війни. Перш за все, на наших очах відбувається великий процес об'єднання людства. Виразом його є всесвітня Організація ООН. Завдання її — сприяти мирному співжиттю народів і допомагати розвитку культури і добробуту їх. Крім того, утворюються великі об'єднання народів з метою захистити себе від комуністичної московської агресії.

Це в першу чергу т. зв. Атлантийський пакт, який у скорому часі об'єднає всі народи Європи. Крім того, вже почав творитись т. зв. Тихоокеанський пакт.

Подібних грандіозних об'єднань людність до двадцятого сторіччя не знала. Це все процес інтеграції.

Але, разом з тим, відбувається не менш величний процес диференціації людства. Народи, що протягом віків були в колоніальному рабстві, тепер прокидаються для самостійного державного життя. На наших очах створилася самостійна Індія, Пакістан, за самостійність борються народи Африки, Індонезії та інші.

Мало того, навіть народи, що, здавалось би, в наслідок довгого поневолення втратили своє національне обличчя, як, напр., мордвини, башкіри, череміси та інші, також починають національно відроджуватись і боротись за свою державну незалежність.

Послідовні марксистичні вбачають в цьому процесі лише вияв реакції, що має тимчасовий характер і затримує розвиток культури й цивілізації. Твердження марксистів занадто елементарні, поверхові й не відповідають дійсності. Кожний нарід, як і кожна окрема людина, має свої фізичні і психічні властивості й своє покликання. Нормальний розвиток цих властивостей і здійснення покликання можливі тільки при наявності свободи. Рабська праця не може бути творчою. Творить тільки вільна людина. Цим пояснюється, між іншим, занепад культури народів, що попали в рабство, і відродження її, коли народи визволяються від рабства. Національне рабство, затримуючи культурний розвиток народу, разом з тим робить життя його тяжким, сумним, позбавленим радості. Навіть тварина в неволі нудьгує, мучиться і часто хворіє, хоч би вона й мала досить їжі й чистого повітря. Тим більше нудьгує в рабстві людина. Як ілюстрацію, згадаймо хоч би відомі «невільничі плачі», складені нашими предками за козацьких часів. Отже, неволя не тільки затримує культурний розвиток народу, а й робить його життя тяжким і сумним.

Тому стає цілком зрозумілим, чому поневолені народи з такою впертістю борються за свою свободу, жертвуючи для неї навіть своїм життям. Для кращих представників цих народів ліпше не жити, ніж жити в рабстві. З другого боку, у кожної гуманної людини мусить викликати обурення й огиду всякий імперіалізм, намагання підкорити інші народи або тримати їх у рабстві. Але може виникнуть питання: чи не потерпить загальнолюдська культура, коли кожний нарід буде розвиватись самостійно, замість того, щоб спільними зусиллями творити єдину загальнолюдську культуру, до чого прагнуть інтернаціоналісти? На це питання можна відповісти так: від того, що кожний нарід буде вільно творити свою національну культуру, загальнолюдська культура не програє, а навпаки, виграє. По-перше, народи не живуть ізольовано. Навіть у старовинні часи, коли способи сполучення були такими недосконалими, окремі народи мали між собою торговельні й культурні стосунки. Тим тісніші стосунки між народами тепер при наявності нових удосконалених способів міжнародніх зв'язків. Можна з певністю сказати, що про важливі події сучасного політичного життя швидко дізнаються не тільки висококультурні народи Європи й Північної Америки, а й малокультурні народи Азії й Африки.

Крім того, слід узяти до уваги, що багатство культури полягає, між іншим, в її різноманітності і всебічності. Вселюдська культура складається із надбань різних народів. Кожний нарід вкладає в загальнолюдську скарбницю свої скарби. Навіть найталановитіший нарід не може створити всебічної культури. Доказом цього можуть бути, між іншим, старовинні греки. Можна з певністю сказати, що більш талановитого народу історія не знає. А проте й їх культуру не можна назвати всебічною. Вони дали людству геніальні твори в галузі філософії, поезії, скульптури, архітектури, але мало дали в галузі права. Тут їх доповнили римляни, що створили славетне римське право, яке до останнього часу визнається за основу законодавства в різних державах світу.

Тому, чим буде більше у кожного народу можливостей розвивати свою національну культуру, тим різноманітнішою й багатшою буде загальнолюдська культура.

Навпаки, коли б здійснилася мрія інтернаціоналістів, зникли національні держави і на цілому світі існувала одна інтернаціональна мова, яка б одноманітна і бідна стала б людська культура, яким би нудним шаблоном віяло б від неї.

Все це дає нам право твердити, що марксистський інтернаціоналізм є утопія, причому утопія протиприродна і протиісторична, а тому дуже шкідлива. Реалізувати цю утопію, як це показав приклад ССРСР, можна лише шляхом насильства і страшного терору. Нехай не кажуть нам, що московський більшовизм є перекинуттям марксизму, що в інших країнах реалізація його дасть інші наслідки. Комунізм в Югославії мало чим відрізняється від московського комунізму: така сама диктатура «вождя» і комуністичної партії, такий самий терор, такі самі розстріли «ворогів народу», таке саме переслідування інших національностей (напр., хорватів). А проте, як жодна людина добровільно не відмовиться від своєї особистості, так жодний нарід не відмовиться від своїх традицій, свого побуту, свого світогляду. А все, що здобувається насильством, є скороминуте. Нарід не може з ним примиритися, при першій нагоді буде боротись з ним, поки не вибере собі національної свободи.

Процес виховання патріотизму⁶⁶

У попередніх розділах ми розкривали поняття патріотизму і висвітлювали різні форми його. Між іншим, ми відзначили, що патріотизм може бути свідомим і стихійним, здоровим і хворобливим, що має назву шовінізму. Переходячи тепер до питання виховання патріотизму в української молоді, маємо підкреслити, що завданням такого виховання має бути патріотизм свідомий, бо тільки він забезпечує плянову, організовану участь у боротьбі за

⁶⁶ «Виховання волі і характеру. Частина друга»/ Боффало-Мюнхен, 1957, сс.. 144-178

Батьківщину, за її добробут і високий культурний рівень. Але, як було зазначено вище, стихійний патріотизм є фундаментом для патріотизму свідомого; тому стихійну любов до Батьківщини не треба нехтувати, а, навпаки, всіма засобами підтримувати.

Український патріотизм мусить бути здоровим, побудованим на засадах християнської моралі і позбавленим будь-якого шовінізму. Навпаки, у нашої молоді треба всіма засобами виховувати пошану до інших не ворожих нам народів, здібність діяти спільно й організовано в інтересах своєї та інших дружніх націй.

Виховання патріотизму мусить розпочатись з перших років життя дитини. Зрозуміло, що тут не може бути мови про свідомий патріотизм. Мала дитина може лише стихійно любити людей і оточення, серед яких вона живе. Але стихійна прив'язаність до рідної природи, своїх людей, до рідних звичаїв може набути різних форм у залежності від того, як виховують дитину, в яких умовах вона розвивається. Раннє дитинство — один з найщасливіших періодів у житті людини. Дитина відвертими, нічим не затуманеними очима дивиться на світ Божий, все притягає її увагу: і соняшне проміння, що грає на стіні, і барвиста квітка, і котик, що грається на підлозі. Все це стає для дитини джерелом чистої, незаплямованої радості, яку дитина часто виявляє в дзвінкому сміхові. В цей же період починаються дитячі гри, — це найбагатше джерело дитячих радощів. Всі ці переживання глибоко западають в душу людини, стають органічною частиною її особистості, органічно зв'язують її з оточенням, в якому вона живе, викликають любов до нього, спочатку стихійну, а потім і свідому. Багато людей, особливо в старості, з великою насолодою згадують перші роки життя і те оточення, в якому воно протікало, — і якими милими тоді здаються і рідне село, і садочок коло хати, і товариші дитинства, і собачка, з якою ми гралась у дитинстві.

Але так буває не завжди. Нерідко раннє дитинство буває переповнене тяжкими переживаннями і позбавлене властивих нормальному дитинству чистих радощів. Крім того, деякі діти живуть у занадто одноманітному оточенні: рідко бачать природу, рідко зустрічаються з іншими дітьми. Це буває наслідком неувважності або великої бідності батьків, що примушує їх увесь свій час віддавати тяжкій праці задля шматка хліба.

Отже, виховуючи у маленьких дітей любов до Батьківщини, треба в першу чергу створити нормальне оточення. Дітей, що не вміють ще ходити, треба частіше виносити на свіже повітря, щоб вони могли бачити рідне небо, дерева, квіти, різних тварин. Все це залишиться в дитячій душі осяяне почуттям радості і покладе основи любові до рідної природи.

Коли дитина підросте і почне ходити й бігати, треба дати їй у певних межах волю, щоб вона мала можливість більше рухатися і накопичувати в своїй душі вражіння від того, що вона бачить і чує. Так дитина звикає з рідною природою і починає любити її, хоч спочатку не усвідомлює своєї любові.

Таким самим природним шляхом має виховуватись у малої дитини і любов до людей, в першу чергу до батьків і родичів, а потім до чужих.

Малій дитині шкодить шум і галас: вона стає тоді нервовою. Але дуже недобре, коли дитина виростає на самоті, коли навіть рідко відчуває материнську ласку. Тому й тут треба вибрати середній шлях.

Найближчою, любовою для дитини істотою є її мати. Любов до неї є початком всякої любові, і в тому числі любові до Батьківщини. Тому поведінка матері, ставлення її до малої дитини має велике значення у вихованні патріотизму. Мати не мусить по-тваринному любити свою дитину; її любов повинна бути розумною, інстинктовний бік у неї має поступитись перед духовим. Отже, треба рішуче уникати палких поцілунків «взасос», коли мати з шалом чисто інстинктивної любові впирається губами в ніжне тільки дитини й нервує її. За шкідливі треба визнати й нестримані чукикання дитини, які теж впливають на нервову систему її і часто викликають у неї неприємні переживання. Мати мусить любити дитину ніжно, але спокійно, і оточувати її атмосферою радості. Діти вже на початку третього місяця

життя починають усміхатись. Здебільшого ця усмішка є відповіддю на радісну усмішку матері, і тоді радість дитяча й материнська зливаються в гармонійну єдність, залишаючи в душі незагладний слід. Приблизно у 21-22 місяці діти починають «гулити», себто виголошувати різні звукові сполучення, що являють собою зародок мови. «Гуління» дає велику приємність дитині, а особливо, коли в той же час з радісною усмішкою розмовляє з нею мати. Дитина не розуміє слів матері, але вона відчуває настрій її. Це перша розмова малої дитини з дорослою людиною, якою є любляча мати. В цій розмові відбувається радісне єднання душ, пройнятих спільними почуттями.

Потужним джерелом приємних переживань малої дитини є колискова пісня матері. Змісту її теж не розуміє дитина, але настрої її, а особливо милий голос матері, можна сказати, на ціле життя залишаються в душі дитини, як джерело найшляхетніших переживань її. Меншу роль в ранньому дитинстві має батько. Але і він не мусить бути холодним і байдужим до дитини.

Велике значення у вихованні має моральна атмосфера, що панує в родині. Шкідливий вплив на дитину мають взаємні сварки батьків, вияви незадоволення життям, пригнічений настрій і т. інше. Навпаки, сердешні й добрі відношення між батьками, їхня життєрадісність і бадьорість, віра в майбутнє благодійно впливають на дитину, посилюють у неї любов до батьків. А остання є основа патріотизму, бо родина є мала Батьківщина, на ґрунті якої будується й Батьківщина велика.

Все, що ми відзначили вище, стосується підтримання й виховання стихійної любови до Батьківщини. Але вже в дошкільному віці можна і слід розпочинати виховання свідомого патріотизму. Українська дитина у 3-4 роки мусить знати, що вона має свою Батьківщину — Україну. В психології дошкільника вже намічається ґрунт для такого виховання. Відомо, що вже на третьому році життя у дітей починається період запитань, спочатку у формі «що це», а потім в формі «чому». Ці запитання свідчать про те, що душа дитини вже ніби прокинулася до свідомого життя. Слід відзначити також, що з 2^{1/2} - 3 років дитина зберігає в пам'яті одержані нею враження і може їх відновлювати. Все те, що діялось з нами до цього часу, переходить у стан підсвідомого і, хоч має великий вплив на формування нашої психіки, в більшості випадків не згадується, себто не може бути відновлене в нашій свідомості.

Навпаки, враження, сприйняті нами починаючи з 3-ох років життя, не тільки в якійсь своїй частині зберігаються в нашій пам'яті, але можуть бути відновлені нами з великою чіткістю й яскравістю.

Маючи це на увазі, треба вже з цього періоду почати формування психіки дитини в напрямку виховання в неї свідомої любови до Батьківщини. А щоб це виховання найбільшою мірою відповідало природі дитини, треба використати запитання дитини, що вона на кожному кроці ставить дорослим і в першу чергу своїм батькам. Українська дитина, зустрічаючись з дітьми і дорослими іншої національності, чуючи чужу мову, цілком природньо може поставити приблизно такі запитання: «чого Берта розмовляє не так, як ми?» Такі запитання дадуть привід батькам з'ясувати бодай у найпростішій формі, що наша Батьківщина — Україна, що українці мають свою мову, відмінну від мови інших народів і т. ін. А далі, коли дитина підросте й стане більше розуміти, їй слід від часу до часу, не насилуючи її уваги, в простій формі розповідати про Україну, про її минуле, природу, звичаї і т. ін. Менше приводів до подібних запитань мають українські діти, що живуть у чисто українському оточенні. Тоді батьки мусять самі якось навести дітей на подібні запитання. Зрозуміло, що це треба робити з найбільшою природністю. Могутню роль у вихованні взагалі і у вихованні любови до Батьківщини відіграє слово, в першу чергу живе, а потім друковане. Мова, як це ми декілька разів відзначали раніше, міцно зв'язана з думкою, є органом її. Хоч мала дитина порівняно зі старшими дітьми і дорослими слабо розуміє мову, але все ж таки розуміє її, особливо, коли остання має прості форми і своїм змістом відповідає досвідові дитини. Як відомо, діти з особливою охотою і навіть захопленням

слухають казки. Останні залишають у душі дитини не тільки яскраві образи, а й сильні почуття. Можна, навіть, сказати, що людина ніколи не переживає під впливом слова таких сильних почувань, як у дошкільному віці. Під впливом веселої казки діти регочуть, підстрибують, плескають у долоні, очі у них блищать від радості, обличчя червоніють. Навпаки, під впливом сумної, а особливо страшної казки діти затихають, горнуть один до одного або до старших, очі в них від страху поширюються, а іноді в них з'являються навіть сльози. І все ж таки діти слухають страшну казку і протестують, коли оповідач хоче обірвати її.

Діти старшого дошкільного віку з охотою також слухають простенькі оповідання з історії, з життя тварин та інше.

Цю любов дітей до казок і оповідань треба якнайширше використати з метою виховання любови до Батьківщини. Рідні казки й історичні оповідання вводять дитину в коло духового життя нації, а історичні оповідання знайомлять її з минулим свого народу, що стає для неї рідним і милим.

Вплив слова на душу дитини посилюється тоді, коли воно сполучається з музикою, себто має форму пісні. Вище ми згадували про те, як люблять пісню навіть немовлята, що навіть не розуміють її змісту. Ще більше люблять її діти дошкільного віку. Люблять не тільки слухати, а й самі співати. Тому треба вчити дітей українських пісень, приступних для їхнього розуміння й почувань. Наш співучий нарід має багато спеціально дитячих пісень; крім того, дитячому вікові відповідають більшість обрядових пісень, що їх з такою охотою співають діти. На книжковому ринку є вже чимало спеціальних дитячих пісень. На Східній Україні, між іншим, широкою популярністю користувався збірник талановитого диригента, композитора і знавця дитячої психології Верховинця. Але тепер його, мабуть, трудно дістати, бо приблизно в 1936-1937 році Верховинець був заарештований НКВД і безслідно зник; разом з тим були заборонені й знищені його твори.

Рядом із казкою, оповіданням і піснею як чинниками виховання дитини стоїть гра. Дошкільний вік часто називають періодом гри. І це має свої підстави. Дитина дошкільного віку, що живе в нормальних умовах, більшу частину свого дитячого життя грається. Можна сказати, що гра являє собою найбільше джерело дитячої радості. Далі ми зупинимось на тому, як гра розвиває в дітей творчі здібності, організованість, наполегливість, дисциплінованість. Тепер же ми відзначимо її роль у вихованні любови до Батьківщини. Зрозуміло, що найбільша роль гри у вихованні стихійного патріотизму. Переживаючи в процесі гри хвилини найчистішої радості, дитина прив'язується душею до всього, що зв'язане з її грою: до своїх товаришів, до рідної природи, до свого села чи міста, до своєї родини. Все це міцно зливається з її особистістю; частково переходить у стан підсвідомого, а частково залишається в пам'яті на все життя. Але гра може бути використана і з метою виховання свідомого патріотизму. Зрозуміло, що це можливо лише при умові керівництва з боку досвідченої дорослої людини. Тут велике значення мають добір ігор і пояснення їх. Дуже підходять до цього ігри, що зв'язані з нашими старовинними обрядами. Пояснюючи їх дітям у простій, зрозумілій і разом з тим цікавій формі, можна зацікавити дітей нашим минулим і прищепити їм любов до нього. Крім того, дорослий, що має відповідну фантазію і добре розуміє дитячу психологію, може сам скомбінувати ігри, що своїм змістом і формою будуть виховувати любов до Батьківщини.

Пісня і гра мають свій повний сенс і могутній вплив на психіку дитини переважно тоді, коли дитина живе не ізольована, а в товаристві інших дітей. Крім того, товариство й само по собі є дуже важливим чинником у вихованні в дітей любови до Батьківщини.

Товариші — це свої, близькі люди, що спільно грались і співали. Любов до них, як і до рідної природи, спочатку має стихійний, неусвідомлений характер і засновується на т. зв. соціальному інстинктові, що властивий як людині, так і тваринам. Але поступово на ґрунті її розвивається любов свідомо, що поширюється потім і на цілу націю.

Але товариство може бути різним, вплив його на окрему дитину може бути корисним і шкідливим. Тому, не обмежуючи занадто волі дитини, треба доглядати за нею й зокрема за тим, з ким вона товаришує і як взагалі проводить свій час. Найлегше і найпростіше це можна робити в дитячому садку, де діти завжди перебувають під доглядом садівнички, що присвятила себе справі виховання дітей.

Суспільно-економічне життя складається так, що дитячий садок поступово стає в такій же мірі потрібним, як і школа. Крім того, слід взяти до уваги й поступовий розвиток педагогіки й психології дитини. Ці галузі знання, що спрямовані на вдосконалення виховного процесу, вимагають спеціальних студій; з ними може бути обізнана лише незначна кількість батьків. Щодо виховання свідомого патріотизму, то дитячий садок дає в цій галузі незрівнянно більші можливості, ніж родина. В дитячому садку само собою утворюється широке товариство, яке в такій формі здебільшого неможливе в родинних умовах життя дитини. Тут є всі можливості не тільки посилювати стихійну любов до Батьківщини, а й виховувати у дітей свідому любов до неї, причому виховувати планоно й систематично. Але це можна сказати про добре організований садок, керований добре підготовленими і відданими своїй справі садівничками. Коли ж дитячий садок організований зле, коли в ньому панує формалізм, коли садівнички лише «відбувають» свої обов'язки, не люблять з повною щирістю дітей, не віддаються всією душею своїй праці, — дитячий садок далеко поступається з погляду доброго впливу на дітей перед родиною, що має в своєму складі добрих, люблячих батьків. Тому дитячий садок мусить бути організований як велика, дружня родина. Садівничка мусить бути для дітей другою матір'ю, такою ж люблячою, але крім того, озброєною знаннями з педагогіки та дитячої психології і відповідним досвідом.

Любов до дітей і до справи виховання їх дасть можливість садівничці уникнути великої хиби, властивої багатьом дитячим садкам, — а саме шаблону у змісті й формах виховної роботи. Висловлюючись метафорично, садівничка мусить відчувати, як пульсують дитячі душі, щоб давати їм в кожний момент відповідну духову споживу і у відповідній формі.

Щодо самих способів виховання патріотизму в дитячому садку, то вони в основному ті самі, що й у родині. Треба в першу чергу сприяти розвитку стихійної любові до Батьківщини, заснованої на інстинкті і навичці, а потім на ґрунті її розвивати любов свідому. Для розвитку любові до рідної природи й рідного оточення треба, щоб приміщення дитячого садка і його подвір'я мали затишний вигляд і вабили до себе дітей. У приміщенні дитячого садка мусять бути гарні, присутні для дитячого сприймання малюнки, а головне, живі квіти в горнятках, вазонах і т. ін.

Дворик дитячого садка мусить бути справжнім садом, з квітами й декоративними деревами, з купками чистого пісочку і т. інш.

Але, коли б дитячий садок був найкраще оздоблений і мав найкраще дворище, дітей не слід тримати у вузькому оточенні садка. Їх треба частіше, скільки це дозволяє погода, виводити на ширші простори: в ліс, поле, на річку, на озеро. Тут діти можуть бавитись, збирати квіти: садівничка може організувати ігри або щось розповідати дітям. Спогади про такі екскурсії надовго залишаються в пам'яті дітей, як хвилини безтурботного й радісного життя.

Для розвитку в дітей любові до своєї нації треба прагнути до того, щоб між дітьми не було сварок, щоб серед них завжди панував бадьорий і радісний настрій; щоб діти відчували радість товариського єднання. Найбільше сприяють цьому групові ігри.

Поряд з цим садівничка виховує й свідому любов до Батьківщини, що базується на любові стихійній і органічно з неї виростає. Про засоби такого виховання ми писали вже вище. Це казки й оповідання, ігри з поясненнями, розмови про минуле, організація ігор з метою патріотичного виховання. Але в умовах дитячого садка все це робити значно легше, а головне, всі ці засоби патріотичного виховання легше можуть бути приведені до певної

системи й застосовуватись за певним пляном. Крім того, в дитячому садку простіше й легше застосувати такий засіб виховання, як деклямація дітьми патріотичних віршів. У родинних обставинах це не так зручно, бо бракує слухачів, або слухачами бувають дорослі, в наслідок чого дитяча деклямація може набути характеру демонстрації дитиною своїх здібностей. В дитячому садку звичайно деклямує декілька дітей, і тому деклямація стає спільною товариською дією і має більший і глибший виховний вплив. При цьому має велике значення добір віршів для деклямації та вміле пояснення змісту їх дітям. Таких віршів багато є в Шевченка, піходять для цього деякі вірші Лесі Українки й Олеся.

Підсумовуючи сказане вище про виховання патріотизму в дошкільному віці, хочу ще раз підкреслити велике значення цього періоду життя дитини в розвитку й формуванні в людини любови до Батьківщини. Перечитуючи автобіографії або автобіографічні твори великих людей, читаючи твори письменників, що відображають дитячі роки життя людини, приходжу до висновку, що в багатьох випадках любов до рідного краю в першу чергу засновується на дитячих переживаннях. Дитинство, коли воно проходило більш-менш нормально, звичайно буває повне чистих, нічим не запламованих радощів. На все, що її оточує, дитина дивиться одвертими очима, без всякого упередження. Тому враження її цікаві й захоплюючі. Дорослі, а особливо старі люди, часто згадують своє дитинство, як найщасливіший період свого життя. І в цих спогадах такою милою й привабливою здається природа рідного краю, такими гарними й близькими здаються люди, що жили з нами — наші батьки, родичі, знайомі, товариші дитячих ігор. І коли ви перебуваєте на чужині, вам так жагуче хочеться хоч на хвилину побувати в рідному краю, поглянути на рідну хату, де ви провели своє дитинство, на садок, на рідне село, на ліс, на річку, в якій ви так весело купались, на своїх земляків, послухати пісень, що літніми вечорами широко розлягалися по селі. І нам тоді здається, що на Батьківщині і небо якесь інше, блакитніше, і сонце ласкавіше, і зорі вночі світять ясніше, і дерева зеленіші, і квіти пахнуть краще. Навіть тоді, коли дитинство буває нещасливе, коли дитині доводиться терпіти неправду і жорстокість з боку дорослих, людина іноді згадує враження від рідної природи, як щось світле й радісне. Прикладом цього може бути Шевченко, який до кінця днів своїх зберіг переживання від рідної природи, як найсвітліші хвилини свого життя. Можливо, що контраст між красою української природи і жахливим, повним страждання життям українського селянства і були одною з основ великої любови Шевченка до своєї Батьківщини.

Шкільний період у житті людини значно, а іноді й різко відрізняється від періоду дошкільного. Коли для останнього найхарактернішою є гра, то для першого найхарактернішим є навчання. Коли в останньому велику роль відіграє почуття, що офарбовує всі прояви психічного життя, то в першому все більш чітко на перший план виступає мислення. Але сучасна школа часто ще посилює цю різницю і цим шкодить нормальному розвитку дитини. Дитина, приходячи в школу, ніби попадає в новий світ, що нічого не має спільного з родиною або дитячим садком. Замість люблячої матері або ласкавої й привітної садівнички вона бачить тут суворого й сухого вчителя. Життя дитини повинно тут вкладатися в рамці певних правил, сенс яких дитині здебільшого не пояснюється, а коли й пояснюється, то занадто формально. Індивідуальність дитини затирається, бо до всіх учнів застосовується один, роками, а може, й віками вироблений шаблон. Шкільне навчання, за незначними винятками, нецікаве, бо за своїм змістом і формою не відповідає або мало відповідає психіці дітей. Тому діти, як правило, вчать з примусу: з примусу слухають пояснення вчителя, з примусу виконують шкільні завдання. Коли примус перестає діяти на дитину, вона стає неуважною в класі й не виконує шкільних завдань. В школі, як правило, панує нудота, і тому діти з неохотою йдуть до неї і з радістю виходять з неї. З великою нетерпеливістю діти чекають ферій, коли можна не ходити до школи і якийсь час пожити так, як цього вимагає дитяча природа. Єдине, що приваблює дітей у шкільному житті — це товариство. На перервах молодші школярі граються, продовжуючи

те, чим вони жили до школи. Старших школярів об'єднує спорт, літературні зацікавлення, а іноді й спільні розваги, що не завжди стоять на високому рівні. Так утворюється своє школярське життя, що не має нічого спільного з шкільними заняттями і шкільними правилами. А на ґрунті цього часто утворюються два табори, табір учнів і педагогів. Кожний з них живе своїм життям. Мало того, між ними часто існує ворожнеча, що іноді набуває різних форм. Такі риси були властиві дореволюційній школі (див. нарис Помяловського «Бурса», оповідання Чехова «Человек в футляре», повість Ф. Сологуба «Мелкій бес»). Але цих хиб ще й досі не позбавилась і західня середня школа. Зрозуміло, що при таких умовах виховний вплив школи на учнів не може бути високопозитивним, а навпаки, часто буває негативним. Недарма відомий професор-педагог і психолог Зінківський у своїй доповіді на педагогічній конференції, що відбулася в 1916 році в Києві, піддав такій різкій критиці середні школи, в першу чергу гімназії.

А особливо така школа не може з честю виконувати своїх завдань у галузі патріотичного виховання молоді. В такому вихованні велику роль мають приємні емоції, що асоціюються з тими враженнями, що їх одержує дитина від рідного оточення. Таких вражень схолястична, формалістична школа дає учням дуже мало або зовсім не дає. А щодо тих знань, що їх дає школа в галузі історії рідного краю та його географії, то вони, будучи подані в сухій офіційній формі, не офарбовані відповідними емоціями, залишають лише поверховий слід у душі учня.

Тому в інтересах патріотичного виховання української молоді треба усунути формалізм, бездушність, шаблон, ігнорування психологічних властивостей дітей різного віку, а також індивідуальних властивостей та інтересів окремих учнів, — коротше, відкинути все те, що викликає в дітей відразу до школи і педагогів. Шкільний, як і дошкільний період життя дитини мусить бути наповнений бадьорими, світлими переживаннями, щоб людина потім у зрілому або старечому віці могла з великою приємністю згадувати їх. Лише при цій умові дасть великі позитивні наслідки виховання свідомого патріота в нашої молоді. А засобів для цього школа має дуже багато. Це перш за все години історії України. Вони знайомлять молодь із минулим нашої Батьківщини, з великими діячами її, що самі були зразками відданості своєму народові, знайомлять з великими народними рухами у боротьбі за волю України. Разом з тим історія, з одного боку, висвітлює ті великі завдання, що стояли й стоять перед нашим народом, а з другого, і ті помилки, що були пропущені українцями в минулому і призвели до поневолення України. Інакше кажучи, історія дає молодій людині розуміння себе як члена великого народу, з яким вона органічно зв'язана і для якого повинна працювати, не жаліючи для неї навіть свого життя, як не жаліли його наші предки, Святослав Завойовник, Володимир Мономах, Ігор князь Новгород-Сіверський, Хмельницький, Богун, Кричевський та багато інших. Але, щоб години історії мали такий виховний вплив на нашу молодь, для цього треба, щоб її викладав педагог, сам пройнятий глибокою любов'ю до Батьківщини і здібний передати цю любов учням. Для того, щоб години історії справляли на учнів сильніше враження й залишили в їх свідомості глибокий слід, треба використовувати, між іншим, засоби ілюстрації, що їх рекомендує методика, як історичні картини, схеми, історичні мапи. Враження від розповіді або лекції вчителя посилюється, коли він включає в нього відповідні вірші, уривки з творів письменників, або історичні думи. Прекрасною ілюстрацією до лекції з історії можуть бути історичні екскурсії. Коли б Україна скинула з себе большевицьке ярмо і стала самостійною державою, треба було б взяти за правило, щоб кожний учень хоч раз побував у Києві, Львові, Полтаві, на Дніпрових порогах, побачив такі історичні пам'ятки, як св. Софія, Золота брама в Києві, церква св. Юра у Львові та інш.

Зрозуміло, що історична екскурсія тільки тоді може дати добрі наслідки, коли вона відбувається під керівництвом досвідченого педагога, що не тільки показує пам'ятники старовини, а й живо і цікаво пояснює їх.

Коли історія України знайомить молодь з минулим, то географія знайомить її переважно з сучасним нашої Батьківщини: з її просторами, природними багатствами, промисловістю і т. інш. Години географії мають показати учням, які багатства має наша Батьківщина і якими б великими матеріальними благами користалася б вона, коли б вона була самостійною. Разом із тим вона має допомогти українській молоді чітко усвідомити ті конкретні завдання щодо відбудови й розбудови нашої Батьківщини, що стоять перед нею. Географія ще в більшій мірі, ніж історія, вимагає живого викладання, бо інакше вона обертається в суху науку, перелік морів, річок, міст і т. інше.

Географія не менш, ніж історія, вимагає живих оповідань та різних ілюстрацій. Не менше вона вимагає також екскурсій. Це в першу чергу т. зв. близькі екскурси з метою вивчити місцевість, що в ній перебуває школа. Такі екскурсії, крім чисто освітньої мети, мусять ставити перед собою і виховні завдання, в першу чергу завдання патріотичного виховання. Місцеві екскурсії слід часто організовувати в молодших класах загальноосвітньої школи, виходячи з засад концентричності навчання. Спочатку діти повинні вивчити й полюбити свою вузьку батьківщину, себто своє село чи місто та їх околиці, а потім перейти до вивчення цілої України, чому відповідають т. зв. дальні екскурсії. В таких екскурсіях велике значення має вдало вибраний маршрут. Зокрема бажано, щоб екскурсанти, витрачаючи найменше часу, могли побачити найбільш типових об'єктів, що характеризують природу України, її населення і промисловість; цьому, між іншим, відповідає екскурсія Дніпром, починаючи з його верхньої течії або з одного з його протоків і кінчаючи Дніпровим гирлом. Така екскурсія не тільки збагатить учнів коштовними географічними знаннями, а й багатими естетичними враженнями. Могутні ліси у горішній течії, Київські гори, Дніпрові кручі, пороги, широкі степи – все це, як у панорамі, пройде перед очима екскурсантів і залишиться в їх пам'яті на довгі роки. Відвідуючи такі міста, як Київ, Полтава, Харків, Січеслав, Чернігів, треба побувати в музеях, де зібрано багато пам'яток української старовини й мистецтва. Географічні екскурсії доцільно поєднувати з екскурсіями історичними. Зрозуміло, що керівниками таких екскурсій мусять бути викладачі історії і географії, які в своїх поясненнях доповнюють один одного. Під час географічних і історичних екскурсій доцільно збирати різні експонати, робити записи й зарисовки. Враження від екскурсії мають бути темами для учнівських викладів або для статей, що мають міститися в учнівських журналах. Увесь цей матеріал, в тому числі й учнівські журнали, треба збирати в спеціальних шкільних історичних і географічних музеях і кабінетах. Тоді праця попередніх поколінь молоді буде наукою для поколінь наступних і таким чином у цій галузі буде творитись цінна традиція, що матиме велике значення у вихованні молоді взагалі і в вихованні любови до Батьківщини зокрема.

Поруч із історією та географією, як чинник виховання любови до Батьківщини, треба поставити історію української літератури і народної творчости. Кожній освіченій людині відомо, який могутній вплив має красне письменство на світогляд і формування психіки народів. Під впливом літератур часто утворювались і утворюються цілі течії в культурному, громадському, а іноді навіть і в політичному житті народів. Але вплив цей може бути позитивним і негативним. Прикладом першого можуть бути твори Шевченка, що відіграли і відіграють виключну роль у визвольних рухах України. Таким же прикладом може бути роман Бічер Стів, що великою мірою спричинився до боротьби за визволення з рабства американських муринів. Прикладом негативного впливу на читачів можуть, між іншим, бути твори російського письменника Арцибашева, що вносили великий моральний розклад серед російського і почасти українського суспільства. Особливо великий розклад вносили твори Арцибашева і подібних до нього письменників серед молоді. Під впливом цих творів, між іншим, серед молоді на початку ХХ ст. швидко ширились т. зв. гуртки огарків, що зібравшись, утворювали найцинічніші оргії. Все це треба мати на увазі при викладанні літератури в школі, особливо в її старших класах. У школах, як відомо, вивчають т. зв. класичну літературу. Вже ця назва показує, що це є вибрана література, яка може мати на

учнів лише позитивний вплив... Для свідомих українців, а тим більше для українських педагогів не може бути сумніву в тому, що до класиків української літератури треба зачислити Котляревського, Шевченка, Квітку-Основ'яненка, Глібова, Марка Вовчка, Панаса Мирного, Коцюбинського, Франка, Лесю Українку, Олеса, Стефаніка. Їх твори стоять на високому мистецькому рівні і своїм змістом можуть лише позитивно впливати на молодь. Але як бути з підсоветською і новою емігрантською літературою? На нашу думку, не може бути сумніву в приналежності до класичної літератури творів неокласиків Зерова, Филиповича, Філянського. До них треба зачислити також твори Тичини і Рильського, написані приблизно до 1924-1925 року, себто до того часу, коли ці письменники зрадили Батьківщину й стали підлабузниками комуністичної партії. Але до українських класиків не можна зачислити більшість підсоветських письменників, а особливо Миколу Хвильового. Не можна заперечувати у нього наявності письменницького таланту, але твори його можуть мати лише розкладницький вплив на українську молодь. Вони садистичні й порнографічні. Їх може студіювати лише дозріла людина, а особливо психіатр. Для останнього вони дають дійсно багатий матеріал. Крім того, Хвильовий до кінця свого життя залишався комуністом, себто прибічником системи, яка принесла стільки нещастя Україні і від якої наша Батьківщина не може нічого доброго чекати в майбутньому. Нарешті, хоч прибічники Хвильового й виставляють його як борця за Україну, а насправді він таким не був. На початку революції він працював в ЧК і нещадно нищив тих, хто боровся за волю нашої Батьківщини. А в своїх творах дозволив собі те, чого не дозволив жодний з українських письменників і журналістів: найганебнішим способом образив найбільшого українського поета і нашого духового вождя Шевченка. Тому твори Хвильового, будучи шкідливими через свій порнографізм і садизм, не менш шкідливі і з погляду патріотичного виховання нашої молоді.

Крім добору творів красного письменства, що їх має студіювати молодь, з погляду завдань виховання взагалі і патріотичного виховання зокрема, велике значення має відповідність творів віковим властивостям учнів. Наприклад, більшість драматичних творів Лесі Українки, просякнута високим патріотизмом, будучи дуже корисними в старших класах середньої школи, не будуть мати належного впливу на дітей молодшого віку.

Як і в кожній дисципліні, так і в літературі велике значення має не тільки добір матеріалу, а й спосіб викладання його. І коли в інтересах патріотичного виховання нашої молоді ми вимагаємо, щоб вкладали душу в свою дисципліну викладачі історії й географії, то тим більше ми таку вимогу мусимо ставити до викладача українського красного письменства. Письменство є велике мистецтво, і як у такому в ньому велику роль відіграють емоції, і між ними особливо емоція естетична. Якраз завдяки тому, що твори красного письменства пройняті різноманітними і сильними почуттями, вони так глибоко і всебічно впливають на душу читача. Тому холодне, формалістичне викладання історії українського письменства не тільки нічого не дасть корисного молоді, а може навіть викликати у неї нехоть до кращих творів наших письменників. Хто вчився у старій дореволюційній російській школі, той може засвідчити, що вірші, виучувані в ній, губили для більшості учнів свою красу й ставали нудними. З огляду на це викладач літератури мусить дбати про те, щоб твори наших письменників сприймалися не лише розумом, а й серцем молоді. Засобами для цього є ґрунтовна підготовка і по-мистецькому виголошена лекція чи розповідь учителя, вдало дібрана ілюстрація портретами письменників, малюнками, що відображують зміст їх творів, мистецька деклямація і т. ін.

Мені доводилося бути свідком того, яке сильне вражіння справляє на учнів музична ілюстрація лекції вчителя. В 1940 р., керуючи педагогічною практикою студентів педагогічного інституту, я відвідав з ними декілька лекцій української літератури в одній середній школі. Викладав літературу в цій школі мій учень ще з 1918 року, людина всебічна й високоосвічена. Тема лекції — «Драматична творчість Шевченка». Учителю розповів про знайомство й дружбу Шевченка з Щепкіним і про самого Щепкіна, як дуже талановитого

актора, про обставини, в яких Шевченко написав «Назара Стодолю», коротко розповів про епоху, що її відбиває драма, дав докладну характеристику дійових осіб драми. Потім він відзначав той вплив, що його мав Шевченко на дальший розвиток української драми. Нарешті він зупинився на постановках «Назара Стодоли» на українській сцені і зокрема на «Вечорницях» Ніщинського, що включені в драму Шевченка. Коли до кінця лекції залишалося хвилин 10, учитель завів патефон і в клясі пролунали ніби зі сцени самі «Вечорниці». Вражіння від ілюстрації було надзвичайно сильне... Продзвенчав дзвоник, але «Вечорниці» не скінчились, і учні вимагали, щоб вони продовжувались, і не хотіли виходити з кляси.

Темою другої лекції того ж учителя були «Українські історичні думи». Учитель розповів про історичні обставини, в яких творились думи, про боротьбу нашого народу з татарами, турками і поляками, розповів про кобзарів, про зміст і структуру дум, про їх виконання і про бандуру як інструмент, у супроводі якого кобзарі співали думи. В свою лекцію вчитель включив, як ілюстрацію, декілька типових дум. Але він не читав їх по книжці, як це робить більшість вчителів, навіть не деклямував, а співав під акомпанімент бандури. Вражіння було надзвичайне. Про себе можу сказати, що за весь час своєї довгої педагогічної праці я не чув шкільної лекції, що справила б таке сильне вражіння на слухачів. Зрозуміло, що не від кожного вчителя літератури можна вимагати, щоб він ілюстрував деякі зі своїх лекцій співами і музикою. Для цього треба мати відповідний голос і музичні здібності. Коли б спробував так ілюструвати свою лекцію «безголосий» вчитель, він би викликав цим не захоплення, а сміх. А проте маю до цього додати, що такої ілюстрації якогось особливого голосу, може, й непотрібно. Вся сила в умінні володіти ним. Мені згадується виконання українських дум і пісень Дмитром Ревуцьким. Це було в 1934 році. Ревуцький приїхав до своїх родичів у Полтаву. Родичі влаштували родинну вечерю й запросили на неї мене. Не пам'ятаю, до вечері чи після неї попросили Ревуцького заспівати. Він зразу ж згодився і проспівав декілька дум та побутових пісень. Голос у нього був не блискучий, не дуже сильний і не зовсім чистий. Але Ревуцький з великим мистецтвом передавав найскладніші почуття, відбиті в піснях; мало того, коли він співав про якихось історичних осіб, або коли в пісні виступали якісь персони, в співі Ревуцького вони виступали як живі з чітко окресленими рисами. Особливо мене вразила відома пісня про Байду. Розмову султана турецького з Байдою Ревуцький передав з такими інтонаціями, що перед слухачами дійсно ніби вставали постаті цих персонажів.

Учитель української літератури, як і вчитель історії, з метою патріотичного виховання мусять висвітлювати досягнення нашого народу в галузі культури і цим прищеплювати пошану до своєї Батьківщини. Дуже важливо показати історичну тяглість цих досягнень, починаючи з княжих часів. Якраз тоді з'явився такий шедевр словесного мистецтва, як «Слово о полку Ігоревім», подібного до якого мають небагато народів світу. Зазнайомлюючи учнів з новою українською літературою, учитель мусить вказати на те, що вона розвивалася в надзвичайно тяжких політичних обставинах, і все ж таки не поступається перед літературою деяких народів, що мали довший час, ніж українці, свої самостійні національні держави.

Особливо ж на годинах красного письменства треба висвітлювати й багатство української народної пісні, що поступається, може, лише перед піснею італійською.

Але висвітлюючи досягнення нашого народу в галузі культурної творчості, не слід впадати в перебільшення і порушувати об'єктивну правду. Не треба наслідувати московських большевиків, що скрізь галасують про «великий, передовий російський нарід», який всіх перемагає, якому належать всі винаходи в галузі культури й техніки: паротяг, радіо, телефон, літак, навіть корабель. Такі безпідставні хвастощі викликають тільки сміх і, як усяка брехня, не підвищують, а знижують гідність народу. Тому, висвітлюючи досягнення українського народу, не треба відступати від історичної правди. Наприклад, неприпустимо, щоб учитель літератури, висвітлюючи досягнення в цій галузі, доводив, що українська література стоїть

вище літератур німецької, англійської або французької. Треба стимулювати прагнення молоді йти вперед і творити високі культурні вартості, а не виховувати в них неправдиві уявлення про культурні досягнення нашого народу, бо це кінець-кінцем призводить до шовінізму і заважає навіть поступові народу.

Але поряд з тим не слід зменшувати культурних досягнень українського народу. Через відсутність своєї самостійної держави багато здібних українських інтелігентів пішли на працю до москалів. Це почалось ще з кінця XVII сторіччя, коли бувші вихованці Києво-Могилянської академії переходили до Москви й Петербурга, засновували там школи, виправляли церковні книги, а в початку XVIII ст. брали дуже активну участь у реформах Петра I. З того часу Україна дала для Москви дуже багато видатних письменників, малярів, музик, учених, як Гоголь, Рєпін, Бортнянський, Ведель, Потебня і багато інших. Всіх їх Москва трактувала як своїх, як «руських». Але ще далше пішли большевики. Тепер вони присвоюють собі як «руських» письменників навіть Шевченка, Франка, Лесю Українку. У всьому цьому є певна згубна для нас тенденція стерти з лиця землі Україну не тільки як політичну, а й культурну одиницю. Школа не мусить бути байдужою до цього небезпечного явища. Історик і літератор мусять всебічно висвітлювати, які великі культурні вартості створив наш нарід, навіть будучи в московській неволі; мало того, вони мусять підкреслювати, що Україна має більше права на ці вартості, ніж Москва. Наприклад, на годинах літератури слід вивчати творчість Гоголя і Короленка, як українців, що писали російською мовою; на годинах історії слід зазнайомлювати учнів з творчістю Левицького, Рєпіна, Маковського, Ярошенка та інших.

Крім названих вище дисциплін, історії, географії і красного письменства, виховання свідомої любови до Батьківщини мусить мати місце і на годинах природознавства, фізики, математики, а особливо на годинах співів.

Слід тільки зауважити, що таке виховання не мусить бути штучним. Його треба застосувати лише тоді, коли самий зміст певних розділів дисципліни або запитання учнів дають підставу для розмов про нашу Батьківщину. Інакше наша школа впаде в ту помилку, що в ній загрузла школа советська, яка буквально на кожному кроці шкільного навчання підкреслює геніальність Сталіна і великі досягнення «великого руського народу».

Ми вже вказували раніше, який вплив на формування психіки читачів має література. Тому при вихованні патріотизму в української молоді треба велику увагу звернути на самостійне читання учнів. В першу чергу це читання творів красного письменства. Зрозуміло, що учні передусім мають читати твори класиків української літератури. Тут читання учнів безпосередньо зв'язується з годинами навчання в класі, про що ми згадували вище.

Тепер ми маємо хоч коротко зупинитись на читанні неокласичної літератури в світлі виховання любови до Батьківщини. Найважливішим тут є добір творів до читання.

...В ній мусять бути твори українських класиків, а також Кашенка й Чайківського, що їх з цікавістю і з користю для себе читають наші підлітки. Із новіших українських письменників треба рекомендувати нашій молоді твори Олени Теліги, Юрія Клена, Мосендза, Маланюка, Федора Дудка, Ольжича, Ореста, Степового, Олени Звичайної, Ольги Мак, — взагалі твори, що стоять на досить високому мистецькому рівні і пройняті духом українського патріотизму.

Великі можливості в галузі патріотичного виховання мають шкільні вечірки, вистави, академії, походи. Знову ж таки тут велику роль відіграє виконання самих програмів.

Школа, будучи спеціальним освітньо-виховним закладом, у той же час не повинна відокремлюватись від громадського життя. Тільки при цій умові у молоді буде виховуватися свідомість органічної єдності з нацією. З цього погляду особливо велику роль відіграють національні свята. Школа з усім своїм складом педагогів і учнів має брати в них найактивнішу участь. Не обмежуючись чисто шкільними вечірками і академіями, школа має брати участь у спільних Богослуженнях і походах, що організовуються для цілого населення даного міста чи села. В місцевостях, де мало інтелігенції, школа як культурний осередок

мусить взяти на себе ініціативу в організації національних свят. Тоді краще академії, вистави та інше влаштовувати в шкільному будинку, в якому мають сходитись не тільки батьки учнів, а і взагалі всі, хто хоче взяти участь у святі. На підставі свого досвіду можу сказати, що така організація національних свят має величезний виховний вплив як на учнів, так і на дорослих.

Нарешті зупинимось ще на ролі у вихованні українського патріотизму дитячих і молодечих організацій Пласту і СУМу. Як відомо, Пласт організований на засадах бойскавтського руху, що поширений на цілому світі. Але в кожній країні ця організація набуває певних національних рис. Такі риси має й український Пласт. Тому він виховує нашу молодь не в інтернаціональному дусі, а в дусі здорового націоналізму, про який ми писали вище. Передумов для цього Пласт має багато. Одно із гасел Пласту є: «Ближче до природи!» Здійснюючи це гасло, пластуни організовують короткотермінові і довготермінові мандрівки в природу, живуть там тижнями і місяцями в наметах, спостерігають явища природи, привчаються орієнтуватися в місцевості і т. інш. Все це має всебічний виховний вплив на молодь. Але тут може бути багато можливостей для патріотичного виховання. Коли Пласт діє на рідних теренах, то такі мандрівки і перебування серед рідної природи поглиблюють знання, а разом з тим і любов до Батьківщини.

Життя пластунської організації овіяне духом романтизму, що так відповідає віковій підлітків і молодших юнаків. Цей дух особливо сприяє вихованню любові до Батьківщини. Треба, щоб минуле її вставало в свідомості пластунів, як героїчна боротьба українського народу за свою волю і незалежність. Таке завдання ставить перед собою і школа. Але пластунська організація має більше можливостей огорнути наше минуле серпанком високого романтизму. Зокрема, велику виховну роль можуть мати добре організовані «оповідання при ватрі», що широко практикуються в пластунських організаціях. Такі оповідання на теми із минулого України, в якому дійсно є багато героїчного, можуть до глибини зворушити молоді душі й запалити у них невгасиму любов до свого Краю.

Особливо для таких оповідань при ватрі підходять теми з історії княжих і козацьких часів. Походи Святослава Завойовника та його героїчна особистість, Володимир Святий, боротьба з кочовиками, Мстислав Хоробрий, Володимир Мономах, похід Ігоря Новгород-Сіверського, героїчна боротьба з татарами, турками і поляками, Богдан Хмельницький, Богун, Нечай, Мазепа, — все це події й особи, що ними з повним правом може пишатися український нарід.

Стиль оповідання при ватрі мусить відрізнятись від стилю звичайної шкільної лекції або розповіді учителя. Воно мусить мати характер т. зв. мистецького оповідання того типу, про який писав Патридж у своїй книзі «Що і як оповідати дітям?»

СУМ у ділянці виховання серед молоді має ті ж самі завдання, що і Пласт. Але є далека різниця в формах і методах їх роботи. Вона обумовлюється в першу чергу віковими властивостями молоді, що входить у склад цих організацій. Пласт складається з молоді шкільного віку. Характерною властивістю її, особливо старших пластунів, є романтизм. На цій саме властивості переважно й побудована праця Пласту як за своїм змістом, так і за методою. До СУМу входить молодь юнацького періоду. Це той період, коли людина стоїть напередодні відповідальної громадської діяльності. Романтизм тепер поступово відходить на задній план, а його місце посідає реалізм. Це не означає, що юнак позбавлений всяких мрій. Навпаки, типове юнацтво й характеризується широкими плянами майбутньої діяльності, в розбудові яких, безперечно, велику роль відіграє фантазія. Але ці пляни не являють собою якихось безпредметних мрій, а мають реальне спрямування. Юнак, будуючи певні пляни, ставиться до них як до чогось реального і прагне до здійснення їх.

На таких рисах юнацького періоду і мусить бути побудована виховна робота СУМу серед молоді взагалі і виховання українського патріотизму зокрема.

Сумівець мусить: 1) знати свою Батьківщину і любити її, 2) мусить усвідомити свої обов'язки перед нею, 3) підготуватись до виконання їх. У дальших розділах ми маємо більш-

менш детально з'ясувати, як має провадитись виховання в молоді свідомости своїх обов'язків перед Батьківщиною і практична підготовка до виконання їх; тепер же ми зупинимось лише на діяльності СУМу в галузі виховання любови до Батьківщини.

Щоб любити, треба в першу чергу знати. А знати Україну – це значить знати її минуле й сучасне. Знання тільки тоді має певну вартість, коли воно базується на певних засадах і приведене до певної системи. Тому основною формою ознайомлення молоді з минулим і сучасним України мають бути систематичні лекції з історії, географії та красного письменства України. Зрозуміло, що це не виключає рефератів і доповідей на окремі теми. Але їх завдання лише допоміжне: поглибити знання в галузі якихось важливих питань, викликати цікавість до наявних проблем, вплинути на почуття молоді.

Систематичні заняття мусять провадитись за чітко розбудованим пляном, що його й мають скласти керівні органи СУМу з кожної дисципліни. Вихідною точкою в складанні плянів можуть бути вже вироблені пляни шкільних занять. Але сумівські пляни не мусять бути копією їх.

Для прикладу візьмемо навчальний плян з історії України. В сумівських плянах деякі подробиці з минулого можуть бути пропущені, зате недавнє минуле і сучасне мусить бути подане з найбільшою докладністю. Особливо це стосується становища України під большевиками і боротьби її за волю й самостійну державу.

З особливою докладністю слід ознайомити молодь з героїчною боротьбою УПА, що набула вже всесвітньої слави і піднесла ім'я України навіть серед тих, що раніше не знали про її існування. Сумівець мусить знати історію УПА, засади, на яких вона організована, терени діяльності, методи боротьби з ворогами, мусить знати видатних керівників УПА і т. ін.

Крім того, сумівець мусить докладно уявляти собі внутрішньополітичне й культурне життя сучасної України, як на рідних землях, так і на еміграції.

Відомості, що доходять до нас із-за «залізної заслони», свідчать, що большевики шаленими темпами провадять русифікацію українського населення через школу, пресу, усну пропаганду і т. ін.

Де тільки і як тільки можна, большевики намагаються довести, що росіяни ведуть перед серед інших народів як у галузі культури, так і в галузі політики, що вони несуть іншим народам звільнення від «капіталістичного рабства», розвиток культури і т. ін.

Крім того, большевики мільйонами виселяють українців з рідних земель в Сибір, Казахстан та інш. Є відомості, що останнім часом большевики почали переселяти на Україну китайців.

Поряд з тим провадиться запекла боротьба проти українського націоналізму, який большевицькі агітатори характеризують, як антинародну, відсталу течію, яку підтримують західні капіталісти на шкоду українському народові. Безперечно, большевицька антиукраїнська агітація зустрічає серед нашого народу опір, але все ж таки залишає після себе певні сліди, особливо серед молоді. Тому сумівці мусять бути готові до впертої боротьби з наслідками большевицької русифікаторської антиукраїнської політики. А щоб ця боротьба дала добрі наслідки, потрібні ґрунтовні знання не тільки в галузі історії України та української літератури, а і з історії Росії та її культури. Останнє потрібне для того, щоб викривати природу московського імперіялізму і брехливість большевицької пропаганди.

Сумівець мусить також чітко уявити собі досягнення і недоліки життя українців на еміграції.

Українська еміграція перш за все має великі досягнення в галузі освіти й науки. Українські вчені і взагалі культурні діячі, живучи в умовах вільного світу, мали й мають можливість рухати вперед науку, засновувати наукові організації і школи різних типів, видавати журнали і окремі наукові праці. Всі ці можливості наша еміграція, як стара, так і нова використала з великим успіхом.

Значні досягнення має наша еміграція і в галузі мистецтва, особливо в галузі співів, музики, танків, вишивання і різьби. Про всі ці досягнення мусять знати сумівці, щоб у слушний час все це понести на рідні землі і там продовжувати розбудову на національних засадах рідної науки і мистецтва, борючись в той же час з шкідливими впливами большевизму. Зате хибою життя українців є міжпартійна боротьба, діючими силами якої в більшості випадків є дрібні особисті амбіції та інтереси. Сумівець мусить бути обізнаний з цією боротьбою, але обізнаний так, щоб його знання були лише на добро Україні. Він мусить знати, що внутрішня й партійна ненависть роз'єднують українців, що через неї послаблюються сили України в її боротьбі з большевизмом.

Крім того, коли б ця боротьба не припинилась і надалі проводилась у таких формах, як вона проводиться тепер, то це було б великим нещастям для нашої Батьківщини і на майбутнє. Коли б навіть розпався ССРСР, і Україна стала б вільною, внутрішня боротьба не дала б можливості нормально розбудовувати її політичне й культурне життя. Боротьба за владу між партіями та їх вождями призвела б Україну до ще більшої руїни, ніж після смерті гетьмана Хмельницького, і знову знайшовся б якийсь сусід, що, використовуючи цю боротьбу, наклав би на наш нарід ярмо неволі.

Тому знання про причини й природу внутрішньої політичної боротьби українців мусять бути спрямовані на те, щоб цій боротьбі положити край і прагнути до єдності народу.

Відповідно до цього мають бути побудовані й лекції для сумівців про українські політичні партії. Не треба ніколи забувати, що СУМ є надпартійна організація. А тому й лектор, що читає такі лекції, хоч би він і належав до якоїсь партії, мусить бути максимально об'єктивним і не проводити в своїх лекціях вузькопартійних поглядів.

Сумівець мусить також чітко уявляти собі міжнародне становище України. Частково воно висвітлюється в лекціях з історії України, в яких, між іншим, подаються відомості про стосунки її в першу чергу з Московщиною і Польщею. Але, крім того, треба, щоб сумівець мав знання і про ставлення до України інших народів. Особливо це потрібно в сучасних умовах міжнародного життя, коли самим ходом політичних подій кожний навіть найменший нарід включається в загальне міжнародне життя й загальну боротьбу двох світів, комуністично-тоталітаристичного й демократично-християнського. Цим питанням мають бути присвячені окремі лекції і реферати. В них особливо велике місце мусить бути відведене АБН⁶⁷, цій величній організації, що в скорому майбутньому, безперечно, буде відігравати дуже велику роль в міжнародній політиці.

Як у школі, так і в сумівській організації велике виховне значення має самостійне читання. А тому при кожному осередкові СУМу мусить бути своя добре підібрана бібліотека. Принцип добору літератури до неї мусить бути в основному таким, як і в школі. Розкладницькій і антинаціональній літературі в ній не повинно бути місця. В порядку керівництва читання сумівців доцільно організувати лекції на теми з українського письменства, висвітлюючи в них напрямки сучасної української літератури.

Щоб допомогти сумівцям виробити самостійний глибоко продуманий світогляд, доцільно після кожної лекції і реферату організовувати обмін думок, що іноді може мати форму дискусії.

Як сказано вище, велику роль у вихованні любови до Батьківщини мають народні свята, присвячені важливим історичним подіям або великим діячам України. Великий виховний вплив їх з особливою силою мусили відчувати українські емігранти, що жили в таборах.

⁶⁷ АБН - Антибільшовицький блок народів — об'єднання політичних організацій різних народів для боротьби з більшовиками. Створений 21—22 листопада 1943 з ініціативи Організації українських націоналістів революціонерів на таємній 1-й Конференції поневолених народів Східної Європи і Азії в с. Будераж.

На ґрунті дрібних особистих інтересів та партійних розходжень між ними часто точились непорозуміння й сварки, в яких вони іноді забували, що вони українці, що у них є спільна Батьківщина. Аж ось наступало якесь національне свято. Зранку українці йшли до церкви і спільно, незалежно від партійної приналежності, молились у церкві за свою Батьківщину. Після церкви — величний похід, у якому брали участь і старі, й молоді, і партійні, й безпартійні, ліві і праві.

А ввечері академія, на яку теж сходились майже всі українці, що жили в таборі.

Таким чином відбувалося фактичне єднання, під час якого українці відчували себе єдиною спільнотою, що відрізняється від інших національних спільнот. Цей досвід національного українського життя дає підстави для таких висновків:

1. Національні свята має організовувати не кожна окрема українська організація, а всі організації спільно.

2. В національних святах має брати участь церква як найбільш об'єднуюча сила; зі Служби Божої й мають починатись народні свята.

Поряд з національними святами, як чинник у вихованні любови до Батьківщини, стоять демонстрації й маніфестації, спрямовані проти ворогів українського народу. Прикладом їх може бути демонстрація проти рабської праці в концентраційних таборах СРСР, проти виселення українців з рідних земель на Сибір, Казахстан та ін. Такі демонстрації об'єднують українців спільною ненавистю й обуренням проти насильників, зароджують у них рішення всіма силами боротись проти жорстокого й підступного ворога.

Крім того, такі демонстрації мають велике міжнародне значення. Вони звертають увагу чужинців на жахливий большевицький терор і ті нечувані насильства, які роблять большевики над поневоленими народами. Про цей терор і насильства значна частина чужинців або нічого не знає, або має про них лише слабе уявлення. Демонстрації показують весь жах большевизму, що загрожує й демократичним народам, коли вони не об'єднуються для спільного захисту своєї свободи.

Нарешті, такі демонстрації дають зрозуміти чужинцям ту роль, яку відіграє, а ще більше буде відігравати Україна в боротьбі з большевизмом.

Зрозуміло, що в таких демонстраціях мусить брати участь не тільки молодь, і старші українці. Але основну роль в таких демонстраціях все ж таки має відіграти молодь, зокрема організація СУМ.

Щоб демонстрація досягла своєї мети, в ній повинно бути багато руху, динаміки. А це якраз відповідає властивостям молоді.

Оскільки боротьба з большевизмом провадиться не тільки українцями, а й іншими поневоленими Москвою народами, дуже бажано, щоб в антибольшевицьких демонстраціях поневолені народи виступали спільно. Це має, по-перше, велике міжнародне значення, бо демонструє наявність великих сил, що спільно борються з большевизмом. А з другого боку, така спільна демонстрація поневолених народів має велике виховне значення для самої української молоді. Остання переконується, що боротьба України за волю має глибокий ідейний сенс. Україна, борючись за свої права і волю, разом з тим бореться за права і волю численних поневолених народів; що українці в цій боротьбі виступають як справжній передовий нарід, який бореться за високі ідеї міжнародної справедливості.

Як на приклад таких демонстрацій можна вказати на демонстрацію, організовану СУМом у 1952 році в Лондоні.

Ця демонстрація пройшла з великим піднесенням, вона звернула увагу численних англійців на жах большевицького терору та на мужню боротьбу українців проти большевицького насильства і знайшла для себе широкий і гучний відгомін в англійській пресі.

З ВИБРАНИХ ТВОРІВ

Виховання чесності й принциповості

В наш вік тотальної матеріалізації життя чесність, правдивість і принциповість для багатьох перестали бути чеснотами. Мало того, люди, що виставляють себе чесними, на ділі часто бувають нечесними і навіть приступними. Перед у цьому, звичайно, ведуть большевики. Галасуючи на весь світ про свою миролюбну політику, вони гарячково готуються до війни й розпалюють вогнище її де тільки можуть. Складаючи угоди з іншими державами, при першій нагоді порушують їх. Виголошуючи промови й пишучи про «щасливе й радісне життя в ССРСР» під сонцем Сталінської конституції, фактично перетворили майже п'яту частину світу в нечувано жахливий концентраційний табір.

Але не можна сказати, щоб чесність панувала і в інших країнах світу. Викрадання за гроші державних таємниць, зрада батьківщини, крадіжка державних грошей і т. ін. стали тепер звичайними явищами.

Безпринциповість і нечесність часто виявляються і в міжнародній політиці. Це стосується не тільки ССРСР, а також і західних держав. Ідеї Макіавеллі, що всяке підступництво, обман і насильство визнавав цілком припустимим у політиці, живуть і донині. Навіть самі терміни «політика», «дипломатія» часто вживаються, як синоніми хитрості й крутійства. Добрим дипломатом визнається той, хто вміє, не рахуючись із засадами справедливості, «обкрутити» представників інших країн на користь своєї держави. Існує навіть думка, що політика не має нічого спільного з мораллю. Саме в такому дусі відбувались наради дипломатів після закінчення другої світової війни в Тегерані, Ялті, Потсдамі. На цих нарадах дипломати буквально торгували долею інших країн. Наслідком нарад було те, що багато народів опинились під большевицьким московським ярмом. Така політика, на жаль, продовжується і тепер. Окремі держави Заходу, замість того, щоб спільними силами боротись з большевицькою Москвою, що загрожує катастрофою цілому світові, проводять з нею сепаратні переговори, провадять торгівлю тощо.

Чи приносить така короткозора політика користь хоч одній державі, крім большевицької Москви? Факти показують, що вона приносить усім без винятку державам вільного світу величезну шкоду. Великий сенс має українська приповідка — «неправдою світ перейдеш, а назад не вернешся».

Мимоволі приходиш до висновку, що сучасний світ, маючи величезні успіхи в галузі техніки, порівняно з попередніми віками дуже занепаває морально.

На жаль, занепад чесности помічається і серед української еміграції, що забула своє призначення боротись за права і честь поневоленої Батьківщини. Про це свідчать зловживання в громадських установах, доноси і т. п. А головне те, що шахрайство і підступність не тільки не засуджуються гостро всім суспільством, а навіть знаходиться немало людей, що бачать в цьому прояв розуму. «Мовляв, він не дурень, зумів собі раду дати». А проте слід тільки трохи подумати, щоб стало ясним, якою великою небезпекою загрожує суспільству безчесність і безпринциповість громадян. І коли така загроза існує для народів, що мають свої держави, то тим більша загроза для українців, що ще мусять вибороти собі свою державу й відбудувати її.

Тому на виховання чесности й принциповости нашої молоді, що є найбільшою надією України, треба звернути особливу увагу. А щоб знати, як саме виховувати ці чесноти, слід у першу чергу згадати, як вони виховувались у середньовіччі, коли так високо в суспільстві стояла особиста честь.

Чесність у ті часи базувалась на двох найважливіших засадах: на свідомості своєї лицарської гідності і на суспільній opinio. Найлегше це можна побачити на герцах з причин ображеної чести. Коли хтось ображав самого лицаря чи його дружину або наречену, чи

«даму серця», він визнавав за свій обов'язок викликати образника на герць. Коли б він цього не зробив, він перестав би поважати себе. Такої ж думки трималося й середньовічне суспільство. Лицаря, що не викликав на герць образника, переставали поважати, від нього всі відвертались, визнавали його за жалюгідного боягуза. Сучасним людям все це здається незрозумілим, а то просто чудним і навіть смішним. Може, це почасти й так. Але разом з тим не можна заперечувати того, що такі звичаї підтримували в суспільстві чесність і принциповість. Лицар, що звик поважати себе, мусив був дотримуватися слова, бо тоді він не був забезпечений від образи за зламання його. Він мусив бути вірним своєму сюзеренові, бути хоробрим в бою.

Використовуючи цей приклад, ми, звичайно, далекі від того, щоб агітувати за відновлення герців. Це було давно і вже не вернеться. А проте, на цьому прикладі ми можемо багато дечого навчитися.

В першу чергу, треба виховувати в дітей, починаючи з наймолодших років, свідомість своєї гідності, або чести. Така свідомість органічно зв'язана з самосвідомістю, яка розвивається ще з перших років життя людини. Вона полягає в тому, що людина відрізняє себе від всього іншого, своє «я». Зміст «я» дуже складний. Це є свідомість власного тіла, власних душевних переживань, свого минулого й сучасного. Відомий американський психолог Вільям Джемз навіть пише, що в поняття «я» людини входить також і майно, родина, взагалі все те, що й безпосередньо оточує і може бути названо «моє». Але у всьому цьому комплексі самосвідомості є щось центральне, основне, з чим людина ототожнює себе і що для неї є найближче і найдорожче. З цього погляду між окремими людьми є велика різниця. Напр., для професійного борця найдорожчим є його сила і фізична спритність. Він може вбачати образу в тому, що хтось висловить сумнів у його силі і вище його поставить якогось іншого борця. Легковажна красуня найціннішим і найдорожчим у собі може визнавати риси й колір свого обличчя, рівні тонкі брови, струнку постать. Коли б з якихось причин обличчя її було спотворене, це для неї було б величезним нещастям. Якийсь крамар найвартіснішим у собі може визнавати багатство, він пишається ним і може навіть покінчити самогубством, коли б через якусь невдалу спекуляцію він втертя своє майно, тоді життя загубило б для нього всякий сенс.

Але є люди, що найбільшою вартістю визнають високі моральні якості: чесність, правдивість, гуманність і інші прикмети. Такі люди можуть глибоко страждати, згадуючи, як вони когось несправедливо образили або взагалі допустились неморального вчинку. Навпаки, вони відчують велике моральне задоволення, коли, ризикуючи собою, вони врятували від біди свого приятеля або підтримали честь Батьківщини. Причому для такої людини головним є не те, що про неї скажуть інші, а те, що скаже власне сумління.

Отже, треба відрізнати пиху і гідність. Коли людина у своїй особі на перше місце ставить багатство, чини й звання, зовнішню красу, — таку рису ми звемо пихою.

Коли ж людина на перше місце ставить високоморальні якості і не виставляє їх на людські очі, а керується свідомістю своїх обов'язків і голосом свого сумління, таку рису ми звемо гідністю.

Пиха завжди має у своїй основі вузький егоїзм. Коли крамар пишається своїм багатством, або урядовець чи науковець своїми званнями й титулами, вони відчують задоволення від свідомості того, що вони вищі й кращі за своїх ближніх. З цього погляду пихою мусимо назвати також підкреслювання й виставлювання на людські очі своїх моральних якостей. У таких випадках навіть самі моральні якості стають позірними і недійсними, бо мораль протилежна егоїзмові. Це є фарисейство, яке засудив Христос.

Навпаки, гідність має у своїй основі моральні засади, що виходять за межі людської особистості. Гідна людина поважає себе не тому, що вона багата, красива, не тому, що вона має високе знання і посідає високу посаду, а тому, що вона має в собі щось вічне, що вона є образ і подоба Божа. Тому гідна людина, поважаючи себе, поважає гідність й інших людей. З

такої свідомості своєї людської гідності виникають і такі чесноти, як принциповість і чесність.

Гідна людина не дозволить собі зловживати громадським майном не тому, що вона боїться, що буде викрита й понесе осуд чи кару, а тому, що їй не дозволяє це робити свідомість людської гідності.

Таку свідомість гідності й треба виховувати в нашої молоді, бо без цього в сучасних умовах загального занепаду моралі не можна ні вибороти самостійної української держави, ні розбудувати її так, щоб вона була міцною і тривкою.

Методи виховання цієї чесноти ті ж самі, що й виховання інших чеснот. Це, перш за все, живий приклад дорослих. Коли батьки й педагоги, що виховують дитину чи підлітка, у своїй поведінці виявляють справжню гідність, то створюється така моральна атмосфера, в якій негідна поведінка стає виключеною. Зокрема, дуже важливо, щоб старші дотримувались даного ними слова, сумлінно виконували свої громадські обов'язки, в своїй поведінці не припускали жодного підступства. На молодь впливає не тільки поведінка дорослих, а й їхні розмови. Нам іноді здається, що діти, особливо молодшого віку, не тільки не розуміють, а й не прислухаються до того, про що ми розмовляємо. Така думка помилкова і тому може бути небезпечною. Діти не тільки прислухаються до розмов дорослих, але часто й відтворюють у своїх власних розмовах і іграх те, що бачили і чули в дорослих. Тому особливо слід уникати в розмовах непотрібного осуду людей, а тим більше вихвалювання спритності людей нечесних. Слухаючи такі розмови, дитина може прийти до висновку, що спритне, вміло замасковане шахрайство є високою якістю людини, яку треба наслідувати. Так закладаються основи нездорової громадської думки, що сприяє розвитку в суспільстві всякого підступства. Навпаки, треба прагнути до того, щоб за наймолодших років у нашої молоді виховувалась пошана до чесних, принципових людей, які і в бідності не дозволяють собі жодного шахрайства або підступства. Приклад цьому мусять подавати дорослі словом і ділом.

Основою морального виховання взагалі є релігія. Вона є також основою виховання чесноти й принциповості. Тому з наймолодших років треба виховувати віру в Бога, як найвищу Правду, що все бачить і всіх винагороджує по заслугах.

Доцільно також розповідати і читати дітям казки й оповідання, в яких виводиться боротьба добра і зла, правди й неправди, причому кінець-кінцем правда перемагає.

При нормальних умовах виховання школа продовжує те, що зробила вже родина. Але її завдання й можливості значно більші: викладання Закону Божого, читання мистецьких творів, вивчення історії всесвіту і свого народу, що дає багато прикладів високих чеснот людини.

Дуже важливо в шкільному вихованні виробити здорові погляди на обов'язки людини та її гідність. Якраз в цьому багато наших шкіл дуже хибують. Часто в учнів виробляються нездорові погляди на гідне і негідне саме в шкільній поведінці. Обдурити вчителя, поставити його в смішне становище, списати у товарища шкільне завдання, за допомогою всякого шахрайства витримати іспит, не готуючись до нього — все це розглядається як свого роду геройство. Зрозуміло, що все це дає про себе знати після закінчення школи. «Герої», що обдурювали вчителів, легко можуть стати «героями», що будуть спритно обдурювати суспільство. Тому на виховання здорової громадської opinii серед учнів школа мусить звернути велику увагу.

Основною причиною всякої нечесности в житті учнів здебільша є ненормальні відношення між учнями й педагогами. Як ми писали раніш, це ніби два ворожі табори. При цьому, чим більша ворожнеча, чим далше стоять педагоґи від учнів, чим більше формалізму в їхній діяльності, тим гостріша боротьба, тим більше винахідливості виявляють учні в засобах зробити неприємність педагоґам або обдурити їх. Найяскравішою ілюстрацією можуть бути дореволюційні середні школи в Росії, особливо гімназії. Але щось подібне

трапляється іноді в українських середніх школах, зокрема на еміграції. Щоб цього не було, педагогі мусять залишити всякий формалізм у відношеннях до учнів, ставитись до них з щирою батьківською любов'ю і пошаною до їхньої гідності.

Виховання пошани до батьків і старших

У Святому Письмі пошана до батьків заповідається як одна з найбільших добродієностей. «Шануй батька твого і матір твою, і благо тобі буде, і довговічний ти будеш на землі», — сказано в Біблії.

Пошана до батьків і старших визнавалась за високий обов'язок і нехристиянськими народами до народження Христа і після нього. В поемі Гомера «Одіссея» в особі Телемаха поданий зразок глибокої і міцної синівської любові до батька. Такий же зразок жертвенної любові дочки до батька поданий в трагедії Софокла «Іфігенія в Тавриді». Поведінка Іфігенії нагадує поведінку біблійного Ісаака. Подібно до того, як Ісаак не протестував, коли Авраам з наказу Божого хотів принести його в жертву, так само й Іфігенія не протестувала, коли з наказу богів її батько Агамемнон хотів принести її в жертву. І так само, як вища сила зберегла життя Ісаакові, вона врятувала від смерті й Іфігенію. Дуже високо розцінювали пошану до батьків і старших старовинні римляни. Ці чесноти заповідають і китайський мудрець і законодавець Конфуцій, перський мудрець Зороаст, індус Будда та інші. Навіть у примітивних народів пошана до батьків і старших визнається за неодмінний моральний обов'язок.

Високо ця чеснота стояла і в українського народу. Ще письменники княжих часів вимагали, щоб діти шанували батьків і старших. «Шануйте стару людину і батьків своїх», — пише Лука Жидята. «Старших шануй, як батьків, а молодих, як братів», — навчає своїх дітей Володимир Мономах. Крім того, Володимир Мономах подає такі правила благопристойності: «При старих мовчать, мудрих слухати, старшим коритися...» Пошана до батьків і глибока любов до них відбиті і в українській народній пісні. В обрядових піснях подається величний образ Матері Божої, що є зразком земних матерів. Як заступниця миру християнського, вона піклується про праведних і грішних. Вона просить свого Сина:

«Ой дай, Сину, золоті ключі
Відімкнути рай і пекло,
Випустити грішні душі».

Вона всіх випустила, тільки не випустила однієї душі за те, що вона батька й матір облаяла, не облаяла, а тільки подумала. Отже, навіть образливу думку про батьків український народ визнає за великий непростимий гріх.

В особливо зворушливих рисах любов до батьків змальовується в одній весільній пісні, що її співає молода сирота, коли зо світилками ходить по селу й закликає гостей на весілля:

Пливи, пливи, лебедоньку,	Насипано сиру землю
Тихо по воді,	На груди мої.
Прибудь, прибудь, мій батеньку,	Замкнулися ясні очі,
Тепера к мені..	Ніженьки мої,
Ой рад би я, дитя моє,	Не можу я, дитя моє,
Прибути к тобі, —	Прибути к тобі.

Любов дітей до матері підноситься іноді, особливо в розлуці, до обожнювання.

Мати ж наша, мати,	Та поставлю матір
Та де ж нам тебе взяти?	На божницю в хаті,
Маляра найняти	На божницю гляну
Та матір змалювати.	Та матір пом'яну.

Пошана до батьків була глибоко закорінена і в побуті українського народу. Проживши в селі більше сорока років, я не пам'ятаю випадку брутального поводження дітей з батьками. Можливо, що такі випадки були, але це були винятки. В багатьох родинах, особливо

козацьких, був звичай цілувати батьків у руку. В присутності батьків діти стримувались у виразах. Характеристично, що, не зважаючи на довге співжиття з москалями, московська «матірщина» не прищепилась в Україні саме через пошану українців до батьків.

Більшовики з самого початку свого панування в Україні намагались розкласти родину і для цього в першу чергу підірвати авторитет батьків. У цей бік була спрямована і більшовицька агітація. Ще в 1920 році Ленін у своїй відомій промові на 3-му з'їзді комсомолу провадив ту думку, що старе покоління вже віджило свій час, що воно пройняте старим буржуазним духом і в кращому випадкові здібне лиш руйнувати старе; що майбутнє виключно в руках молоді, що саме вона збудує новий комуністичний лад. Промова Леніна стала ніби дороговказом для партійних і громадських організацій СРСР, для комсомольців і піонерів, для педагогів і учнів. Фактичне керівництво в багатьох школах перейшло до комсомольців і піонерів, вони навіть виключали вчителів, що ставили до учнів тверді вимоги і давали домашні завдання (див. «Щоденники» Рахманової). Педагоги були тероризовані і в багатьох випадках випускали зі своїх рук керівництво учнями.

Поряд з тим у комсомольських і піонерських організаціях провадилась спеціальна пропаганда проти батьків і родинних традицій. Це призводило до розкладу родини. Діти переставали слухати батьків і навіть пробували «перевиховувати» їх. Починалися сварки, що іноді переходили в побиття. Тоді діти звертались до комсомольських і піонерських організацій, а іноді і до міліції. Справа іноді кінчалася тим, що батьків притягали до відповідальності і карали. Цим значною мірою пояснюється надзвичайне поширення в СРСР дитячої безпритульності. Ставали безпритульними не тільки сироти і діти бідних або «розкуркулених» батьків, а іноді й діти інтелігенції, навіть партійної.

А особливо посилювався розклад родини з 1928 року після промови Сталіна на VIII-му з'їзді комсомолу, а також у зв'язку з колективізацією сільського господарства, що почалась у 1929 році. Сталін кинув гасло «критики й самокритики», себто взаємних і так би мовити, тотальних доносів. Доношування стало великою совєтською добродією і громадським обов'язком. Зобов'язані були доносити і діти, навіть на своїх батьків. Мало того, донос на батьків розглядався як високе героїство. Так прославився на цілий СРСР, а тепер і за межі його, хлопець Павлик Морозов, який доніс на свого батька за те, що той під час штучно організованого більшовиками голоду сховав і не віддав державі декілька кілограмів зерна.

Зрозуміло, як нищівно така ленінсько-сталінська політика відбивалась на родині взагалі і на молоді зокрема. Діти росли без належного батьківського догляду, без якихось твердих моральних засад, часто підпадали під аморальний вплив вулиці, а в комсомольських і піонерських організаціях їм прищеплювали рабську покірність перед Сталіним і комуністичною партією, непевність до релігії і національних традицій. Від цього мусіла була багато терпіти школа. Діти, що зневажали своїх батьків, не могли з належною пошаною ставитись до вчителів. Звідси катастрофічне падіння шкільної дисципліни. Мені особисто як керівникові педагогічної практики студентів доводилося під час відвідування шкіл у Сталінграді спостерігати просто неймовірні випадки хуліганства учнів і образи ними вчителів. Часто нещасні вчительки, прийшовши на перерві з класу в учительську, обливались сльозами від гіркої образи. І не було на це ніякої ради, бо шкільна адміністрація також була безсила запобігти лихові. Але це не було лихом тільки для педагогів. Без дисципліни не може бути серйозного навчання в школі. Рівень його знижувався. Своєю чергою від цього терпіла і вища школа, а кінець-кінцем терпіла й держава, що потребувала висококваліфікованих фахівців. А корінь всього цього — розвал родини і повне падіння авторитету батьків. Кінець-кінцем, цього не могли не зрозуміти і «вожді» комуністичної партії. В 1938 році на комсомольській конференції в Москві було оголошено гасло боротьби за шкільну дисципліну, за оздоровлення родини і піднесення авторитету батьків. Після другої світової війни робота в цьому напрямку все посилюється, особливо в РСФСР. Над цим працює велетенська академія педагогічних наук, педагогічна преса, школа, більшовицькі молодечі організації. В

советському журналі «Піонер» тепер можна зустріти статті й оповідання, де зворушливо розповідається про дітей, що з любов'ю і пошаною ставляться до своїх батьків... Так скінчився страшний, злочинний експеримент бандитів над родиною, дітьми і суспільством. Його не слід забувати, особливо нам, українцям, бо наше майбутнє в руках нашої молоді. Не мусять забувати його і українські емігранти. На превеликий жаль, частина емігрантів (можливо, невелика, але дуже активна і тому впливова) не вдумалась у наслідки цього експерименту і не винесла з цього належної науки. Маю на увазі тих, що, пройшовши жахливу більшовицьку школу навчання й життя, в своєму світогляді, способі думання і ставлення до людей залишили в собі сліди більшовицьких впливів, визнають їх за щось нормальне й позитивне і навіть з великим обуренням нападають на тих, що мають інший світогляд, дотримуються інших моральних засад.

Будучи вихованими в душі непошани і навіть презирства до старших, вони цей дух принесли на еміграцію. Це помітно і в їх писаннях про молодь, і в їхній безпідставній самопевності і непошані до старих діячів української науки і взагалі до старшого покоління. Для них похилий вік - це неодмінна ознака розумової слабості, безнадійної відсталості й консерватизму. Замість дієвої критики поглядів науковців чи літераторів похилого віку, вони визнають за достатнє написати або сказати: «мохом поріс». Такі й подібні їм погляди ці люди намагаються прищепити й українській молоді.

Ми глибоко переконані в тому, що прищеплення таких поглядів може принести велику шкоду українському народові. Тому, не обмежуючись аналізом жахливого більшовицького експерименту, що може бути не для всіх переконливим, звернемось для доказу вірності наших думок до психології і історії. Чи дійсно всі люди приблизно після 50 років гублять свої психічні і в першу чергу розумові здібності? Історичні факти й спостереження доводять, що це зовсім не так. У більшості старих людей дійсно послаблюються фізичні сили. Що ж до сил психічних, зокрема розумових, то вони послаблюються лише у тих, хто мало працював розумово або провадив ненормальний образ життя. Навпаки, у тих, хто довгий час розумно і регулярно працювали в галузі науки, мистецтва або і на громадській роботі, розумові і взагалі психічні здібності не занепадають, а іноді навіть зростають у силі. Історичних фактів, що стверджують це, дуже багато. Сократ і Платон до глибокої старости цілком зберегли свої розумові сили. Платон прожив 80 років і до самої смерті писав свої геніальні твори. Приблизно до таких років дожив Кант; людина фізично слаба, але розумом геній, він, подібно до Платона, працював до самої смерті. Те ж саме можна сказати про Ньютона, Спенсера, Дарвіна і багато інших.

Коли перевагою молодшої людини є її ще не вичерпана енергія, молодечий запал, то перевагою старшої людини є її життєвий досвід і більша унормованість її психіки. Тому свою енергію старша людина може використати краще, ніж людина молода, що не має ще достатнього досвіду. Звідси цілком природно, що старша людина керує молоддю і має право на пошану від неї. Було б ненормально, коли б справа стояла інакше, коли б керівництво належало не старшим, а молодим, як це було в СРСР.

Це люди зрозуміли вже давним-давно. Звідси пошана до батьків, якої вимагають усі існуючі на світі системи моралі, крім більшовицької, і то до 1938 року, є явище цілком природне й розумне. Тому в доісторичні часи керував плем'ям старший в роді, тому і в історичні часи до керівництва державою, особливо коли воно було виборним, допускались тільки старші люди, а молодші підлягали їм і вчилися керівництва. Тому й найвища державна колегія, що вирішувала найважливіші справи в Римі, називалась сенатом, себто зібранням старших. Те ж саме ми спостерігаємо й тепер. Найавторитетніші державні мужі у всіх культурних країнах світу, як Труман, Ачісон, Черчіль, Етлі, Аденауер та інші — це все люди поважного віку. Черчіль має вже 80 р., а хто може сказати, що його голова працює слабо?

Виховання пошани до батьків і старших треба починати з раннього дитинства. Першою умовою до цього є гідна поведінка самих батьків. Вони мусять бути прикладом для своїх

дітей. Крім того, велике значення має згода в родинному житті. Коли батьки сваряться між собою, діти перестають їх шанувати. Недаром славетна оперета «Наталка Полтавка» кінчається піснею:

«Де згода в сімействі,
Де мир і тишина,
Щасливі там люди,
Блаженна сторона»...

Негативний вплив на виховання має розходження батьків у своїх вимогах до дітей. Коли батько вимагає від дітей одного, а мати зовсім іншого, це вносить у поведінку дітей дезорієнтацію і підриває авторитет батьків.

У вихованні дітей слід прагнути до того, щоб діти поважали не тільки своїх батьків, а взагалі старших. Тому батьки в присутності своїх дітей мусять утримуватись від осуду своїх старших знайомих, а особливо кепкування з них.

Але зразкова поведінка батьків — це одна з умов виховання в дітей пошани до батьків і старших. Були і є випадки, коли гідні всякої пошани батьки мали негідних дітей, що не шанували ні їх, ні взагалі старших людей. З другого боку, в минулому були випадки, коли діти шанували своїх батьків навіть тоді, коли ті несправедливо ставились до них. Щоправда, випадки невідповідності між поведінкою батьків і ставленням до них з боку дітей трапляються порівняно рідко, але й вони свідчать про те, що, крім поведінки батьків, на виховання в дітей пошани до старших впливають ще й інші чинники. Це в першу чергу сама система виховання і оточення, в якому перебувають діти.

В педагогіці вже з давніх часів йде боротьба між двома системами: авторитарною і системою вільного виховання. Раніше сформулювалася система авторитарна. З особливою чіткістю вона відбита в книзі Ісуса, сина Сираха. Автор цієї книги вимагає суворого ставлення до дітей з боку батьків. Щоб виховати у дітей послух і цим забезпечити собі спокійну старість, Ісус, син Сирахів, радить застосовувати до дітей суворі кари на тіло. «Сокрушай ребра сина твого, — пише він, - поки він малий». Дуже суворий характер мало виховання і в спартанців. Як відомо, спартанці при вихованні дітей застосовували дуже суворі кари, іноді вони навіть забивали їх до смерті. Метою такого виховання було виховати в дітей терплячість до болю і здібність володіти собою, але поряд з цим спартанці, застосовуючи кари, мали на меті виховати в дітей дисциплінованість і послух до старших.

Дуже суворий характер мало виховання дітей у Московії.

З цього погляду дуже характеристичним є «Домострой», імовірно написаний московським протопопом Сільвестром. В основу виховання «Домострой» кладе безумовний авторитет батька. Він є повний господар у домі над дружиною, дітьми і слугами. Для підтримання свого авторитету він мусить часто застосовувати кари на тіло. При цьому автор «Домострою» дає поради, які саме кари і як у певних випадках треба застосовувати.

Із відомих педагогів нового часу на засадах авторитарного виховання стоїть Гербарт. Він дотримується думки, що дітям з природи властива «жвавість», тому, щоб увести їх у певні норми, слід застосовувати кари. Щоправда, кари, що їх рекомендує Гербарт, не такі жорстокі, як кари, рекомендовані Ісусом Сираховим або «Домостроем». А проте це все ж таки кари, а головним є те, що мета їх — певною мірою коли не зламати волю дитини, то підкорити її волі дорослої людини.

Теорія вільного виховання сформулювалася лише в другій половині XVIII ст. Сформулював її відомий швейцарський педагог Руссо. В основу її покладена засада природовідповідності у вихованні. Виходячи з цієї засади, Руссо і його послідовники твердять, що дитина має розвиватись вільно, відповідно до своїх природних нахилів і здібностей. Звідси вони заперечують всякі кари як засіб виховання. Теорія вільного виховання в нові віки здобула собі немало послідовників, а головне, вона більшою чи меншою мірою вплинула на практику родинного і шкільного виховання майже у всьому світі.

В багатьох родин батьки не обмежують волі дітей, не вимагають від них слухняності. До цього ще слід додати, що складні умови сучасного життя, особливо в країнах з високорозвиненою індустрією, складаються так, що батьки не мають можливості слідкувати за своїми дітьми, і останні ростуть без належного догляду, будучи віддані на власну волю.

Не зупиняючись на критичному аналізі теорії вільного виховання, наведемо деякі факти, що свідчать про сумні наслідки такого виховання, коли діти здані на власну волю і не обмежуються в своїй поведінці належним керівництвом з боку дорослих. Газети все частіше й частіше приносять відомості про зростання дитячої злочинності. А особливо характерний такий випадок, що трапився в одній американській школі. Учитель, прийшовши в клас, побачив, що підлога в ній дуже забруднена всяким папером і покидьками. Він відчитав учнів і поставив їм вимогу, щоб вони очистили підлогу. Ті довго сперечались і тільки тоді, коли учитель настирливо декілька разів повторював свою вимогу, учні з великою неохотою виконали його волю. Почалась лекція. І раптом, коли учитель писав на таблиці, в неї з великим тріском вдарив патрон. Схвильований учитель спитав, хто це зробив. Але учні не відповідали на його запитання. Коли після закінчення лекції вчитель виходив із класу, його супроводили декілька учнів.

«Я знаю, хто це зробив», — сказав учитель. — «А я вас не боюсь», — нахабно заявив один з учнів... І коли вчитель відвернувся, учень всадив йому в спину ножа, від чого учитель у скорому часі помер.

Отже, ми приходимо до висновку, що як занадто суворе виховання, при якому авторитет батьків і старших підтримується переважно шляхом суворих кар, так і надання дітям повної волі приводять до негативних наслідків. Тому природний шлях виховання лежить десь посередині. Думаємо, що не помилимося, що цей шлях знайшли наші письменники княжого періоду. Вони повчали ставитись з пошаною до батьків і старших. «Шануйте стару людину і батьків своїх», — пише Лука Жидята. «Старших шануй, як батьків, а молодих, як братів», — наставляє своїх дітей Володимир Мономах. Крім того, Володимир Мономах подає такі правила благопристойності: «при старших мовчати, мудрих слухати, старшим коритись, з рівними і меншими любов мати, без лукавства розмовляти, більше думати, а не сипати словами».

Але в творах письменників княжого періоду нема аж нічого подібного до того, про що пише «Домострой». Головним засобом виховання було для них «поучення» і приклад, а не кара, тим більше не кара на тіло.

Порівняно м'який характер виховання і в масах українського народу. І в той же час пошана до батьків і старших була одною з важливих вимог його. Проживши досить довгий час на селі, я дуже мало знаю випадків занадто суворого, а тим більше жорстокого поводження батьків з дітьми. І в той же час діти з пошаною ставились до батьків і старших. У мого тестя-священника було десятеро дітей. Він і його дружина дуже рідко карали їх навіть у молодшому віці. А проте в родині завжди був лад, діти з великою і щирою пошаною ставились до батьків, п'ятеро синів мого тестя одержали високу освіту, а чотири дочки — освіту середню і були добрими учительками і добрими дружинами.

Отже, і сучасному вихованню українських дітей треба йти середнім шляхом: уникати зайвої суровості і непотрібних кар і в той час не покладатися на природу, а розумно керувати дітьми, рахуючись з їхніми природними нахилами і здібностями. Це стосується до виховання взагалі і до виховання пошани до батьків і старших зокрема.

Починається воно з наймолодших років. Перш за все не слід малих дітей розпещувати. Треба задовольняти здорові потреби дитини, фізичні й духові, а не задовольняти вередувань. При цьому дуже важливим є дотримуватись певних норм, застосування в житті дітей певної дисципліни. Застосування її при умові твердості і послідовності батьків зовсім не вимагає суворих кар, бо дитина поступово входить у певні норми поведінки, що стають її другою натурою. Крім того, ще з молодших років треба виховувати в дітей свідомість своїх

обов'язків перед батьками. Піклуючись про дітей, задовольняючи їх потреби, батьки мусять привчати дітей по мірі їхніх сил допомагати батькам. Так, напр., треба привчати дітей, щоб вони самі готували собі постіль перед сном і застеляли її після сну, дбали за чистоту в приміщенні, виконували доручення, що не вимагають напруження фізичних чи духових сил і т. п. Коли дитина сама бере участь у праці, вона привчається шанувати працю батьків і поважати їх.

Крім того, треба з малих років привчати дітей молитись за батьків. Встаючи ранком і лягаючи спати увечері, діти повинні вітати батьків. Так само після їдженя вони мусять дякувати батькам. Колись у нашого народу був такий звичай, що діти, вітаючи чи дякуючи батькам, цілували їх у руку. Цей звичай вийшов тепер з моди, але не було б зайвим відновити його, бо, крім доброго, цей звичай нічого з собою не приносив.

Виховуючи пошану до батьків, треба разом з тим ще з молодих років виховувати взагалі пошану до старших людей. Зустрівшись з старшою людиною на вулиці, діти мусять перші чемно привітатись до неї. В приміщенні, в трамваї, в залізничному вагоні діти мусять уступати старшим місце. Розмовляти з старшими треба чемно, не перебивати їхньої балачки, не вступати в суперечки і т. ін. Коли стара людина внаслідок старості потребує допомоги, діти мусять допомагати їй.

При вихованні пошани до батьків і старших велике значення має ставлення батьків до своїх вимог, які вони ставлять дітям. Вимоги мусять бути обдумані, доцільні і не перевищувати дитячих сил і можливостей. Але, раз вимога поставлена, батьки мусять бути послідовними і твердими. Відмовлення від своїх вимог, всяке хитання батьків підриває в очах дітей батьківський авторитет.

В такому ж дусі мусить провадитись виховання і в школі. Перш за все велике значення в цьому має викладання Закону Божого. На годинах релігії діти не тільки вивчають заповіді Божі і в тому числі заповіт про пошану до батьків і старших, а й одержують пояснення цих заповітів на зразках з Святого Письма, історій Церкви, життя святих. Багато з цього погляду може зробити учитель історії, наводячи приклади з історії українського і інших народів світу.

Школа також мусить навчати дітей культурної поведінки в суспільстві, зокрема поведінки з старшими людьми.

Дуже велике значення у шкільному вихованні має авторитет учителя. Підтримується він у першу чергу тактовною поведінкою самого учителя, умінням підійти до дітей, що вимагає доброго знання дитячої психології, послідовністю і твердістю в своїх розумних і доцільних вимогах. Іноді з метою підтримання дисципліни в школі учитель змушений буває застосовувати кару. Але ця кара не мусить бути жорстокою, і застосовуючи її, учитель мусить діяти так, щоб учень не подумав, що учителем керує почуття помсти, а не бажання добра вихованцеві. А, головне те, що кару не можна застосовувати часто. Кара — це останній засіб у вихованні. Саме застосування кари свідчить про те, що у вихованні родинному чи шкільному припущені раніш якісь помилки, і їх доводиться виправляти шляхом більшого чи меншого насильства над дитиною.

Як взагалі у вихованні дітей, так і у вихованні пошани до батьків і старших має значення самотійне читання. Тому треба давати дітям літературу, яка, між іншим, сприяла б вихованню у них пошани до батьків і старших. На жаль, таких творів українська література має ще мало. Завдання нашого суспільства і наших письменників — вжити заходів, щоб їх було значно більше.

УСЕ НА СЛУЖБУ УКРАЇНИ

ЗМІСТ

ІВАН ОГІЄНКО.....	3
<i>Лавриненко Надія</i> Феномен Івана Огієнка	4
<i>Лохвицька Любов</i> Педагогічні ідеї Івана Огієнка і сучасні концепції національного виховання	5
КОЖЕН НАРОД — ОКРЕМЕ ЗАКІНЧЕНЕ ЦІЛЕ	8
Українська культура	8
Бережися почуття меншовартості	11
ШАНУЙМО СВОЮ ІСТОРІЮ	12
Історія — то основа нації	12
Туми завжди валять Україну.	12
Чому Українська держава не могла відразу вдержатися?	13
Наші назви: Русь — Україна — Малоросія	15
ЗАВЖДИ БУДЬМО УКРАЇНЦЯМИ	18
Бережимо рідні звичаї	18
Не міняймо свого імені на чуже	18
Шануймо свій національний одяг	19
Оздоблюймо по-українському свої мешкання	19
Виховуймо так і ми своїх дітей	20
Мішане подружжя приносить нещастя	21
НАУКА ПРО РІДНОМОВНІ ОБОВ'ЯЗКИ (окремі розділи)	21
I. Рідна мова й народ	21
II. Держава й рідна мова	22
III. Найперші рідномовні обов'язки кожного громадянина	22
IV. Десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина	23
XII. Школа й рідна мова	23
XIII. Учитель і рідна мова	24
XXIII. Позашкільна освіта й рідна мова	24
«В УКРАЇНІ», А НЕ «НА УКРАЇНІ» (окремі розділи)	25
6. При назвах незалежних держав уживаємо тільки «в», ніколи «на»	25
11. Час забути недержавницьку форму «на Україні»	25
ПОЕМА «НА ГОЛГОТІ» (уривки)	26
VI. Воскресла знову Україна!	26
VII. Поставить сонце на руїні	28
VIII. Та й вороги тепер не спали	29
XII. Заповіт	30
 ГРИГОРІЙ ВАЩЕНКО	 32
Осипчук Н. <i>Завіти Григорія Ващенка</i>	33
ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ (окремі розділи)	36
Сучасні завдання освіти й виховання української молоді	36
Завдання, що стоять перед українським народом	36
На межі боротьби	36
Психічні властивості українців і причини їхніх невдач	40
Служба Богові й Батьківщині	44
ВИХОВАННЯ ВОЛІ І ХАРАКТЕРУ (окремі розділи)	52
Вступ	52
Розвиток волі у дітей і підлітків	53
Педагогічна діяльність	58
Психологія вояка	64
Інтернаціоналізм і націоналізм	81
Процес виховання патріотизму	83
3 ВИБРАНИХ ТВОРІВ	98
Виховання чесності й принциповості	98
Виховання пошани до батьків і старших	101

**АНТОЛОГІЯ ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ
КЛАСИЧНА ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ**

Іван Огієнко
Григорій Ващенко

УСЕ НА СЛУЖБУ УКРАЇНИ

Редакційна група:
Бак Вікторія, Огнева Людмила,
Первак Майя, Салієнко Ніна

Упорядник
Огнева Людмила

Коректор
Первак Майя

Комп'ютерний макет і художнє оформлення
Огнева Людмила

Підписано до друку . 2020. Формат
Гарнітура . Папір
Умовн. друк. арк. . Обл. вид. .
Зам № . Наклад 50 прим.

ТОВ «Домінанта Прінт», 49008, Дніпропетровська обл.,
м. Дніпро, вул. Театральна, буд. 6.
Свідоцтво ДК № 5741 від 31.10.2017 р.

Друк: друкарня ТОВ «Домінанта Прінт»,
м. Дніпро, вул. Театральна, буд. 6
Тел. (056) 785-04-00
www.dmprint.com.ua

АНТОЛОГІЯ ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ

КЛАСИЧНА ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Педагогічну скарбницю Європи XVIII – XX ст. було збагачено неповторними наробками українських філософів та педагогів, яких можна вважати класиками гуманної педагогіки. До них відносимо Памфіла Юркевича, Григорія Сковороду, Костянтина Ушинського, Августина Волошина, Константину Малицьку, Софію Русову, Христину Алчевську, Бориса Грінченка, Михайла Драгоманова, Андрея Шептицького, Василя Сухомлинського, Антона Макаренка, Олексу Тихого.

Виданням циклу книг «Антологія гуманної педагогіки. Класична педагогічна спадщина України» ми хочемо звернути увагу сучасних педагогів на імена тих видатних українців, чиєю спадщиною ми користуємось, але у вигляді спрощених компіляцій. Тоді як повернення до першоджерел не тільки збагатить досвід, а й сприятиме відновленню нашої гідності як носіїв загальноукраїнської ментальності духовного гуманізму, без якої не існувало б Європейського простору гуманістичних цінностей.

Олекса Тихий. **МОВА НАРОДУ, ДОЛЯ ЛЮДИНИ**

Константина Малицька. **ПОРА! ВЕЛИКИЙ ЧАС НАСТАВ!**

Борис Грінченко, Христина Алчевська. **ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА!**

Олександр Духнович, Августин Волошин. **МИСТЕЦТВО МИСТЕЦТВ
СИНІЙ ПТАХ ДОНЕЧЧИНИ**

Тарас Шевченко. **УЧИТЕСЯ, БРАТИ МОЇ!**

Іван Огієнко, Григорій Ващенко. **УСЕ ДЛЯ УКРАЇНИ**

Микола Корф. **ВИБРАНІ ТВОРИ**

Василь Верховинець. **ВЕСНЯНОЧКА (скорочено)**